

सूर्यास्ताचे अकिरण

लता देशपांडे

सुयस्त्राचे
किरण

सूर्यास्ताचे किरण

लता देशपांडे

प्रकाशक

शरद देशपांडे

10210 Pine Bough Court,
Ellicott City, MD 21042. U.S.A.

दूरध्वनी : ४१०-४६५-४५७६

इ मेल : sharla.desh@verizon.net

केवळ खासगी वितरणासाठी

या पुस्तकातील कोणताही भाग, कोणत्याही
कारणासाठी वापरण्यापूर्वी प्रकाशकाची
पूर्व परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

प्रकाशन काल :

प्रथमावृत्ती : डिसेंबर १४, २०१०

मुखपृष्ठ : श्री. कमल शेडगे

मुद्रक :

आनंद लिमये

इंडिया प्रिंटिंग वर्क्स

इंडिया प्रिंटिंग हाऊस,

४२ जी. डी. आंबेकर मार्ग,

वडाळा, मुंबई - ४०० ०३१

दूरध्वनी : (०२२) ६६६२ ४९६९

इ मेल : ipw@vsnl.net

सूर्यास्ताचे किरण

दोन शब्द	पाच
लेखिकेचे मनोगत	सात
भाव-भावना	नऊ
१. वाटचाल	१
२. बालपण	५
३. कल्पवृक्ष	१२
४. विद्यार्थिदशा	२७
५. अरे संसार संसार	४१
६. सौभाग्य	५४
७. वेदनांशी प्रथम भेट	६४
८. संधिवात की संधिप्रकाश	७४
९. दर्द-ए-दिल	८४
१०. तिसरा अंक	१०१
११. वाटचालीतील ऊन-पाऊस व सावल्या	११२
१२. चाकांवरून अनुभवलेले जग	११६
१३. अंतर्नाद	१४७
१४. भरतवाक्य	१५३

दोन शब्द

माझी दिवंगत पत्नी, माझी सततची टीकाकार असूनही माझे नित्य प्रेरणास्थान ठरलेली लता हिने काहींच्या आग्रहास्तव आत्मकथन लिहिण्याचे ठरवल्यानंतर शारीरिक वेदनांवर मात करत, मानसिक तमाला दूर सारत, रात्रंदिवस कष्टप्रद अवस्थेत तिने हे लिखाण पूर्ण केले.

तिच्या निधनानंतर, लोकाग्रहास्तव, तसेच तिच्या कष्टाचे चीज व्हावे या तिच्या आत्म्यास शांती लाभावी याकरिता हे आत्मचरित्र प्रसिद्ध करण्याचा मी प्रामाणिक प्रयत्न करित आहे.

तिच्याच इच्छेनुसार प्राथमिक अवस्थेतील हे आत्मचरित्र पुनर्लिखित करण्यासाठी मी तिचा लहान भाऊ व माझा मेव्हणा श्री. अजित खटखटे यास सुपूर्द केले. त्याने मुंबईतील सुप्रसिद्ध लेखिका सौ. आशा श्रॉफ यांच्या मदतीने हे पुनर्लिखाण केल्यानंतर आमचे स्नेही सुप्रसिद्ध लेखक व कवी श्री. दिलीप चित्रे व सौ. शोभा चित्रे यांनी त्याचे संपूर्ण पुनर्वाचन करून काही अतिशय उपयुक्त सूचना केल्या. त्यानंतर त्याचे अंतिम पुनर्लिखाण श्री. अजित खटखटे यांनी त्यांचे स्नेही सुप्रसिद्ध कवी व लेखक श्री. वसंत माधव, तसेच सुप्रसिद्ध लेखक व पत्रकार श्री. राजीव जोशी यांच्या मदतीने पूर्ण केले. सौ. लताच्या निधनानंतर हे सर्व करणे, विशेषकरून आत्मकथन करणाऱ्या लेखिकेस न्याय देऊन, अतिशय कष्टप्रद काम होते. ते केल्याबद्दल मी वरील सर्वांचा अतिशय ऋणी आहे. सौ. लताने मनात आल्याबरोबर या आत्मकथनाला सुरुवात केली आणि “दुखणे हे कायमचे सोबती” असल्यामुळे त्याबद्दलच आधी लिहिले तेव्हा क्रमवारीनुसार हे लेखन झालेले नाही हे खरे आहे. यातना सहन करूनसुद्धा जेवढे जास्तीत जास्त आठवेल व लिहिले जाईल ते साधण्याचा लताने प्रयत्न केला आहे. तरीसुद्धा या विखुरलेल्या आठवणी आत्मचरित्राच्या धाग्याने एकत्र बांधल्या गेलेल्या आहेत. हे आत्मचरित्र प्रसिद्ध करायला विलंब झाला आहे ही बोचणी माझ्या मनाला नेहमीच लागून राहिल.

हे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याच्या प्रवासांत शेवटच्या टप्प्यावर मला अतिशय उपयुक्त सूचना देणाऱ्या पुण्याच्या डॉ. ललिता गुप्ते व लंडनचा माझा मित्र मुकुंद भावे या दोघांचा मी आभारी आहे. श्री. राजीव जोशी यांनी पण हे लिखाण तपासून सुधारणा करण्यास खूपच मदत केली. त्यांचे पण मी विशेष आभार मानतो.

शरद देशपांडे

दिनांक : १४ डिसेंबर २०१०

लेखिकेचे मनोगत

आजाराने ग्रासले की कित्येक लोक थंडावतात. अनेकांचे लिखाण कमी होण्याच्या मार्गाला लागते तर बऱ्याचजणांच्या लिखाणाला खग्रास ग्रहण लागण्यास सुरुवात होते. माझ्या बाबतीत मात्र सर्व काही याउलटच घडत गेले. मला माझा आजार अनेक अंशी लाभदायक ठरल्याचा प्रत्यय आला. आजारापायी व दुखणं सुरू झाल्यानंतर माझ्या लिखाणास सुरुवात झाली, ते वाढीस लागलं. त्यापूर्वी मला लिहिता येतं याबद्दल यत्किंचितही कल्पना नव्हती. लिहिण्यासाठी व लिहिण्याजोगे अनेक नवनवीन प्रकल्प सुचू लागले व मी एका वेळी तीन-चार प्रकल्प चालू ठेवू शकले. प्रत्येक प्रकल्पासाठी डेडलाइन ठरवत असल्यामुळे निदान ती येईस्तोपर व तो प्रकल्प हातून पूर्ण होईपर्यंत तरी आपलं आयुष्य न संपता असंच चालू राहावं यासाठी, “काम चालू रस्ता बंद” अशी पाटी दाराबाहेर यमराजासाठी लावून त्याला वाट पाहत ताटकळत ठेवण्यात यश मिळवलं आहे. अजूनपर्यंत तरी हा गरीब बिचारा यमुताईचा भाऊ माझ्या एखाद्या आज्ञाधारक विद्यार्थ्याप्रमाणे स्वस्थपणे रेड्यावर बसून माझी त्याच्यासोबत निघण्याची वाट पाहत थबकला आहे.

माझ्या या लिखाणाला हसणाऱ्याच्या डोळ्यात जर दोन अश्रू आणण्याचे सामर्थ्य असेल व आयुष्यावर रागावलेल्या, रुसलेल्या, दुःखी माणसांना दिलासा देऊन त्यांच्या चेहऱ्यावर काही क्षण हसू उमटवण्याची ताकद असेल तर त्या यमराजाने माझ्यासाठी घेतलेल्या कष्टांकरिता मी त्याची जन्मभर (?) ऋणी राहीन, त्याचे आभार मानेन.

आपल्या आयुष्याच्या वाटचालीत, प्रवासात आपणच एकटे वाटसरू किंवा प्रवासी नसून आपल्यासोबत अनेक सहप्रवासी, हमराही आहेत असे जरी काही वाचकांना आश्वासन किंवा दिलासा मिळू शकला तरीसुद्धा हे आत्मकथन लिहिण्यामागील माझा हेतू किंवा इरादा सफल झाला हे जाणून मला आनंद होईल.

जीवनावरील किंबहुना त्याहीपेक्षा माणसांवरील, मुलांवरील आत्यंतिक प्रेमांमुळे फारसे संघर्ष न घडलेलं हे माझ्या जीवनाचं रामायण लिहून काढण्याचं धाडस मी केले आहे. यात रावणासारखा सर्व शक्तिमान शत्रू म्हणजेच मृत्यू गेल्या

कित्येक वर्षापासून माझ्या दारासमोर सज्ज होऊन आ वासून माझी वाट पाहत उभा आहे. याहून अधिक किती दिवस मी त्याला थोपवून धरू शकेन हे काही कळत नाही. निदान या क्षणापर्यंत तरी अस्तास जाण्यासाठी तयार असलेला माझ्या जीवनाचा सूर्य काही काळ थोपवून धरण्यात मला माझ्या धन्वंतऱ्यांच्या व त्यांना साहाय्य करणाऱ्या विधात्याच्या कृपेने मला यश मिळाले आहे.

ही आत्मकथा लिहिण्यामागे जगण्याला किंवा मरणाला जिंकण्याचा हेतून मुळीच नाही. फक्त या जीवनाच्या रस्त्यावरील वाटचालीत माणसांतील प्रेमाचा, चांगुलपणाचा अनुभव व सर्वांहून शक्तिमान असणाऱ्या आणि सर्वांना सतत प्रेरणा देत राहणाऱ्या त्या गूढ विधात्याला जाणून घेण्याचा मनापासून व तळमळीने केलेला हा प्रयत्न आहे. माझ्या वेदनामय, यातनामय, जीवनातील आत्मानुभवाचा तळ शोधू पाहण्यासाठी केलेला हा अल्पसा खटाटोप आहे. स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न चालूच आहे व तो अखेरपर्यंत चालूच राहिल. आजाराचं सूक्ष्मदर्शक भिंग बनवून व ते स्वतःकडे वळवून मी माझ्या मनातील अंतर्नाद ऐकायला व साक्षित्वाने पाहायला शिकले. स्वतःमधल्या 'अहं'ला आहे तिथेच ठेवून नवीन सूक्ष्मदर्शकातून त्यांच्याकडे पाहायला शिकू लागले.

या आत्मकथनाच्या निर्मितीमागील दुवा साहित्य व कलेच्या क्षेत्रातील एक दोन प्रसिद्ध व्यक्ती आहेत. माझा लिखाणाचा अनुभव केवळ सहा-सात वर्षांचाच व आयुष्य सुद्धा फारशा लहरी न उठणाऱ्या एका संथ तळ्यासारखं असून देखील या व्यक्तींच्या थोड्याफार आग्रहाला मी बळी पडले. मी कुणी कलावंत, सिनेस्टार, प्रख्यात लेखिका, प्रसिद्ध समाजसेविका किंवा डॉक्टर नसतानाही माझं आत्मकथन कोण, कशासाठी वाचेल अशी शंका पुढे करताच 'ते वाचकांनाच ठरवू द्या' अशी माझी समजूत घालून त्यांनी मला लिहिण्यास उत्तेजन दिले. मी त्यांची शतशः आभारी आहे.

सौ. लता शरद देशपांडे

भाव-भावना

लौकिकार्थाने हजारो मैल दूर असून, वैचारिकदृष्ट्या काही बाबतीत बरेच मतभेद असूनही, माझ्या फटकळ पण स्पष्टवक्त्या बहिणीने, या कामासाठी माझी निवड करावी यातच तिची माझ्याप्रती असलेली जवळीक, प्रेम व विश्वास यांची प्रचिती आली.

तिने शेवटच्या वेदनामय, आजारी अवस्थेत कसंबसं पण नेटानं पूर्ण केलेलं लिखाण, व्यवस्थितपणे पुनर्लिखित करण्यात अनेक अनाकलनीय अडचणींमुळे माझ्याकडून बराच वेळ वाया गेला. तसेच ती हयात नसल्यानं मूळ लेखिकेच्या परवानगीशिवाय लिखाणात मूलभूत फेरफार करणं अयोग्य असल्यानं हे संकलनाच काम अतिशय कठीण व किचकट होतं.

पुनर्लिखाण करण्यास मुंबईतील सुप्रसिद्ध कथालेखिका सौ. आशा श्रॉफ यांनी अतिशय मोलाची मदत केली. त्यांच्या मदतीशिवाय माझ्यासारख्या नवोदिताला हे काम शक्यच नव्हतं. त्यांचा मी अतिशय आभारी आहे.

तसेच माझे स्नेही सुप्रसिद्ध कवी व लेखक श्री. वसंत माधव यांनी तब्येत बरी नसतानासुद्धा मार्गदर्शनाबद्दल आणि सर्वांत शेवटी माझे पत्रकार मित्र व लेखक श्री. राजीव जोशी यांनी वेळांत वेळ काढून, वेळोवेळी केलेल्या मार्गदर्शनाबद्दल व इतर अमोल मदतीबद्दल मी त्यांचा विशेष ऋणी आहे.

अजित खटखटे

वाटचाल

माझ्या आई-वडिलांना लग्नानंतर सतरा-अठरा वर्षांनी झालेलं मी पहिलं अपत्य असल्यामुळे माझ्या मातापित्यांनी माझा पहिला वाढदिवस दणक्यात साजरा केला. मला अगदी नटवून, सजवून स्टुडिओत जाऊन फोटो काढण्याइतपत! तो फोटो नजरेसमोर आला तरी किंवा त्याच्या नुसत्या आठवणीने मला अजूनही हसू येते. डोक्याला मुकुट, गळ्यात हार, हाताला फुलांच्या माळा बांधलेला हा फोटो माझाच आहे का अशी मला शंका येते. माझ्या मातापित्यांनी मला मुकुट वगैरे घालून मी त्यांची राजकन्या असल्यासारखं माझं कौतुक केलं. त्यांच्याकडे साजरा केला गेलेला हा माझा पहिला वाढदिवस. त्यानंतर कुणीही वाढदिवस साजरा केल्याचं निदान माझ्यातरी आठवणीत नाही. पहिल्या वाढदिवसानंतर जवळजवळ ५७ वर्षांनी माझ्या मुलाने व सुनेने माझा वाढदिवस साजरा केला तोही छोटा समारंभ करून. आजारात मला एकदा मृत्यूची झळ लागून गेल्यानंतर, “आता ही बया साठीपर्यंत तरी टिकते की नाही” याची खात्री नसल्यामुळे माझ्या वयाच्या अठ्ठावन्नाव्या वर्षीच त्यांनी माझी एकसष्टी साजरी केली.

माझ्या पाठीवर पाठोपाठ दोन पुत्रांचा लाभ, आई वडिलांना झाला. माझ्यासाठी गोव्याहून माझ्या आजीने बाबागाडी पाठवली होती. लवकर चालू व धावू लागल्यामुळे मी ती फार काळ वापरू शकले नाही. पुढे त्या बाबागाडीचा उपयोग माझ्या भावांसाठी करण्यात आला.

माझ्या बालपणी “जेथे जाते तेथे तू माझी सांगाती” बेबीगाडी हाती धरून आई होती तर आता या उतारवयात आयुष्याच्या संध्याकाळी सांगाती माझा पती व्हीलचेअर हाती घेऊन सज्ज आहे. रस्त्यातून माझ्या व्हीलचेअरमधून जात असताना आपापल्या बाबागाडीतून जाणारी छोटी मुलं हातवारे करून आपलीच सवंगडी समजून माझ्याशी संवाद साधायचा प्रयत्न करतात.

काही ना काही निमित्त शोधून काढून पार्टी द्यावी, आनंदोत्सव पाहावा, समारंभ सोहळा साजरा करावा याची मला १९९६ सालापासून सवयच लागून

गेली आहे. अगदी व्यसन लागल्याप्रमाणे कुणाचातरी वाढदिवस, कुणाला मिळालेला ऑनररोल, कुणाचं ग्रॅज्युएशन, एखादा सण आणि काहीच न सापडल्यास माझं हॉस्पिटलमधून परतणं, बरेच दिवस आजारमुक्त राहणं, अशी कितीतरी निमित्तं शोधून मित्र-मैत्रिणींना बोलवावं, काव्य-शास्त्र-विनोदाने काही काळ मजेत घालवावा ही मनापासूनची इच्छा. मित्रमंडळी फार चांगली आहेत. स्वतःच जेवण करून आणतात, सर्व व्यवस्था स्वतःच करतात व शेवटी भांडीकुंडी साफ करून स्वैपाकखोली लखव करून जातात. मी फारशी कुणाकडे पाठ्यांना अगर समारंभांना जात नाही. एकतर माझ्या प्रकृतीअस्वास्थापायी जाणे शक्य होत नाही. माझं आयुष्य चालतं-फिरतं ठेवणाऱ्या, मला सतत सर्व ठिकाणी साथ देणाऱ्या माझ्या जिवाभावाच्या सखीला, मैत्रिणीला सर्व ठिकाणी कुठेही मज्जाव न होता सहजपणे प्रवेश करता येईल अशा ठिकाणीच मी कार्यक्रमांना, समारंभांना किंवा पाठ्यांना जाते. त्याचं कारण की, “ही” जाईन तिथे माझी सांगाती होणारी, मला चालवणारी माझी मैत्रीण म्हणजे दुसरी-तिसरी कोणी नसून माझी व्हीलचेअर आहे, हे एक कारण झालं. दुसरं पाठ्यांना फारसं न जाण्याचं कारण म्हणजे माझ्या पथ्यपाण्याशी तडजोड करणं बहुतेक पाठ्यांच्या मेन्यूला जमत नाही.

त्या विधात्यापाशी मागणं एवढंच की, ज्या गोष्टी मी बदलू शकत नाही त्यांचा स्वीकार करण्याची शक्ती, बळ त्यानं देत राहावं. या संदर्भात,

“जीवनाचा सूर ऐसा, खेळलो माघार नाही,
हार होवो, जीत होवो, खेद नाही, खंत नाही.”

ही मंगेश पाडगावकरांची कविता अतिशय भावली.

हा आजार माझ्याच वाट्याला का यावा, असा प्रश्न मी मला स्वतःला व माझ्या देवाला विचारत असताना कुणी जवळच्या नातेवाइकांनी केवळ माझ्यासाठी ‘फॅमिली ट्री’ तयार करून माझ्या आई-वडिलांच्या दोन्हीही बाजूंनी कुणालाही संधिवात किंवा हृदयविकार झालेला नाही हा अमूल्य शोध लावून कुणालातरी या माझ्या आजारांसाठी जबाबदार धरण्याचा माझा एकमेव मार्ग बंद करून टाकला व मी पुन्हा एकदा “हे सर्व माझ्याच वाट्याला का राखून ठेवलं होतं?” या प्रश्नाचं उत्तर शोधण्याच्या मागे लागले. आजपर्यंत अंगावर ओढून घेतलेल्या प्रकल्पांचा, कामाचा व इतर अनेक उद्योगांचा पसारा आणि उपद्व्याप माझ्या स्वतःच्या मागे लावून घेतला होता. त्यासाठी वेळ वाचवण्यापायी मी न चालता फक्त पळत असे. अर्थात् त्यामुळे मिळणारा व्यायाम हा दुय्यम फायदा होताच. चालायला

लागल्यापासून आयुष्यभर असं सतत पळणाऱ्या मला चालणंही शक्य होऊ नये म्हणून बरेच कष्ट घेऊन विश्रांती मिळावी या उदात्त हेतूने त्या विधात्याने माझ्यासाठी हे दोन्ही आजार बहुधा राखून ठेवले असावेत.

मला मिळालेली कोणतीही गोष्ट किरकोळ प्रमाणांत मिळण्याची कधीच शक्यता नसते. मी चार-चौघीसारखी मुळीच नाही. माझ्या आवडी-निवडी व्यवसाय, लाइफ-स्टाइल हे सर्व चार माणसांपेक्षा, इतरांपेक्षा वेगळे आहे याचा मला कोण अभिमान! म्हणूनच मला आजारही विचित्र कॉम्बिनेशनने मिळाले. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मला मिळणारी प्रत्येक गोष्ट किंवा भेट दिलेली कोणतीही चीज सोबत लाइफ-टाइम गॅरंटी घेऊनच येते-गॅरंटीड फॉर लाइफ! नागीण झाली तीही इतरांच्या बाबतीत एक-दोन वर्षात नाहीशा होणाऱ्या वेदना माझ्यासाठी जन्मभर सोसण्याकरता देऊन, संधिवाताच्या बाबतीतही तोच प्रकार! हृदयविकार तर जाताना लाइफच घेऊन जाणारा! प्रवाहाविरुद्ध जाण्याची खोड बाळगणाऱ्यापासूनच अंगवळणी पडली होती. सामना, झुंज दिल्याखेरीज पदरी काही पडत नाही, हात मोकळेच राहतात या सत्याची कोवळ्या वयातील अनुभवांमुळे खात्री पटली होती, तेव्हा यापुढील उभ्या (व नंतर उतारवयात आडव्या होणाऱ्या) आयुष्यांत ही झुंज केवळ इतरांच्या अगर परिस्थितीच्या संदर्भात नसून स्वतःच्या प्रकृतीच्या संदर्भातही करावी लागणार आहे यावर विश्वास बसला. अनुभवांमुळे आलेल्या चमत्कारांवर जरी माझा विश्वास बसू लागला तरी त्यासोबतच या बाबतीतही आपलं नशीब स्वतःच घडवायचं हाही विचार मनाशी पक्का करावा लागला.

अखेर जीत कोणाची हे ठरलेलंच होतं. प्रतिस्पर्ध्यांची जीत होईपर्यंत झुंज देण्याचा काळ वाढवून घेण्याची जिद्द माझ्यात होती व ती पणाला लावण्याचा मी निर्धार केला. रक्तचाचणी व एकसरेज् झाल्यानंतर डॉक्टरांनी जेव्हा 'हुमॅटॉइड आर्थराइटिसचं निदान केलं तेव्हा वेदनांमुळे बसल्या जागचं उठून उभं राहण्याच्या अवस्थेत नसूनही मी अक्षरशः ताडकन उठून उभी राहिले व डॉक्टरांचा हात पकडून त्यांना सर्व रिपोर्ट्स पुन्हा बारकाईने तपासण्याचा आग्रह करू लागले. परंतु त्यांच्या हातातील पेपर्स सर्व सत्य सांगून गेले होते. दगडावरील रेघा स्वीकार करणं आवश्यक होतं. हा आजार सर्वसाधारणपणे सर्वांना सुरुवातीला फक्त एक किंवा दोन सांध्यातच ताठरण येऊन सुरू होतो. पण मी सर्वसाधारण रूग्णात कुठे मोडत होते? माझे सर्व सांधे एकाच वेळी दुखण्याच्या सुरुवातीलाच व्याधीने व्यापून टाकले होते.

मनातील निराशा, दुःख, राग, भय सर्व दाबून टाकून मी डॉक्टरांना आपल्या शरीरात एकूण सांधे किती व कुठे असतात असा प्रश्न केला. अधिक माहिती गोळा करण्यासाठी, हो! नाहीतर अचानक कुठे दुखू लागल्यास तिथे सांधा असल्याने ते फक्त संधिवाताचं दुखणं आहे हे जाणून काळजी वाढू नये म्हणून:

सर्व सांधे खिळखिळे करून टाकणाऱ्या या माझ्या सांधेदुखीने माझी तन-मन-वृत्ती ही joint-family खिळखिळी करून टाकली. त्यामुळे माझ्या तन व मन या जोडीचा संवादच बंद पडला व त्यापायी माझ्या वृत्तीत आमूलाग्र बदल घडून येत असल्याची जाणीव मनाला टोचू लागली. संधीवात हा आजाराच शरमिंदा करणारा, अपराधी वाटायला लावणारा, या आजाराचं मोठं दुखणं म्हणजे घरातून बाहेर पडताच या खाजगी, कौटुंबिक आजाराचं सार्वजनिकीकरण होऊ लागतं. त्याच्या deformity मुळे. लोकांच्या तुमच्याबद्दलच्या अपेक्षा आपोआपच कमी होऊ लागतात. औषधांचा शरीरावर, चेहऱ्यावर परिणाम होतो. शारीरिक deformity लोकांचं लगेच लक्ष वेधून घेते. त्या मानाने हृदयविकार आपलं काम गुपचूप मुकाट्याने करत असतो. बाहेरच्या रूपात काही बदल न करता.

माझ्या या आजाराला जबाबदार कोण? विधाता, माझं नशीब, दैव की मी स्वतः? प्रश्न साधाच आहे. उत्तर मात्र असावं तेवढं सोपं, सरळ नाही. मी काय केलं म्हणून मला जबाबदार ठरवता येईल? नशिबावर, दैवावर माझा पाहिजे तेवढा विश्वास नव्हता व नाहीही. त्यामुळे त्यांची उत्तरातून उचलबांगडी करायची. राहता राहिला विधाता, मग माझीच का केली निवड हा आजार सोसायला, भोगायला? काय चुकलं माझं? I believe, there are no random acts, fairness does not govern life or death. If it did, no good person would ever die and live.

हा आजार दिवसेंदिवस बळावतच गेला. बारा-तेरा वर्षांनंतर कामाच्या ऐन prime-time मध्ये मला जबरदस्तीने अपंगत्वासाठी सेवानिवृत्ती घ्यावी लागली.

बालपण

लहानपणापासून रम्य ते बालपण असं ऐकत व वाचत आले आहे. बालपणीचा काळ सुखाचा तेही वाचलं आहे. “बालपणीचा काळ सुखाचा आठवतो घडी घडी” हे गाणंही नकळत तोंडी घोळवलं आहे. पण हा काळ सर्वांच्या बाबतीत सुखाचा असतो का? निदान माझ्या बाबतीत तरी तसं घडलं नाही. बालपण अनेक कारणांमुळे अनुभवायला मिळालंच नाही. बालपण काय असतं ते कळण्याअगोदरच मोठेपण लादलं गेलं. मी भावंडांत मोठी असल्यामुळे सुरुवातीपासूनच “अगं लहान आहे तो तुझ्याहून, मागतो आहे तर दे ना त्याला काय हवं ते!” मी फक्त दीड वर्षांनी मोठी भावाहून, पण माझ्या माथी मोठेपण मारलं गेलं व त्याबरोबर आवडीनिवडी, स्वातंत्र्य, हक्क सर्व काही हरवलं, गमावलं. मोठी म्हणून मी धाकट्या भावाकडून मार खाल्ला. तक्रार केली तरी तो लहान म्हणून त्याला क्षमा कर हे शहाणपणा शिकवण्यात आलं. मोठी म्हणून मला वाढदिवसाला अगर इतर काही कारणास्तव दिलेल्या भेटवस्तू त्याने मागितल्या तर त्याला स्वखुशीने (?) देण्यात मोठेपणा मानावा लागला. एवढंच नव्हे तर अशा प्रेमाने माझ्याकडून घेतलेल्या वस्तू त्याने मोडल्या, फोडल्या तर तो लहान आहे या सबबीखाली किंवा तूच तर त्याला दिलेली वस्तू त्याने फोडली तेव्हा तुला तक्रार करण्याचा अधिकार नाही म्हणून मलाच गप्प बसविण्यात येत असे. एवढंच नव्हे तर फोडलेली वस्तू दुरुस्त करण्याकडे त्याचा कल आहे. मोठेपणी नक्कीच इंजिनिअर होणार असं कौतुकही करण्यात येई. तो मोठेपणी इंजिनिअर झाला, परंतु लहानपणी अशी खेळणी व वस्तू फोडून टाकण्याशी त्याचा काही संबंध होता असं मला तरी वाटत नाही.

लग्नानंतर माझ्या आई-वडिलांना अनेक वर्षं मूल होईना म्हणून पूजाअर्चा, नवससायास, देवाचे कौल व अखेर मुंबईतील वांद्र्याच्या माउंट मेरीला मुलगी झाल्यास मेणाची बाहुली देण्याचा केलेला नवस या सर्वांचा परिणाम म्हणून किंवा फक्त माउंट मेरीच्या नवसामुळे म्हणा अस्मादिकांचा जन्म झाला, तोही सातव्या

महिन्यात. अचानक पाण्याची पिशवी फुटल्यामुळे खाली राहणाऱ्या देऊळकर आर्जीनी आईला कसंबसं हॉस्पिटलमध्ये नेलं. नर्सस डिलिव्हरीची तयारी करण्यापूर्वीच अनेक वर्ष या जगात न येण्यासाठी हड्ड धरून आईला वाट पाहायला लावणारी मी पाच-सहा मिनिटंही थांबण्यास तयार न होता, आईला काहीही वेदना सहन करायला न लावता या जगात अवतरण्याची घाई केली. वजन फक्त तीन पौंड. त्यात जन्मानंतर पोटाच्या त्रासाने वजन आणखी घटले. त्या काळी इनक्युबेटर्स सर्वच हॉस्पिटलमध्ये नसल्यामुळे ऊब मिळण्याअभावी पुढे काही दिवस कापसांत गुंडाळून ठेवण्यात आलं. नवससायासांनी प्राप्त झालेलं हे अपत्य गमावणार तर नाही ना याची आई-वडिलांना काळजी लागून राहिली होती. परंतु त्यांना काळजी करण्याचं काहीच कारण उरलं नाही. त्यांच्या दृष्टीने उशिरा का होईना मिळालेल्या या नव्या जिवाच्या आयुष्याचा धागा केवळ बळकटच नाही तर चांगलाच चिवट होता.

जीवनाचा पहिला सहा महिन्यांचा टप्पा ओलांडल्यावर मात्र आजार अगदी किरकोळसुद्धा पुन्हा कधी माझ्या वाट्याला गेले नाहीत. माझ्या पाठीवर दीड वर्षांनी माझ्या भावाचा जन्म झाला व माझ्या वाट्याला मोठेपणाचा हुद्दा न मागता आपोआपच आला. दोघांचं वय जवळजवळ सारखंच असल्यामुळे ताईपणाची दादागिरी किंवा या भावाला सांभाळणं फारसं अनुभवास आलं नाही. परंतु त्याला टायफॉइड झाल्यावर मात्र माझ्या नशिबी एकलेपण, हयगय, दुर्लक्ष अशा अनेक गोष्टी आल्या. भावाचा आजार त्याच्या जिवावर बेतल्यामुळे माझ्याकडे फारसं लक्ष पुरवण्यास कुणापाशीही वेळ नव्हता. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनी व जवळच्या नातेवाइकांनी जरा सांभाळलं. तसे आयुष्यातील, ते सात-आठ महिने गेले. माझ्यातील बालपणाला पहिला तडा इथेच गेला

माझ्यानंतर सात वर्षांनी दुसऱ्या भावाचा जन्म झाला. त्यावेळी आई व वडील या दोघांचीही वय वाढली होती. दुसऱ्या भावाचं संपूर्ण बेबी सिटिंग माझ्या माथी आलं. त्या काळी व्हेलक्रोचा शोध लागला नव्हता. तरीही माझा हा भाऊ कायमचा व्हेलक्रोने मला बांधल्यासारखा माझ्यासोबत असे. बाजारात, वाण्याच्या दुकानात, खेळण्यासाठी बागेत किंवा मैदानावर, घसरगुंडीवर, झोपाळ्यावर सर्व ठिकाणी मलाच चिकटलेला असे. त्यापायी मित्र-मैत्रिणींकडून अनेक टोमणे मला खावे लागत. परंतु त्याबद्दल घरात कुणाजवळ काही बोलणं शक्य नव्हतं. धाकट्या भावाला सांभाळणं हे मोठ्या बहिणीचं आद्य कर्तव्य ठरवलं गेल्यामुळे

ते करणं आवश्यक होतं. शाळेच्या वेळात तेवढी माझी सुटका होत होती. त्यामुळे शाळा सुरू होण्याआधी व सुटल्यानंतर जेवढा वेळ शाळेत काढता येईल तेवढा वेळ मी शाळेत राहून लायब्ररीची पुस्तके वाचण्याचा सपाटा सुरू केला. होमवर्कसुद्धा तेवढ्या वेळात पूर्ण करण्याचं व्यसन लावून घेतलं. कित्येक वेळा वाइटातून भलं घडतं ते असं.

आमचं बालपण बरंचसं नातेवाईकानी व आसेष्टांनी वेढलं होतं. आमच्या घर नावाच्या धर्मशाळेत राहणारे काही वाटसरू तर होतेच, पण त्याबरोबर सर्व नातेवाईकांसाठी उघड्या असणाऱ्या खानावळीत जेवणासाठी येणारेही अनेकजण होते. या सर्वांना जणू आम्हा मुलांना टोकण्याचा, सरळ करण्याचा, आमच्यावर टीका करण्याचा आमच्या पालकांनी अलिखित अधिकार दिला होता. बहुतेक सर्व आसेष्ट कोकणी होते. पु.ल. म्हणत तसा माझ्यापुढेही नेहमी एक यक्षप्रश्न उभा असे तो म्हणजे, या कोकणी लोकांना सद्सद्विवेकबुद्धी असते की नाही? उचलतात आणि लावतात टाळ्याला जीभ. माझी खात्रीच पटली होती की कुणाचं कौतुक करणं, कुणाला चांगलं म्हणणं हे यांच्या रक्तांतच नाही. उठल्या सुटल्या कुणावरही टीका करणं हा यांचा धर्म, तीही एकेरीवर येऊन अरे तुरे करत. इंग्लंडच्या पंचम जॉर्जपासून ते नेहरू, वल्लभभाई पटेल सर्वांना “त्या नेहरूक अकल म्हणून काय ती नाय किंवा “त्या पटलाक कोणी सांगितले हे उपद्व्याप करूक” अशा वाक्यांनी त्यांची बोलायला सुरवात होई आणि दर आठवड्याला भरणाऱ्या दरबारात सर्व नातेवाईकांपासून, कोकणातील ओळखीच्या लोकांपर्यंत सर्वांची नालस्ती करण्यात यांचा वेळ मजेत जाई. अगदी लहान वयात स्वानुभवाने मी हे निरीक्षण करण्यात पटाईत झाले होते.

लोकांवर टीका करताना, त्यांना नावं ठेवताना आपण काय बोलत आहोत, आपण बोलत आहोत ते खोटं असेल तर किंवा आपल्या बाजूला लहान मुलं उभी राहून ऐकत आहेत याचा विचार या मंडळींच्या मनाला कधी शिवला नाही. त्यांच्या चर्चेत टीकेचा विषय झालेली कोणतीच मंडळी आम्ही कधी पाहिली नव्हती. परंतु प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या नावाने व कर्तृत्वाने (?) ओळखत होते आम्ही मुलं.

या सर्व मंडळींवर यथेच्छ तोंडसुख घेऊन झाल्यावर या सर्वांचा मोर्चा आम्हा भावडांकडे वळत असे. आमच्या अभ्यासाकडे किती दुर्लक्ष करतो पासून सिनेमाचं वेड काही जात नाही डोक्यातून पर्यंत. (यांना आमच्या अभ्यासाबद्दल, शाळेतील

प्रगतीबद्दल काही माहिती नसतानाही) आमची झडती घेतली जात असे. घरातून बाहेर पडताना जर चेहऱ्याला पावडर लावण्याचं धाडस केलं तर विचारायलाच नको. “पावडर कित्याक लावूक होई तोंडाक या वयात? (वय वर्षे १४) कोणाक भेटूक जावचा आसा?” असा हल्ला ऐकल्यावर तोंड धुऊन बाहेर जावे लागे. अखेरीस पावडर कशाला लावलीस विचारलं की मीच, ‘भेटायचं आहे कुणालातरी’ सांगून पळत असे. परीक्षेच्या दिवसात तर कहरच व्हायचा. पेपर देऊन घरात पाऊल टाकताच, “हां, कसं केलंस या इंग्रजी परिच्छेदाचं मराठी भाषांतर? समजतं का इंग्रजी? blessing चं भाषांतर नक्कीच आशीर्वाद असं केलं असशील?” अशी आमची हजेरी घेतली जाई. त्या वेळी मी संस्कृतचा पेपर त्यांच्या पुढ्यात ठेवून त्यांना मराठीचं संस्कृतमध्ये किंवा संस्कृतचं मराठीत भाषांतर करायला सांगत असे. मग आमची लगेच सुटका होई. या सर्वांपायी फारच फटकळ बाबा तुझी मुलगी म्हणून वडिलांकडे माझी तक्रार होई. तेव्हापासून फटकळपणाची पदवी मला बहाल केली गेली आहे.

माझ्या वयाच्या तिसऱ्या वर्षी ताराबाई मोडक यांनी माँटेसरी शाळा आमच्याच गल्लीच्या शेवटच्या बिल्डिंगमध्ये छोट्या प्रमाणात सुरू केली होती. माझ्यापाठोपाठ भाऊ झाल्यामुळे व मी फारच खोडकर झाल्यामुळे माझं वय वाढवून माझी या शिशुविहारमध्ये रवानगी करण्यात आली. शाळा फक्त अडीच-तीन तासांपुरती मर्यादित होती. त्यांचे तास वाढवत का नाहीत हा माझा माझ्या सर्व शिक्षिकांना प्रश्न असे इतकं मला शाळेचं वेड होतं. सर्व शिक्षिकाही अतिशय प्रेमाने वागवत व शिकवत असत.

शिशुविहारनंतर म्युनिसिपालिटीच्या शाळेत पहिलीत प्रमोशन मिळालं. वाचन, अंकगणित व लेखन या शाळेत शिकले. शाळा म्युनिसिपालिटीची असली तरी शिक्षक मेहनती व dedicated होते. शिकवण्याच्या पद्धती जुन्यापुराण्या होत्या. पण तरीसुद्धा आम्ही सर्वजण चांगल्या तऱ्हेने शिकू लागलो. त्या वेळी पाठ केलेल्या कविता आजही पाठ आहेत. उजळणीही तशीच पाठ आहे. शिवणातील पहिला टाका सरकार बाईंनी शिकवला. हेम व टीप घालायला त्यांनीच शिकवलं. एक मात्र खरं! ‘छडी लागे छमछम, विद्या येई घमघम!’ यावर सर्व शिक्षकांचा - शिक्षकांचाच नव्हे तर पालकांचाही - पूर्ण विश्वास होता. छडीसुद्धा पालथ्या हातावर, उभी मारण्याचा प्रघात होता. शिक्षकांची चेष्टा केल्याबद्दल मीसुद्धा ती सजा भोगली होती. या शाळेची एक प्रथा म्हणजे वार्षिक परीक्षा घेतल्या जात.

निकालाच्या दिवशी हेडमास्तर बाहेर येऊन सर्वजण पास होऊन पुढील इयत्तेत गेल्याचं जाहीर करत असत.

शाळा ही संस्था मला या अशा आशेष्टांपासून आसरा देत असे. तिथे मात्र मैत्रिणी, पुस्तके, खेळ यांत वेळ कसा जाई ते कळत नसे. घरी आल्यावर पुन्हा बालपण विसरून मोठेपणाचा मुखवटा चेहऱ्यावर चढवला जात असे. मुलीच्या जातीला स्वैपाक-पाणी, घरकाम करण्याची सवय असलीच पाहिजे या आईच्या तत्त्वासाठी घरकाम अंगावर पडत असे. मुलीच्या जातीत जन्म झाल्याचं दुःख तेव्हापासून मनाशी बाळगून आहे. आपल्या वाट्याला ही भयंकर जात का यावी हा प्रश्न मी अनेकदा त्या देवाला व जन्मदातीला विचारला आहे. माझ्या आईचा मला स्वैपाक करता यावा, मी घरकाम शिकावं यापेक्षा उद्या सासरी गेल्यावर माझ्या सासरच्या मंडळींनी तिला दोष देऊ नये किंवा नावं ठेवू नयेत म्हणून मी या सर्व गोष्टी शिकल्याच पाहिजेत असा हट्ट होता. मुलाची जात असल्यामुळे माझ्या भावांची मात्र या सगळ्यांतून सुटका होत असे. त्यामुळे मुलीच्या जातीचा मी अगदी लहानपणापासून धसका घेतला आहे व पुढील जन्मी तरी तो वाट्याला येऊ नये यासाठी रोज प्रार्थना केली आहे.

माझं नशीबसुद्धां विचित्रच. मुलीऐवजी आजूबाजूला मुलं च जास्त असल्यामुळे मी लहानपणापासून सागरगोटे, बाहुल्या असे मुलींचे खेळ खेळण्याऐवजी विटीदांडू, गोट्या, लगेरी, भोवरा असे खेळ मुलांबरोबरच जास्त खेळून घेतले. झाडावर चढणं, झाडावरून कौलावर चढणं व चालणं, झाडावरून उड्या मारणं यातही पारंगत झाले. त्यात आम्ही झाडांवर किंवा कौलांवर चढलो की आई घाबरते हे जाणल्यावर तर झाडावर चढण्यास अधिकच चेव येऊ लागला.

आमच्या लहानपणी आजच्यासारख्या महागड्या खेळांचा सुकाळ नव्हता की कपड्यांचाही! माझी मोठ्या अपूवाईने आणलेली पहिली बाहुली मी कधीच विसरू शकणार नाही. कचकड्याची, कसेतरी कपडे चढवलेली. आजच्या तुलनेत कुरूपातच जमा होणारी. परंतु माझ्या दृष्टीने त्या वेळी तिचे कपडे सुरेख दिसत व तीही दिसण्यात सुंदर भासे. कचकड्याचे हातपाय फारच घट्ट असल्यामुळे हलतही नसत व कपडे बदलण्यासाठी जरा हलवले की सांध्यातून निखळत असत. तरीसुद्धा ते दोन्याने बांधून आम्ही या अपंग बाहुलीचं लग्न लावत असू अगदी हौसेने! त्यानंतर बरीच मजबूत असलेली व फोडण्याचा प्रयत्न केल्यासही फुटण्याची, तुटण्याची मुळीच शक्यता नसलेली बाहुली लाकडाची होती. लाकडाचा एक

ठोकळा, जवळजवळ १०'' बाय २'', तोही त्रिकोणी. त्यालाच रंगवून चेहरा, केस, नाक, तोंड, कान वगैरे काढलेले. कपडेही रंगानेच काढलेले. अशी सोपी, स्वस्त, फारशी सोफिस्टिकेटेड नसलेली ठोकळा बाहुली. आज माझ्या नातीच्या खोलीत अनेक प्रकारच्या, अनेक देशांच्या well dressed बाहुल्या पाहून मनात विचार डोकावू लागतो की आपल्याला अशा बाहुल्या स्वप्नातही मिळणं अशक्य होतं आणि मिळाल्या असत्या तर आपला हात लागून त्या महाग बाहुल्या खराब होतील म्हणून आम्ही त्यांच्याशी खेळूही शकलो नसतो कदाचित.

आमची पहिली तिचाकी माझ्या वयाच्या आठव्या वर्षी तिन्ही भावंडांत एक मिळाली. मला फार तर ७/८ महिनेच तिचा उपभोग घेता आला. पुढील कित्येक वर्ष ती भावांच्या नशिबी होती. ही तिचाकीसुद्धा खडबडीत, तरी मजबूत होती. पडलो तर गाडीच्या खडबडीत, ओबडधोबडपणाने जास्त मार लागत असे. परंतु आम्ही त्यातही खुश होतो. मनात येते, आजच्या जमान्यात एवढी महागडी भरपूर खेळणी मिळूनही, मुलांना अधिकाची हाव का असावी? त्यांना आहे त्यात समाधान का मानता येऊ नये?

तीच गत कपड्यांची. आईने शिवून घेतलेले कोणतेही कपडे नवे म्हणून आनंदाने घातले जात. कपड्यांच्या बाबतीत कुणी कुणाशी स्पर्धा केल्याचं निदान मला तरी आठवत नाही.

त्या काळी कॉम्प्युटर्स नव्हते, टी.व्ही. नव्हते, घरोघरी टेलिफोन नव्हते, टेलिफोन म्हणजे काय ते ठाऊकसुद्धा नव्हतं. व्हीडीओ, व्हीसीडी माहित नव्हते. तरीसुद्धा आजच्यापेक्षा माणसामाणसात प्रेम अनेक पर्तींनी अधिक होतं. माणसांत संवाद जास्त साधले जात असत. आजच्याएवढा प्रत्येकजण बिझी असल्याचा बहाणाही करत नसे. करमणुकीसाठी, माहितीसाठी, बातम्यांसाठी एक रेडिओ अखळं कुटुंब एकत्र आणून त्यांच्यातील संभाषण, संवाद चालू ठेवू शकत होता. कुटुंब एकत्र जमत असे. एकाहून अधिक रेडिओही नव्हते. तरीसुद्धा सर्वजण सुखी होते. कुटुंब या शब्दाला काही अर्थ होता. मग आज एवढं सर्व साहित्य, नवनवीन वस्तू सुलभतेने उपलब्ध असूनही माणसामाणसांत एवढं अंतर का असावं?

आजी-आजोबा हे कुटुंबाचे मुख्य घटक होते. त्यांच्या बालपणाच्या मनोरंजक गोष्टी ऐकणं, भुताखेतांच्या, वेताळांच्या, देवचारांच्या रोमहर्षक कहाण्या ऐकण्यात बालपण गेले.

माझ्या बाबतीत जरी फारसं रम्य नसलं तरी ते बालपण होतं. त्यात पुढील आयुष्याची स्वप्न रंगवण्याची ताकद होती. भविष्याबद्दल आशा होती. उमेद

होती. सुखी व रम्य बालपण कोणत्याही वयात मिळवणं, भोगणं, फारसं कठीण नसावं. फक्त जन्मभर बालपण उपभोगण्याची दुर्दम्य आशा व आकांक्षा बाळगणं फार महत्वाचं आहे.

असं हे बालपण उपभोगत असतानाच शैशवाचं धुकं विरून यौवनाची चाहूल न लागताच त्यात पदार्पण कधी झालं त्याचा सुगावाही लागला नाही.

कल्पवृक्ष

बाबांच्या अनेक आठवणी कित्येक वर्षं मनात खोल रुतून राहिल्या आहेत. त्यांना जाऊन आज तेवीस वर्षं पुरी होऊन गेली असली तरी त्या स्मृती अद्याप पुसल्या गेलेल्या नाहीत आणि पुसल्या जाणारही नाहीत. उलट त्या दिवसेंदिवस गडद होऊन मनाच्या दरवाज्यावर जोरजोरात धडक देऊ लागतात. कधीकधी नको त्या वेळी, तर कधी हव्याहव्याशा वाटाव्या अशा वेळी.

व्हीलचेअरवर आरूढ झाल्यानंतर, जगाचं दर्शन फक्त खिडकीतून दिसू शकेल एवढं मर्यादित असतं. किलबिल करणारे पक्षी, वाऱ्यानं निर्माण केलेलं झाडांच्या सळसळणाऱ्या पानांच संगीत, वाऱ्याचा घूं घूं आवाज, गवताची सळसळ, पावसाची टपटप, सर्वच मनोरंजक, मन वेधून घेणारं. हे सर्व निसर्गाचं काम आपल्याच नादात चालू राहतं. माझ्याकडे लक्ष देण्यासाठी, संवाद करण्यासाठी, दुखण्यावर फुंकर घालण्यासाठी त्यांना कुठली सवड! अशा वेळी एकलेपण मनाचा ताबा घेत व त्या एकलेपणाचा आवाज बंद करण्यासाठी मन कळत नकळत स्मृतींची, आठवणींची जपमाळ ओढू लागतं.

बाबांची व माझी अखेरची भेट होऊन आज चोवीस वर्षं उलटली तरी त्या भेटीची पुरती न भरलेली जखम मधूनच भळभळू लागते. आमच्या भेटीनंतर वर्षभरातच ते गेले. माझ्यावर त्यांचा फार जीव. मला ते आपला पहिलावहिला मुलगाच मानत.

वडिलांशी माझं नातं वेगळंच होतं. त्यांचा मला धाक होता. पण भीती नव्हती. माझं त्यांच्यावर अत्यंत प्रेम होतं. ते मात्र काही वेळा माझ्यावर हात राखून प्रेम करत असावेत अशी मला पुसट शंका येई. कदाचित तो माझ्या मनाचा खेळही असू शकेल.

ते अनेकदा माझ्यापाशी आपलं मन उघडं करत असत. मनातील वैफल्याला, नैराश्याला वाट करून देत. मी त्यांची मोठी मुलगीच नसून बरोबरीचा मित्रही होते. असेच एके दिवशी बोलता बोलता ते म्हणाले, “आयुष्यात मी अपयशी ठरलो, घरदार सोडून मोठ्या बहिणीकडून उसने पैसे घेऊन घरातून पळून जाऊन शिक्षणासाठी

मुंबई गाठली. चौपाटीवर चणे खाऊन काही आठवडे काढले, परंतु शिक्षण पुरे करायची संधी मात्र मिळाली नाही. मनाजोगं असं हातून काहीच घडलं नाही. ही खंत माझ्या मनाला कायम टोचणी लावून आहे. या सर्वांत फार मोठा आनंद माझ्या वाट्याला आला तो स्वतःचं नाही तरी निदान इतर अनेकांना शिक्षण पुरं करण्याची संधी माझ्याकडून मिळाली याचा. माझ्या भावाला, मेहुण्याला, नातेवाइकांना, मित्रांना, त्यांच्या मुलांना मुंबईत आणून त्यांचं शिक्षण पूर्ण करण्यास मदत करू शकलो. पण दुर्दैव असं की या सर्वांना मदत करता करता उशिरा झालेल्या स्वतःच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी मात्र पैसे साठवू शकलो नाही. त्यापायी स्वतःचं मन मारून तुला नोकरी करून आपलं व भावंडांचं शिक्षण पुरं करावं लागलं. अतिशय निर्दय, निकामी, निरपयोगी बाप ठरलो मी. बापाचं कर्तव्य नाही निभावू शकलो. या सर्वापायी तुझ्या आईलाही फार त्रास सहन करावा लागला. आपलं मन मारावं लागलं. इतरांच्या गरजा पुरवून संसार रेटता रेटता तिला स्वतःच्या इच्छा, वाचन सर्व काही बाजूला ठेवावं लागलं.” अनेक वर्षं कोंडून ठेवलेली वाफ बांध फोडून शब्दांवाटे बाहेर पडत होती माझ्यापाशी. मी म्हणाले, “तुम्ही कसेही असलात तरी आम्हा मुलांच्या नजरेला उणे वाटला नाहीत. तुमच्या शिक्षणाची व पैशांची उणीव तुम्ही तुमच्या प्रेमाने व मनाच्या मोठेपणाने कितीतरी पर्तीनी भरून काढलीत. बाबा, मान उंच ठेवून माणूस म्हणून माणसांसारखं माणुसकीनं जगलात. दुसऱ्यांचं भलं करण्याच्या आनंदाची दौलत पैशांपेक्षा अनेक पर्तीनी मोठी आहे, नातं असो अगर नसो, फारशी ओळखपाळख नसतानाही कितीतरी लोकांसाठी नेहमी मदतीचा हात पुढे केला आहे तुम्ही. हाताशी जेमतेम पैसे असताना, स्वतःच्या घराची धर्मशाळा बनवून कितीजणांना निवारा देऊन मायेची ऊब पुरवलीत! किती लोकांनी जाणीव ठेवली आहे याची? शिक्षण संपवून बडे झाल्यावर किंवा गाड्या उडवताना, “गरज सरो अन् वैद्य मरो” असंच ऋण फेडलं ना या सर्वांनी? सर्व लोकांपायी ज्याला सर्वजण रम्य म्हणतात ते आमचं बालपण हरवून बसलो आम्ही, आमची मनं मारली, स्वातंत्र्य गमावलं, आमच्याहून ही सर्व माणसं मोठी म्हणून सर्वांची उणी-दुणी, नको असलेले उपदेश ऐकून घेतले, सहन केले.” या क्षणी माझाही कित्येक वर्षं दडपून ठेवलेला या सर्वांबद्दलचा राग उफाळून आला होता.

बाबा म्हणाले, “या सर्वांनी त्यांची गरज संपल्यानंतर साधी विचारपूस करण्याचीही माणुसकी दाखवली नाही हे जरी खरं असलं तरी मी जे कुणासाठी माझ्या कुवतीप्रमाणे थोडंफार काही केलं ते त्यांनी आयुष्यभर माझ्या ऋणात

रहावं या उद्देशानं मुळीच केलं नाही. माझ्या थोड्याफार मदतीमुळे पुढे भरपूर शिक्षण घेऊन काहींनी व्यवसायांत वरच्या हुद्द्यावर मानाचं स्थान मिळवलं. सर्वांची भरभराट झाली हे सर्व आयुष्यात “याचि देही याचि डोळा” पाहू शकलो यातच मी आनंद मानतो. माझ्या अल्पशा मदतीनं अनेकांचं भलं झालं यातच माझं समाधान मिळालं मला.” अशा या बाबांपुढे ‘तेथे कर माझे जुळती’ याहून जास्त मी काय म्हणू शकणार!

माणसाचं समाजातील स्थान हे लोकांच्या नजरा ठरवत असतात. या समाजातील घटकांच्या नजरांनी वर उचललं तर माणूस मोठा, उंच वाटू लागतो, शिखरावर चढतो (कधी हरभऱ्याच्या झाडावरसुद्धा!) हे उच्च स्थान बहाल करताना समाजाची नजर फक्त त्या व्यक्तीच्या भरपूर कमाईवर, व्यावसायिक हुद्द्यावर व त्याच्या दारी उभ्या असलेल्या वाहनांवर खिळलेली असते. हे सर्व त्यांनी कसं, कुठून व कोणत्या मार्गांनी मिळवलं आहे हे विचारात घेण्याची समाजाला कधी गरज भासत नाही. परंतु हे सर्व नसल्यास व्यक्तीला समाजाच्या नजरेत कमी लेखलं जातं. त्याची गणना सर्वसाधारण माणसांत होते. समाजाच्या दृष्टीत अशा व्यक्ती जवळ-जवळ अदृश्य असतात. माझ्या वयाच्या कोवळ्या सोळाव्या वर्षीच या समाजशास्त्राचा अनुभवांसह ओव्हरडोस मला मिळाला. पंचावन्नाव्या वर्षीच बाबांना सेवानिवृत्त होणं भाग पडलं होतं. त्यात अपुऱ्या शिक्षणाची भर! अशा व्यक्तीला कोणता महाभाग नोकरी देणार? माणसाच्या अनुभवाला, सचोटीला, मेहनतीला काहीच किंमत नसते. किंमत असते ती त्याच्या कॉलेजच्या डिग्रीला. माणूस किती सुशिक्षित आहे यापेक्षा त्याचं कॉलेजशिक्षण किती व कोणतं आहे यालाच महत्त्व दिलं जातं. अशी माणसं पदवीचा कागद मिळवूनही अशिक्षितच असतात तरीसुद्धा समाज त्यांना सुशिक्षित मानतो. परंतु कॉलेजात शिक्षणाच्या पदवीची पावती न मिळवता आलेली व्यक्ती कितीही सुशिक्षित, सुसंस्कृत, मेहनती असली तरी ती अशिक्षित ठरवली जाते. त्यात वशिला लावण्यासाठी कुणाची चिड्ठी मिळवून नोकरी मिळवायची इच्छा नसेल तर ती मिळेले अशी अपेक्षाही करू नये.

वयाच्या पंचावन्नाव्या वर्षीच बाबांना सेवानिवृत्ती घ्यावी लागली. माझ्या शिक्षणाचा उपयोग फक्त लग्न होईपर्यंत वेर्टींगरूमपुरता मर्यादित. त्याला विशेष महत्त्व नव्हतं. माझ्या आईच्या हिशेबात माझ्या भावांचं शिक्षण ते मुलगे असल्यामुळे महत्त्वाचं होतं व त्यासाठी मला नोकरी करणं जरूरीचं होतं. नशिबावर, आई-वडिलांवर मी रागावले होते. त्या विधात्यावरसुद्धा! नव्हतं मिळू द्यायचं

माझ्या मनाप्रमाणे शिक्षण तर बुद्धी व महत्त्वाकांक्षा देण्याचा खटाटोप तरी का करावा त्याने? केवळ माझ्या पदरी निराशा घालण्यासाठी? नोकरी करून माझ्या इच्छेप्रमाणे वैद्यकीय कॉलेजचा कोर्स पुरा करणं शक्यच नव्हतं.

कॉलेजशिक्षण सुरू करण्यापूर्वी, “काय करायचं आहे कॉलेजची पदवी मिळवून? फक्त चूल व मूलच सांभाळणं नशिबी असेल तर त्यासाठी पदवीची थोडीच गरज आहे? आयती नोकरी आहेच हाताशी तर कॉलेजमध्ये नाव न नोंदवता फक्त नोकरीच करावी हे बरं. उगीच जिवाचा आटापिटा तरी करावा लागणार नाही” असा सूजाप्रमाणे विचार करून मी घेतलेला निर्णय बाबांच्या कानावर घातला. माझ्या या निर्णयापायी त्यांना किती दुःख होईल हा विचारही माझ्या मनाला शिवला नाही. आपल्या मुलीला मनाजोगं शिक्षण देण्यासाठी पैशाअभावी आपण असमर्थ आहोत ही खंत त्यांच्या मनाला अगोदरच डाचत होती, जाळत होती. क्षणभर का होईना त्यांच्या मनात विचार आला की मी इतरांसाठी सर्व पैसे खर्च करायला नको होते. त्यापायी आपल्या स्वतःच्या मुलांसाठी आपण काही करू शकत नाही. पण एका क्षणाच्या वर त्या विचाराला त्यांच्या मनांत थारा नव्हता. त्यांच्या डोळ्यांतून झिरपणारे अश्रू पाहून माझी चूक मला उमजली व स्वतःच्या स्वार्थाची, मूर्खपणाची चीड आली. या वयांत आपल्या मुलीला नोकरी करावी लागली ही आपलीच चूक आहे, आपलाच दोष आहे ही जाणीव त्यांना टोचत होतीच. केवळ स्वतःच्या चुकीच्या प्लॅनिंगमुळे आपण आपल्या मुलीच्या आयुष्याचं नुकसान करत आहोत ही टोचणी अगोदरच जळूप्रमाणे त्यांचं रक्त शोषून घेत होती.

एके दिवशी त्यांनी मला माझ्या आवडत्या स्थळी, दादरच्या चौपाटीवर फिरायला येण्याची विनंती केली. धोतराच्या सोग्याने अश्रू निपटत ते मला म्हणाले, “बेटा, सर्वच गोष्टी मनासारख्या नाही घडत आयुष्यात. काही मिळतात, काही सोडून द्याव्या लागतात. काहींचा विचारही करायचा नसतो त्या घडल्या नाहीत म्हणून. परंतु न मिळालेल्या गोष्टींसाठी आयुष्यभर कुढत बसायचं नसत. दुसरेही अनेक मार्ग असतात आपल्यासाठी. आपल्याला ते दिसत नाहीत एवढंच. काही मार्ग, काही आवडीनिवडी शोधून काढाव्या लागतात. शिक्षण वगैरे डॉक्टर होण्यापुरतं मर्यादित थोडंच आहे? त्याला जॉब-ट्रेनिंग म्हणता येईल फार तर. मी कबूल करतो माझी चूक की इतरांना मदत करण्याच्या नादात स्वतःच्या मुलांचा विचारही शिवला नाही माझ्या मनाला. अनेक चुका घडल्याही असतील माझ्या हातून. परंतु कुणाला मदत केल्याचा व त्यापायी पैसा खर्च केल्याचा मला मुळीच

पश्चाताप होत नाही. माझ्या हातून एक घोडचूक घडली म्हणून तू आणखी अनेक चुका करू नको. केवळ वैद्यकीय शिक्षण घेता येत नाही म्हणून तू स्वतःसाठी सर्व दरवाजे बंद करून टाकत आहेस. ही वेळ निघून गेल्यावर पुन्हा मागे वळून पाहता येणार नाही. मला क्षमा कर व कॉलेजमध्ये प्रवेश घे. दोन वर्ष पुरी झाल्यावर नाहीच आवडलं कॉलेजशिक्षण तर खुशाल बंद कर. ही पहिली दोन वर्ष तेवढी पुरी करून बघ माझ्यासाठी! ही संधी सोडू नको. शिक्षणासाठी शिक्षण घे, नोकरी किंवा पैशासाठी नको घेऊ.”

एका अल्पशिक्षित माणसाचे ते अमोल विचार ऐकून मी अवाक् झाले. भारावून गेले. नोकरी करत असताना कॉलेजची दोन वर्ष पुरी करण्याचं त्यांना आश्वासन दिलं. डोळ्यांत आसू तरळत असताना त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटलेला आनंद, उत्साह व हास्य मी आजवर विसरू शकले नाही.

बाबांचा इच्छा पुरी करण्याचं ठरवून मी कॉलेजशिक्षण सुरू केलं व त्यानंतर मला शिक्षणाचं जवळजवळ व्यसनच जडलं. सोळाव्या वर्षी सुरू झालेलं माझं कॉलेजशिक्षण वयाच्या सहासष्टाव्या वर्षीही चालू आहे. बाबांच हे ऋण मी कसं फेडणार? सुदैवाने त्यांच्या आशीर्वादाने कॉलेजशिक्षणासाठी मुंबई विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर शिक्षणापासून आजवर स्वतःचे पैसे खर्च न करता शिक्षण पुरं केलं. ही सर्व मिळालेल्या शिष्यवृत्त्यांची कृपा! बाबांच्या इच्छेखातर केवळ दोन वर्षांपुरतं शिक्षण चालू ठेवणारी मी आज साठीतही शिक्षण घेत आहे ते शिक्षणासाठी शिक्षण म्हणून. रस्किनचं म्हणणं "Education is not means to something, it is an end in itself" हे पुरतं पटलं म्हणून.

बाबांचा जन्म कोकणातील शिरोड्याचा. घरची शेतीभाती, घरची गुरंदोरं, आंबा, फणस, नारळीच्या बागा, हवा तर उत्तमच. चांगली हवा; सकस, ताजं, भरपूर खाणंपिणं व व्यायाम यामुळे त्यांची तब्येत चांगली. गावात फक्त एकच शाळा मॅट्रिकपर्यंत. या शाळेतून मॅट्रिक झाल्यावर जवळपास कॉलेज नसल्यामुळे व त्यांच्या वडिलांचा जवळजवळ हुकूमच की मोठ्या मुलाने बागायत, शेती-भाती, गुरं सांभाळावी. त्यामुळे इच्छा असूनही कॉलेजशिक्षणाच्या बाबतीत मन मारून शेती-भाती सांभाळण्याचा व्यवसाय त्यांनी मुकाट्याने पत्करला. मनातील निराशा, वैफल्य, उदासीनता वाढतच होती. सर्व व्यवस्थित चालू असताना विसाव्या वर्षी त्यांना देवीच्या आजारानं पछाडलं. आजारानं पुनर्जन्म झाला व एक चांगली गोष्ट घडली. वाईटातून चांगलंही निघतं ते खरं आहे. शरीरात इम्युनिटी बरीच वाढली. त्यानंतर पुढील संबंध आयुष्यात शेवटच्या पक्षाघाताच्या आजारखेरीज कोणतेच आजार त्यांच्या वाटेस आले नाहीत.

बाबांचा देवीचा आजार बरा होऊन ते हिंडू-फिरू लागले. मन मात्र अजूनही शेतीत रमत नव्हतं. कसंही करून मुंबईला कसं जायचं याचा विचार रात्रंदिवस मनोमन चालू होता. परंतु मुंबईत कुणीही ओळखीचं माणूस नसल्यामुळे तिथे जाणं जमत नव्हतं. कधी काळी जाता येईल याची शक्यताही दिसत नव्हती. अशा स्थितीतच आई-वडिलांनी त्यांच्यापेक्षा अकरा वर्षांनी लहान असलेल्या माझ्या आईशी त्यांचा विवाह करून टाकला. या वेळी खरंतर त्यांना हे बंधन नको होतं. पण त्यावर इलाज नव्हता. वडिलांचा जमदग्नीसारखा क्रोध अंगावर ओढून घ्यायचं धैर्य नव्हतं. अकराव्या वर्षी आईला तर त्यांच्या मनांत काय चालू आहे याची कल्पनाही नव्हती. ती बापडी सागरगोटे, काचापाणी, ठिकच्या अशा खेळांत आणि बकुळीची आणि मोगऱ्या-जूईची फुलं गोळा करून माळा करण्यात आपला वेळ मजेत घालवत होती. लग्न झालं तरीसुद्धा जिवाच्या मुंबईला जाण्याचं बाबांचं वेड काही त्यांच्या मनातून जाईना. आपल्याला जमलं नाही तरी आपल्या मुलांनी तरी खेड्यात उच्च शिक्षण न घेता फक्त शेती सांभाळावी हा विचारच त्यांना स्वस्थ बसू देईना. शेवटी मनाचा हिऱ्या करून त्यांनी आईला विश्वासात घेण्याचं ठरवून तिला आपला मनोदय कळवला. अर्थात् वयाच्या अकराव्या-बाराव्या वर्षी पती हेच तिचं दैवत होतं आणि नाही म्हटलं तरी आपलं थोडच ऐकणार आहेत ही शंकाही होतीच. तिने कदाचित दुसऱ्या गावी बाजारात जाऊन येतील परत आपल्यासाठी बांगड्या वगैरे घेऊन अशा भोळ्याभाबड्या समजुतीने आनंदाने अनुमती दिली. ह्यानंतर आठवड्याच्या आतच, लग्न झालेल्या व गावातच राहणाऱ्या आपल्या मोठ्या बहिणीकडून २० रुपयांचं कर्ज घेऊन त्यांनी गुपचूपपणे मुंबईचा मार्ग धरला. त्यापायी आपल्या पत्नीला काय काय बोलणी सोसावी लागतील हा विचार तरी त्यांच्या मनाला शिवला की नाही हे त्यांचं त्यांनाच माहीत!

वाट माहीत नाही, हाती पुरेसा पैसाही नाही, मुंबईत कुणाची ओळख नाही अशा परिस्थितीत वेंगुल्य़ाला आठ मैल चालत जाऊन बहिणीने दिलेल्या पैशातून बोटीचं भाडं भरून बाबांनी कशीबशी मुंबई गाठली. तीही थकलेल्या, तहानलेल्या व भुकेल्या स्थितीत. एक-दोन दिवसांतच बहिणीने दिलेली पैशांची शिदोरी जवळजवळ संपुष्टात आली होती. गिरगावच्या चौपाटीवर चणे खाऊन व वर भरपूर पाणी ढोसून कसाबसा तीन-चार दिवस गुजारा केला. चौपाटीवरील बाक हा रात्रीपुरता बिछाना. बहिणीकडून पत्ता मिळालेल्या तिच्या नवऱ्याच्या मित्राला रोज शोधत राहिले. त्यांच्या सुदैवाने ते सद्गृहस्थ सापडले व मदत करणारेही निघाले. त्यांनी बाबांची काही दिवस स्वतःकडे सोय केली. त्यांच्या मदतीने काही

दिवसांतच त्यांना मुंबई महापालिकेच्या कार्यालयात नोकरीही मिळाली. पुढे तिथे कायमही झाले. काही दिवसांनी स्वतःची खोली भाड्याने घेऊन आपल्या दृष्टीने स्थिरस्थावर झाल्यावर आईला मुंबईला आणण्याची व्यवस्था केली. तोवर वयही वाढलं होतं. त्यांच्या पाठच्या भावाने शिक्षण व नोकरीसाठी मुंबईला येण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्यामुळे स्वतःच्या कॉलेजशिक्षणाचा विचार त्यांना सोडून द्यावा लागला. कोकणातून आपल्या भावाला, गोव्याहून मेहुण्याला, गावातील काही नातेवाइकांच्या व मित्रांच्या मुलांना, चुलतभावांना घरात धर्मशाळा उघडून शिक्षणासाठी, नोकरीसाठी मुंबईत आणलं. हे सर्व करताना त्यांतच आई व बाबा रंगून गेले. उद्या आपल्या मुलांना तरी उच्च शिक्षण मिळावं या इराद्याने बाबा मुंबईला आले ती मुलं आणखी १५-१६ वर्षं तरी जन्माला येऊ शकली नाहीत. अखेरीस घरात आणलेली सर्व मुलं देवाने आपल्याचसाठी पाठवली असावीत या समजुतीने आईबाबांनी १०-१२ वर्षांनंतर स्वतःला मुलं होण्याची अशाही सोडून दिली व दुप्पट उत्साहाने ते इतरांच्या मुलांची व नातेवाइकांची काळजी घेऊ लागले.

बाबांच्या एका पायात थोडा दोष असूनही त्यांच्या भरभर चालण्यात कधी खंड पडला नाही. आज आम्हांला अनेक वेळा दारात उभ्या असलेल्या गाडीत बसून किंवा कुठे जाण्याचा कंटाळा येतो, केवळ आळसापायी. तर उन्हातान्हात वा पावसातही त्यांनी चालत, बसने आगगाडीने कुठेही जाण्याचा कधी कंटाळा केला नाही.

बाबांना ८० व्या वर्षी पक्षाघात झाला त्यावेळी मी बाल्टीमोरला होते. हॉस्पिटलमधून बरे होऊन ते घरी आल्यानंतर त्यांच्या आजाराची खबर मला कळवण्याची दखल माझ्या भावांनी घेतली. शक्य झालं तेवढ्या लवकर मी पासपोर्ट-व्हिसा गोळा करून मुंबईला धाव घेतली. हॉस्पिटलमध्ये फार दिवस न राहण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला व ते घरी आपली पत्नी, मुलं, सुना, नातवंडं यांच्या सहवासांत राहण्यासाठी आले. मला पाहून ते खूश झाले. त्याचा आनंद त्यांच्या चेहऱ्यावर ओसंडत होता. पक्षाघातामुळे त्यांच्या दोन्ही पायांतील चालण्याची शक्ती गेली होती. फिजिओथेरपिस्ट येऊन आपल्या परीने त्यांना चालायला लावायचा प्रयत्न करून जात असे. परंतु पुन्हा उभं राहण्याची, चालण्याची त्यांची इच्छाच नाहीशी झाली होती. या आजारात ते आपली इच्छाशक्ती गमावून बसले होते. आज ते पक्षाघातासारख्या भयंकर आजारानंतर पूर्णपणे परावलंबी झाले होते. हा आघात त्यांना पेलण्याजोगा नव्हता. माझ्या आयुष्यभर मला शिकवणाऱ्या, उपदेश करणाऱ्या, सल्ला देणाऱ्या माझ्या बाबांना

उपदेशाचे डोस पाजण्याची वेळ माझ्यावर आली होती. आयुष्यभर सतत पळणारे बाबा आयुष्याच्या उत्तरार्धात चालता न आल्यामुळे पूर्णपणे इतरांवर अवलंबून होते. त्या वेळी मी यांच्यावर रागावले होते. त्यांचं आमच्यावर प्रेम नाही, माया नाही असा आरोप मी त्यांच्यावर करत होते. भाऊ-आई-मित्रमंडळी आपापल्या परीने त्यांची सेवा करतच होती. त्यांचे मित्र दिवसा त्यांच्या सेवेसाठी येत. त्यांचं मन रिझवण्याचा आपापल्या परीने प्रयत्न करत. त्यामुळे बाबांचा दिवसातील थोडाफार वेळ मित्रांच्या संगतीत मजेत जाई. तेव्हा त्यांच्या चेहऱ्यावर हसू उमटत असे व ते पाहून आम्हा सर्वांना आनंद होई.

मदत मिळवण्याच्या बाबतीत, सेवा करून घेण्याच्या बाबतीत बाबा नक्कीच फार नशीबवान ठरले.

बाबा असह्यपणे बिछान्यात पडून राहत असत. बोलता येत होतं, सारं काही समजत होतं. हाही मोठ्या सुदैवाचा भाग होता. कित्येकदा माझ्याकडे पहात. हताशपणे आढ्याकडे पाहत स्वस्थ पडून राहत. मधूनमधून टक लावून माझ्याकडे पहात राहत. त्यांना माझ्याशी काही बोलायचं आहे, मला कांही विचारायचं आहे, काही सांगायचं आहे ह्याची मला सतत जाणीव होत होती. परंतु मी विचारल्यास ते काहीच सांगायला तयार होत नव्हते. काही का असेना निदान चार दिवस का होईना मला त्यांची सेवा करता आली, त्यांच्याशी गप्पा मारता आल्या यातच मला आनंद होता. कदाचित माझ्या हातून घडणारी ही अखेरची सेवा ठरणार अशी टोचणी माझ्या मनाला सतत लागून राहिली होती. त्यांच्याही मनात असेच विचार घोळत असावेत असं मला वाटे. माझा हात हाती धरून ते बराच वेळ माझ्याकडे टक लावून पाहत असत.

पक्षाघाताच्या आजाराने त्यांच्या स्मरणशक्तीवर बराच आघात केला होता. मी बरेच दिवस राहिल्यानंतरसुद्धां ते मला “तू कधी आलीस दिल्लीहून? फार बरं वाटलं तुला पाहून” असं विधान करत. खरं म्हणजे दिल्ली सोडून बाल्टिमोरला आल्याला मला जवळजवळ ८/९ वर्षे होऊन गेली होती. मी अजून दिल्लीतच आहे हे त्यांच्या आठवणीत राहिलं होतं. त्याचप्रमाणे त्यांचे कुणी मित्र आले की त्यांना “लता लग्नाची झाली आहे तेव्हा तिच्यासाठी कुणी चांगला शिकलेला मुलगा असेल तर सांगा” असं सांगत. त्या वेळी माझं लग्न होऊन जवळजवळ वीस वर्षे मागे पडली होती. कधी एकदम, “एका मोठ्या जबाबदारीतून मोकळा झालो बघा. लताचं लग्न अगदी व्यवस्थित पार पडलं” असं म्हणून जात. मधूनच कधीतरी त्यांना आपल्याला जावई व नातू आहेत याची आठवण होऊन त्यांची

चौकशी करू लागत. माझ्याशी बोलताना एक वाक्य ते पुन्हा पुन्हा उच्चारत असत. ते वाक्य माझ्या मनावर ओरखडे ओढत असे व माझ्या डोळ्यांत नकळत अश्रू उभे राहत. “आता सर्व आटपूनच आली आहेस ना? तू आता कुठेही जाऊ नकोस मला सोडून.” फार वाईट वाटे ते ऐकून व परतीचा दिवस कधीच उगवू नये असं वाटे.

एकोणीसशे ऐंशी सालची बाबांची भेट माझ्या मनावर आघात करून कायमचा व्रण ठेवून गेली. बाबांचा माझ्यावर दांडगा विश्वास होता. मी त्यांच्यासाठी काहीही करण्यास नक्की तयार होईन याबद्दल ते खात्री बाळगून होते. बऱ्याच अंशी ते खरही होतं. परंतु त्या विश्वासाच्या बळावर ते मला असं काही करण्याची विनंती करतील याची मात्र मला पुसटशीही शंका आली नव्हती. एके दिवशी त्यांच्यासोबत मी एकटीच असताना माझा हात हाती घेऊन ते मला म्हणाले, “माझ्यासाठी एक शेवटचं काम करशील का? वचन दे मला, त्यानंतर मी काहीही मागणार नाही तुझ्याकडे.”

मान उंचावून मी त्यांच्या नजरेत नजर मिळवली. त्यांच्या नजरेत कारुण्य, आशा व बरीचशी लाचारी माझ्या दृष्टीस पडली. त्यांना काय उत्तर द्यावं ते मला सुचेना. मी काय कराव अशी त्यांची इच्छा असेल याचा उलगाडा होईना. त्यांनी ज्या पद्धतीने तो प्रश्न विचारला त्यावरून प्रकरण नक्कीच गंभीर व माझ्याकडून न करण्याजोगं असावं हे मात्र माझ्या ध्यानी आलं. मी त्यांना विचारपूर्वक म्हटलं, “काय काम आहे ते कळत्याखेरीज मी कसं उत्तर देऊ तुम्हांला? कदाचित् हे काम माझ्याकडून होण्याजोगं नसलं तर? काम काय आहे ते कळल्यानंतरच करीन की नाही त्याबद्दल वचन देईन.” यावर त्यांनी जे काही सांगितलं, त्यानं मला हादराच बसला. या कामासाठी त्यांनी माझीच निवड कां करावी? केवळ माझ्यावर विश्वास आहे म्हणून की त्यांनी सांगितलेली कोणतीही गोष्ट करण्यास मी तयार होईन म्हणून? की मला ते काम करायला काहीही वाटणार नाही एवढी मी निगरगट्ट किंवा कठोर होते म्हणून? बाबांनी मला सांगितलं, “लता, या परावलंबी जीवनाचा पुरा उबग आला आहे मला आता. माझ्यापायी सर्वांची होत असलेली कुतरओढ माझ्याच्याने पाहवत नाही. जगायला हवं तेवढं मी भरपूर जगलो. भोगायचं तेवढं आयुष्य भोगलं. आता यापुढे आणखी काही करण्याची गरजही नाही व इच्छाही नाही. तू इथे असताना हे आयुष्य संपवण्याचा विचार आहे माझा व त्यासाठी तुझ्या मदतीची फार जरूर आहे मला.”

या त्यांच्या बोलण्याने मी दिड्मूढ झाले. मला काहीच उलगाडा होईना.

थोडा वेळ थांबून एक आवंढा गिळून दीर्घ श्वास घेत ते हळूहळू पुढे बोलू लागले, “मला स्वतःहून उठून कुठेच जाता येत नाही. स्वतःहून स्वतःसाठी काहीही करता येत नाही. तू स्वतःच्या हाताने माझ्या तोंडात घाल असं नाही म्हणत मी. ते तुझ्याच्याने होणार नाही याबद्दल खात्री आहे माझी. तू फक्त माझ्या औषधांच्या सर्व बाटल्या उघडून माझ्या हाताशी ठेव व जवळच ग्लास भरून पाणी ठेव. पुढील सर्व मी पाहून घेईन.” माझा हात होता होईल तेवढा घट्ट पकडून ठेवत ते पुढे म्हणाले, “करशील ना एवढं माझ्यासाठी?” फक्त तू एकटीच मला समजू शकशील एवढा माझा विश्वास आहे तुझ्यावर. माझ्या जागी तू असतीस तर तूही हेच नसतं का केलंस? माझी सोडवणूक कर या वेदनांतून, यातनांतून, मनाच्या आणि शरीराच्या! सुटका कर माझी या परावलंबी जिण्यापासून! करशील ना एवढं माझ्यासाठी? बाबा अगदी मनापासून कळवळून बोलत होते. त्यांचा हात मी घट्ट पकडून ठेवला व डोळे मिटून घेतले. माझ्या डोळ्यांतील अश्रू त्यांच्या चेहऱ्यावर पडत होते तरी ते मोठ्या आशेने माझ्या चेहऱ्याकडे नजर लावून पहात होते. डोळे पुसून मी शांतपणे त्यांना म्हटलं, “बाबा, तुम्ही कसेही असलात तरी आम्हाला प्रिय आहात व शक्य होईल तितकी वर्ष आम्हांला हवे आहात. असा भलता सलता विचार कधी मनात सुद्धा आणू नका यापुढे. तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणे मी जर तुमच्या जागी असते तर आत्महत्येचा विचार कदाचित् मनात आलाही असता. परंतु तो फक्त काही काळापुरता मर्यादित राहिला असता एवढंच. दिलेलं आयुष्य फक्त देणाऱ्यालाच काढून घ्यायचा हक्क आहे, इतरांना नाही. तुम्ही नशीबवान आहात बाबा! पत्नी, मुलं, नातवंडं यांचा तुमच्या भोवती गराडा आहे. ते मनापासून तुमची सेवा करत आहेत. तुमची मुलं, आप्त, मित्रमंडळी यांना तुम्ही आजही आवडता असं असताना या सर्वांतून उठून जाण्याची घाई का करता?” यावर ते लगेच उत्तरले, “सर्वांना हवाहवासा वाटतो तेव्हाच मरावं माणसानं, फार काळ रहाणारा पाहुणाही हळू हळू नकोसा वाटू लागतो.”

मी म्हणाले, “बाबा रागवू नका माझ्यावर. पण हे माझ्या हातून घडणं शक्य नाही. एक तर ते माझ्या तत्वांच्या, मूल्यांच्या विरुद्ध आहे. दुसरं म्हणजे स्वतःच्या हातांनी जन्मदात्या बापाचा जीव मी घेऊ शकणार नाही. जीव हा वाचवण्यासाठी असतो, घेण्यासाठी नाही. तुम्हांला अधिक जीवदान देण्यात त्या विधात्याचा नक्कीच काहीतरी हेतू असणार. तो पुरा करण्याची संधी तुम्ही त्याला द्यायला हवी.”

बाबांनी डोळे मिटून घेतले. त्यांच्या डोळ्यांच्या कडेतून पाणी झिरपत होतं. कूस बदलून त्यांनी तोंड भिंतीकडे वळवलं. माझा चेहरा पहाण्याचीही त्यांची

इच्छा नव्हती. आजवर आपला शब्द पाळण्यात कधीही हयगय न करणारी आपली लाडकी मुलगी आज आपली गरज निभावून नेण्यास तयार नाही, आपली शेवटची इच्छा पुरी करण्यास तयार नाही. यामुळे झालेला अपेक्षाभंग सहन करणं त्यांना अवघड जात होतं. त्यांच्या खांद्यावर मी मायेने हळुवारपणे थोपटलं व त्यांना म्हटलं, “यापेक्षा तुम्ही आपली सर्व शक्ती व इच्छा एकवटून चालण्याचा का प्रयत्न करत नाही? केवळ तुम्हांलाच नाही तर आम्हां सर्वांनाच मनापासून आनंद होईल. त्यामुळे तुमचं परावलंबी जीवन, ज्यामुळे तुम्हांला आज फार दुःख होत आहे, तेही हळूहळू संपुष्टात येईल.”

मी उठून जवळच्या एका खुर्चीत बसकण मारली. माझ्या पायातील त्राणच जणू कुणीतरी काढून घेतलं होतं. माझं डोकं गरगरू लागलं. काय केल्याने बाबांचा माझ्यावरचा रूसवा जाईल किंवा कमी होईल ते सुचेना. त्या दिवसापासून बाबांनी माझ्याशी बोलणं जेवढ्यास तेवढं ठेवलं. आजपर्यंत अमेरिकेबद्दल, नातू-जावयाबद्दल, माझ्या शिक्षणाबद्दल, नोकरीबद्दल, बालपणापासून बोलणारे बाबा अबोल झाले. माझ्याकडेच नाही तर इतरांजवळ सुद्धा ते फारसं बोलेनात. माझा बाल्टिमोरला परतण्याचा दिवस जसजसा जवळ येऊन लागला तसं माझ्या काळजांत जास्तच गलबलू लागलं. बाबांची व माझी पुन्हा भेट होणं जवळ जवळ अशक्यात जमा होतं हे मी जाणून होते. ते नसलेल्या या घरांत पुन्हा पाऊल टाकणं मला फार अवघड होणार होतं. त्याखेरीज आतां परत जायला निघाले होते तेही त्यांचं मन मोडून त्यांचा अपेक्षाभंग करून व त्यांना दुखवून. त्याबद्दल ते मला कधीही क्षमा करणार नव्हते.

माझा परतीचा दिवस आला. सकाळपासून मी बाबांना शक्य होईल तेवढं डोळ्यांत, हृदयात साठवून घेण्याचा प्रयत्न करत होते. त्यांच्या शिवाय घरात इतर कुणी माणसं आहेत हेही मी पूर्णपणे विसरून गेले होते. निघताना ते बसले होते तिथं मी त्यांना वाकून नमस्कार केला. त्यांनी माझ्या खांद्यावर हात ठेवत म्हटलं, “सुखात रहा, माझ्यासारखी परावलंबी जीवन जगण्याची वेळ तुझ्यावर कधीही न येवो.” जड मनाने व पाझरणाच्या डोळ्यांनी मी त्यांचा निरोप घेतला तो पुन्हा कधी भेट न होण्यासाठी.

त्यानंतर जवळ जवळ दहा महिन्यांनंतर त्यांच्या निधनाची दुःखद बातमी माझ्या भावाने मला पत्राद्वारे कळवली. त्या दिवशी (नोव्हेंबर ११, १९८१) माझ्या आयुष्यातील एक महत्त्वाचं पर्व संपुष्टात आलं. एक महापुरुष आपलं येथील कार्य संपवून अनंतात विलीन झाला. चौकशी केल्यानंतर समजलं की

सुदैवाने त्यांना थोडेच दिवस हॉस्पिटलमध्ये रहावं लागलं होतं. त्यांनी हॉस्पिटलमधून घरी जाण्याचा हट्ट केल्यामुळे त्यांना लवकरच घरी पाठवण्यात आलं होतं. त्यांच्या इच्छेप्रमाणे घरीच मुलाबाळांच्या, पत्नीच्या, नातवंडांच्या व मित्रमंडळींच्या संगतीत त्यांचे प्राणोत्क्रमण झालं.

माझ्या आईवडिलांनी आम्हा भावंडांसाठी पैशाचं डबोलं ठेवलं नाही. त्याचं आम्हाला कधीच वाईट वाटलं नाही. आपल्या हयातीत त्यांनी आम्हा मुलांसाठी जे काही दिलं ते एवढं मौल्यवान होतं की कोणतेच दागिने, गाड्या, घरं वा पैसे त्याची जागा घेऊ शकले नसते. फारसं औपचारिक शिक्षण किंवा कॉलेजची पदवी न मिळवू शकलेल्या. परंतु पैसे नसतानाही फार श्रीमंत असलेल्या एका सज्जन गृहस्थाकडून मला फार मोठा अमोल ठेवा मिळाला.

या 'बाबा' नावाच्या कारकुनाने माझ्यासाठी लावलेला कल्पवृक्ष वाढून फोफावला, बहरला आहे तो पैशांच्या, वस्तूंच्या नव्हे तर माणुसकीच्या, प्रेमाच्या फुलांनी! बाबा स्वतः ज्या तत्वांच्या आधाराने साधं, सोपं, सरळ, आनंदी व समाधानी आयुष्य यशस्वीरित्या जगले त्या तत्वांचा हा ठेवा माझ्या आयुष्यभर कामी आला. एवढंच नव्हे तर माझा मुलगा सुद्धा मौल्यवान तत्वांच्या आधाराने आपली भरभराट करू शकला आहे.

बाबांची साधी, सोपी शिकवण -

- आयुष्यभर जे काही मिळवशील त्यांत समाधानी रहायला शीक.
- कुणासमोर कधीही, कशासाठीही हात पसरू नको.
- जे काही कमावशील त्यात थोडी बचत करायला शीक.
- जे वाचेल त्यांतील एक वाटा आपल्याहून जे कमी भाग्यवान असतील त्यांच्या मदतीसाठी दे.

स्वतःकडे कमीपणा घेण्यात बाबांचा मोठेपणा होता.

नवीन देश आपलासा केला तेव्हापासून आपली मायभूमी सोडून आलेली माझी माय मनाच्या स्मृतीमध्ये खोलवर रूजली होती. इथे अमेरिकेत माझ्यापाशी काही वर्षे राहिल्यानंतर आपल्या वयाची ऐंशी वर्ष पुरी होताच ती मायदेशी परतली होती. यापुढे जे काही घडायचं असेल ते आपल्याच मातीत घडू दे म्हणून हट्टाला पेटून इथे रहाण्याच्या आग्रहाला न जुमानता परतलेली. मुंबईच्या कॉन्क्रीटच्या जंगलात संबंध आयुष्य घालवल्यानंतरही तिच्यासाठी कुठे माती उरलेली असेल ते तिचं तीच जाणे!

माझ्याकडे अमेरिकेत काही वर्षे राहून १९८९ साली मायदेशी परतल्यावर

आज पंधरा वर्षानंतरही मातीच्या शोधात सिमेंटवर पाय घट्ट रोवून काठीचा देखील आधार न घेताना उभी आहे.

एकोणीसशे अठ्ठ्याऐंशी साली जेव्हा मला नागीण झाली त्यावेळी आई जवळ होती. त्यावेळच्या वेदना, तीन आठवड्यांचा हॉस्पिटलचा मुकाम, परावलंबी जीवन या सवांना तोंड देण्यासाठी व घरातील इतरही मदतीसाठी आईचा आधार होता. केवळ तिचं अस्तित्त्वच धीर देणारं होतं. आठवडाभर आधी माझ्या एकुलत्या एक मुलाला त्यांच्या लग्नानंतर केवळ दोन आठवड्यांत झालेल्या ऑटो अॅक्सिडेंटच्या वेळीही ती जवळ असल्यामुळे तिचा भक्कम आधार होता. मी तिची सेवा करावी या तिच्या उतारवयात, ती मला माझी सेवा करण्यासाठी नको होती - केवळ तिच्या येथील अस्तित्त्वाने मिळणारा भरभक्कम आधार पुरेसा होता.

स्वतःचा कधीही विचार न करता इतरांसाठी सतत कांहीतरी करण्याचा वसा मला माझ्या आईवडिलांकडून मिळाला.

खरं म्हणजे आई व बाबा या दोघांच्याही रूपात, स्वभावांत, वागण्यात अंतर होतं. Unlike poles attract विधान जरी सत्य असलं तरी एवढ्या विरुद्ध टोकाला असलेली, दोन ध्रुवांवरील दोन माणसं चांगल्या रीतीने यशस्वीपणे साठ वर्ष सुखाचा संसार कसा करू शकतात याचं हे प्रत्यक्ष उदाहरण! आई गोरीपान व अतिशय सुंदर तर बाबा सावळे व सर्व साधारण रूप घेऊन जन्माला आलेले. त्यांत वयाच्या विसाव्या वर्षी देवीच्या आजाराने आपला शिक्षा कायमचा चेहऱ्यावर उमटवलेला. बाबा अतिशय शांत, थंड स्वभावाचे, कधी न रागावणारे, न कुरकुरणारे तर आईच्या तोंडाचा पट्टा कधी न थांबणारा, शांत रहाणं हा शब्द तिच्या शब्दकोषातच नव्हता. बाबा मितभाषी तर आई निर्जीव वस्तू व वाऱ्याशीसुद्धा बोलणारी. बाबांनी मुलांना रागावलेलं किंवा त्यांच्यावर हात उगारलेलं आमच्या कुणाच्या स्मरणांत नाही. याउलट काहीही अपराध नसतानाही आईच्या रागाचं लक्ष्य होऊन तिच्या हातचा मार खाल्ला नाही असा एकही दिवस माझ्या आठवणींत नाही. बाबांना चारचौघात बसून गप्पा मारायची अत्यंत आवड तर आईला वाचनाची. त्या काळातील जवळ जवळ सर्व मराठी कांदबऱ्या, कथा, निबंध, लेख तिने भराभर आधाशासारखे वाचून काढले होते. संतवाङ्मय कोळून प्यायली होती. 'तुका म्हणे'चा संदर्भ दिल्याशिवाय तिला बोलताच येत नसे. हा वाचनाचा वसा तिंनं मला लहानपणीच दिल्यामुळे मी तिची अत्यंत ऋणी आहे. माझ्या लहानपणी मला तिने वाचनाची आवड लावली. त्यामुळे चुकला फकीर मशिदीत तसं चुकली लता लायबरीत असं सर्वजण म्हणत.

आईचं प्राथमिक व फार थोडं माध्यमिक शिक्षण गोव्याला झालेलं व तेही पोर्तुगीज भाषेत, त्यामुळे इंग्रजी वर्तमानपत्राचे तुकडे कधी हाती आले की ते वाचण्याचा तिला छंद जडला होता. इंग्रजी येत नसल्यामुळे अर्थ जरी कळत नसला तरी सुद्धा ती वाचत असे. इथं आली होती तेव्हाही लहान मुलांसारखं रस्त्यावरील पाट्या, दुकानांच्या पाट्या ती भराभर वाचून टाकत असे. वर्तमानपत्र व टेलिव्हिजनवर इंग्रजी भाषा समजून घेण्याचा (वयाची सत्तरी ओलांडली तरी) प्रयत्न करीत असे.

वडिलांच्या अखेरच्या दुखण्यांत त्यांची थोडीफार सेवा करायला मिळाली याचाच आनंद व्यक्त करत असणारी आई सतत नजरेसमोर उभी रहाते.

लग्नानंतर बरीच वर्ष मूल न झाल्यामुळे वांझ म्हणून जवळ जवळ वार्ळीत टाकण्याचा अनुभवही आईला मुकाट्याने झेलावा लागला होता. कित्येक जण बारशांची, मुलांच्या वाढदिवसांची तिला आमंत्रणं देण्यास विसरत असत. डोहाळंजेवण, ओटी भरणं अशा कार्यक्रमांना तिला हेतूपुरस्पर वगळलं जात असे. एवढंच नव्हे तर सासरचे काही नातेवाईक, “आमच्याकडे कुत्र्यामांजरांपासून म्हशीपर्यंत सर्वांना भराभर मुलं होतात. तुलाच का होत नाहीत कोण जाणे!” असाही नजराणा बहाल करण्यास कमी करत नसतं. तिला मेल्याहून मेल्यासारखे होत असे. संतती प्राप्तीसाठी दुसरं लग्न करून देण्याच्या धाकाची टांगती तलवार तिच्या डोक्यावर सतत टांगलेली असे.

आई अतिशय हुशार, सुरेख, गोरीपान, सुगर्ण आणि सुगृहिणी होती. बाबांच्या परोपकारी वृत्तीपायी तिला स्वतःबद्दल विचार करण्यास, स्वतःच्या आशा-आकांशा जोपासण्यास कधी संधी किंवा फुरसद मिळाली नाही. स्वतःला कामात बुडवून घेऊन अंगावर लादलेल्या वांझपणाच्या डागापासून आपली सुटका करण्याचा बराच प्रयत्न तिने केला आणि हे सर्व करत असता मनातून सतत कुढत राहिली. त्याचीच वाफ बहुधा तोंडाच्या पट्ट्यावाटे बाहेर पडत असावी त्यातच उशिरा का होईना झालेल्या तीन मुलांचं संगोपन करण्यात, त्यांना चांगल्या रीतीने वाढवण्यात तिने उतार वय गाठलं. स्वतःसाठी करण्याच्या सर्व गोष्टी, अशा तशाच राहून गेल्या.

आईनं दिलेली किंवा आईकडून मिळालेली एक देणगी मात्र फार फार महत्त्वाची आहे, ती म्हणजे तिचा चिवटपणा, चिकाटी, जिद्द व अतिशय जबरदस्त इच्छाशक्ति. तिची चिकाटी फारच दांडगी आहे. २००३ मध्ये वयाच्या ब्याण्णवाव्या वर्षी ती घरातच पडली व तिच्या मांडीच्या हाडाला चांगलाच मार

बसून दुखापत झाली. या वयात हाडं नाहीतरी ठिसूळ झालेली असतातच. शस्त्रक्रिया हा एकच इलाज त्यावर होता. डॉक्टरांनी, इतर सर्व नातेवाईक व मित्रमंडळींनी इतक्या उतार वयांत शस्त्रक्रिया करू नये, फारतर उरलेलं आयुष्य बिछान्यात घालवावं लागेल कारण उठतां बसता येणार नाही फारसं! असा सूजासारखा सल्ला दिला. त्यामुळे निदान शस्त्रक्रियेच्या वेदना, सर्जरीच्यावेळी भूल देण्याची काळजी सर्व वाचेल असं त्यांच म्हणणं होतं. एका जागी स्वस्थ बसून रहाणं आईच्या रक्तातच नव्हतं. तेही दुसऱ्यावर अवलंबून! तिला हा उपाय पचणं अशक्य होतं. शस्त्रक्रियेला पठ्ठी लगेच तयार झाली. पांच-सहा महिन्यांनंतर सर्व वेदना सहन करून, फिजिओ थेरपीस्टच्या मदतीने ती समोरच्या गेटपर्यंत चालूही लागली. तिची ही दांडगी इच्छाशक्ती पाहिली की माझी मलाच लाज वाटू लागते. परंतु तिचा पुन्हा चालतानाचा व्हिडिओ पाहिल्यावर मला सुद्धा वेदना सहन करूनही कांहीतरी करण्याची प्रेरणा मिळते. मन जेव्हां जेव्हां निराशेने घेरलं जातं त्या त्या वेळी मी तिचा व्हिडिओ पहाते. त्यामुळे पूर्ववत काम करण्याचा उत्साह परत येतो.

आज आई एकटी स्वतंत्रपणे रहाण्याचा अजूनही प्रयत्न करते आहे. मदतीला येणारी बाई रोज येऊन मदत करतेच पण शेजारीच रहाणारा भाऊ व नातवंड सुद्धा लागेल ती मदत करतात. ती मात्र आपलं स्वातंत्र्य पूर्णपणे गमावून, दुसऱ्याच्या स्वाधीन होऊन परावलंबी जीवन जगण्यास तयार होत नाही. उद्याच्या पदरी काय वाढून ठेवलं आहे ते उद्याच जाणे! आणि मी मात्र साठीतच जवळ जवळ अपंग व परावलंबी जीवन जबरदस्तीने भोगत आहे.

या सर्वांत मोठ्या दुःखाची गोष्ट अशी की, मला संसर्गजन्य रोग होण्याच्या भित्तिपायी भारतात जाण्यास माझ्या दोन्ही डॉक्टरांनी मना केलं आहे. आईची व माझी भेट गेल्या नऊ वर्षात घडू शकलेली नाही व यापुढे घडण्याची शक्यताही फारच कमी आहे. या वयात तीही एवढा लांबचा प्रवास करू शकणार नाही. तिची श्रवणशक्तीही बरीच कमी झाल्यामुळे कितीही मोठ्याने ओरडून बोललं तरी फोनवर तिच्याशी संवाद साधणं जमत नाही. एकमेकींना भेटण्याचं माध्यम फक्त एकच. ते म्हणजे एकमेकांची व्हिडिओ फिल्म पहाणं. जन्माला येतांना मी बराच उशीर केला. तिला अनेक वर्षे वाट पहाण्यास लावली. आज दोघीही मुक्काम येथून हलण्यापूर्वी पुन्हा एकदा तरी भेटण्यासाठी एकमेकींची वाटच पहात आहोत, हेच दुदैव!

विद्यार्थिदशा

आयुष्याच्या हायवेवर एक्झिट घेऊन बाहेर निघाल्यावर आणि तिथे काही काळ स्थिर झाल्यानंतर बऱ्याच वेळा मागे वळून पाहण्याची इच्छा प्रबळ होते. तसं पाहताना काही वाटा खडबडीत, काही निसरड्या, तर काही गोठलेल्या पण अनेक गुळगुळीत होत्या असं आढळून येतं. त्यांतील काही वाटा खडकाळ असल्या तरी आजूबाजूच्या सृष्टिसौंदर्यामुळे त्यावर बसलेले धके जाणवत नाहीत. विद्यार्थीजीवनात पाऊल टाकल्यापासून माझ्यावर ज्या आपत्ती कोसळल्या व त्यातही अनेक गमतीदार अनुभव आले त्यांची आठवण झाली की आजही माझं मनोरंजन होतं.

शाळेचे दिवस -

विद्यार्थिदशेला तिसऱ्या वर्षी मॉटेसरी शाळेत सुरुवात झाली. तीही माझं वय अॅडमिशन मिळविण्यासाठी एका वर्षाने वाढवून, माझ्या पाठीवर दीड वर्षाने मधल्या भावाचा जन्म झाल्यामुळे माझी ब्याद दिवसातून काही तास दूर करण्यासाठी, मला दिवसातून तीन-चार तास घराबाहेर ठेवण्यासाठी हा एकच मार्ग माझ्या आई-वडिलांच्या हाती होता. श्रीमती ताराबाई मोडकांनी नुकतेच घराच्या अगदी जवळ मॉन्टेसरी स्कूल उघडल्यामुळे तो मार्ग खुला झाला. ही शाळा उघडल्यामुळे माझे आई-वडील ताराबाई मोडकांचे शतशः ऋणी होते. माझा घरातील त्रास टाळण्यासाठी जरी माझी या शाळेत रवानगी करण्यात आली तरी मी मात्र शाळेवर खूश होते. एकतर खेळण्यासाठी खेळ व खेळणी यांचा घरी अभाव होता. इथे मुबलक होती. सोबत खेळण्यासाठी इतर मुलांचीही साथ होती. येथील खेळ केवळ खेळण्यासाठी नसून शिकण्यासाठीही होते. पण या सर्वपेक्षा ज्या कारणांमुळे शाळा रोज खेचून नेत होती ते कारण म्हणजे येथील खाऊ व जेवण. चवदार जेवण, गोड खाऊ व हवं तेवढं खाणं यामुळे शाळा प्रिय झाली होती. इतकी की धाकटा भाऊ माझ्याबरोबर शाळेत येण्यास हट्ट करू लागला.

शाळेत काम करणाऱ्या इंदूताईना चालणं अवघड होतं. पण मी त्यांना हात धरून नेत असे. रस्ता ओलांडण्यास मदत करत असे. त्यांच्या मते त्या मला

सांभाळून शाळेत नेत. आम्ही दोघी एकमेकींना मदत करत असू एवढं मात्र खरं! तो आमचा शेजारधर्म होता कारण त्या आमच्या शेजारीच राहत असत. इंदूताई स्वभावाने प्रेमळ व लाघवी होत्या. प्रत्येक वाक्याला मुलांना उद्देशून 'बाळा' ने सुरुवात होई. त्या कधी कुणावर रागावल्याचं माझ्या आठवणीत नाही.

दुसऱ्या प्रभाताई, त्या चार घरं सोडून राहायच्या. अनेक वेळा त्याही आमच्याबरोबर शाळेत व शाळेतून घरी येत असत. त्यांचा मुलगाही आमच्याच शाळेत होता. प्रभाताई आम्हाला कार्डबोर्डवर काढलेल्या पक्ष्यांच्या, जनावरांच्या, घरांच्या चित्रातील भोकातून धागे घालून शिवायला शिकवत असत. त्यांना अगदी हळू आवाजात बोलण्याची सवय होती. माझं त्यांच्या मुलाशी भांडण झालं तरी त्या कधी माझ्यावर रागावल्या नाहीत.

आठवणीत आजपर्यंत राहिलेली या शाळेतील तिसरी व्यक्ती म्हणजे खुद्द ताराबाई मोडक. त्या अधूनमधून शाळेला भेट देत असत पण त्यांनी आम्हाला कधी शिकवलेलं आठवत नाही. त्या सर्वांच्या पाठीवरून हळुवारपणे हात फिरवत असत. ताराबाई मोडक आजही नजरेसमोरून हलत नाहीत याच कारण म्हणजे त्यांचे पांढरेशुभ्र केस. असे रेशमी केस मी त्या वेळी कुणाचेही पाहिले नव्हते.

मला या शाळेतील एवढ्याच व्यक्ती अजूनही आठवतात. इतर शिक्षक व शिक्षिका काळाच्या ओघात हळूहळू विसरल्या गेल्या.

वयाच्या पाचव्या वर्षी विद्यार्थिदशेचा दुसरा टप्पा म्युनिसिपालिटीच्या प्राथमिक शाळेत सुरू झाला. येथील पहिल्या इयत्तेत शिकवणाऱ्या ठेंगण्या, नऊवारी साडी नेसणाऱ्या, गोऱ्यापान दामलेबाई अजून लक्षात आहेत. त्या प्रेमळ होत्या. कधी रागावत नसत. त्यांच्या चेहऱ्यावर सतत हसू असे. मला लिहिता, वाचता येऊ लागले ते या दामलेबाईमुळे. त्यांची आठवण विसरणं अशक्य आहे. दुसरीत राणे मास्तर होते. त्यांचा आवाज मृदू होता व ते मोठ्याने कधीच कुणाला बोलले नाहीत. तिसरीचे परांजपे मास्तर माझे शेजारी होते. त्यांच्यामुळे मला अंकगणित या विषयाची आवड निर्माण झाली. चौथीच्या बर्वे मास्तरांकडून त्यांची चेष्टा केल्याबद्दल मी पालथ्या हातावर उभ्या पट्टीने मार खाल्ला, तो मी कधीही विसरणार नाही.

प्राथमिक शाळेतून बाहेर पडताना आपल्यामध्ये वयापरतवे थोडी मॅच्युरिटी आल्याचं जाणवू लागलं होतं. त्यानंतर पाचवीत शाळा बदलली गेली व आम्ही इंडियन एज्युकेशन सोसायटीच्या मुलींच्या शाळेत दाखल झालो. ती शाळा पाचवी ते अकरावीपर्यंतच होती. प्राथमिक शाळेतून माध्यमिक शाळेत पदार्पण केलं तरी तिथे सुरुवातीला जुळवून घेणं कठीण गेलं. या शाळेत दोन प्रिन्सिपॉल, प्रत्येक

विषयाला वेगवेगळे शिक्षक व शिक्षिका होत्या. इंग्रजी भाषा हा नवीन विषयही शिकावा लागला. आतापर्यंत होमवर्क हा शब्द माझ्या शब्दकोशात नव्हता तो शिकावा लागला. एवढंच नव्हे तर दगडी पाटी-पेन्सिल जाऊन हाती वहा व शाईने लिहिण्याचा टाक आला. पेन वापरल्याने अक्षर बिघडते म्हणून पेन वापरण्याची बंदी होती. टाक शाईत बुडवून लिहावा लागे. त्यामुळे त्याबरोबर शाईची दौतही हाती आली व सर्व कपड्यांवर शाईने हाग पाडून ठेवल्यामुळे आईचा रागही अनेकदा पत्करावा लागला. “असे सगळे कपडे खराब करून ठेवणार असशील तर शाईची दौत बाळगायला परवानगी देणार नाही” अशी तंबीही मिळाली. महिन्या-दीड महिन्यात शाईची सवय झाली.

या शाळेत शिक्षकांचे तीन गट होते. एक गट ३०-४५ पर्यंतच्या इथे ‘विवाहित’ किंवा ‘कुटुंबवत्सल’ मुलंबाळ असलेल्या शिक्षक-शिक्षिकांचा, दुसरा ४५ च्या वरील शिक्षक-शिक्षिकांचा व तिसरा ज्यांची लग्न काही ना काही कारणामुळे न झालेल्या, पण लग्नाचं योग्य वय उलटून गेलेल्या शिक्षक-शिक्षिकांचा. यातील पहिल्या गटातील शिक्षक मन लावून शिकवण्याचा प्रयत्न करीत. त्यांना मुलांची व शिकवण्याची आवड होती. हे शिक्षक आवडण्यासारखे होते. त्यांना मुलांमध्ये genuine interest होता. मला बुद्धी देताना देवाने वरीलच काटकसर करून हात राखून दिली असं मला सुनवणाऱ्या आईशी यातील काही शिक्षकांचं दुमत होतं. मी निर्बुद्ध नाही याबद्दल त्यांची खात्री होती व त्यासाठी त्यांनी मला सर्वतोपरी मदत केली.

४५ वयाच्या वरील शिक्षकांचा गुप सदा आंबलेला असे. त्यांचे विषयही ते आंबलेल्या चेहऱ्याने व अरसिकपणे शिकवत. इतिहास-भूगोलासारखे विषय फार रसिकतेने, interesting करून शिकवलेले अनुभव मी पुढे कॉलेजमध्ये घेतले. पण या शिक्षकांनी त्यातील रसच काढून टाकला.

उशिरापर्यंत लग्न न होऊ शकलेल्या किंवा सौभाग्यकांक्षिणी होऊ इच्छिणाऱ्या शिक्षिका त्यांचं लग्न न जमण्याचा दोष जणू आम्हां विद्यार्थ्यांचाच असल्याचा आव आणून त्याचा राग या ना त्या कारणाने काढून सदा कावत असत.

याच शाळेत असताना आयुष्य थोडंफार सुकर होतं. बॉल क्रिकेटसारखा खेळणे, बॉल लांब फेकून गजाबाहेर गेला की कुणाच्यातरी घरी जाऊन क्रिकेटची कॉमेंटरी ऐकून येणे, कोकाकोलाची प्रथम तोंडओळख होणे, यासारख्या अनेक गोष्टी इथेच करायला मिळाल्या. शाळेत प्रथमच तुटपुंजी लायब्ररी सुरू झाल्यावर कामतबाईंनी इथेच बा. भ. बोरकरांची नुकतीच प्रसिद्ध झालेली ‘भावीण’ कादंबरी

मी गोव्याची नाही तरीसुद्धा (माझी आई गोव्याची म्हणून) मला वाचायला दिली ती सहावीत असताना वयाच्या अकराव्या वर्षी.

कॉलेजचे दिवस -

वडिलांच्या इच्छेखातर पुढे कॉलेज सुरू झालं तेही सुरूवातीला माझ्या इच्छेविरुद्ध. मी एस.एस.सी. होतांच वडील सेवानिवृत्त झाले. दोन्ही लहान भावांची शिक्षण पुरी व्हायची होती. अशा परिस्थितीत मी नोकरी करणं जसरीच होतं. याचा अर्थ माझी डॉक्टर होण्याची इच्छा अंगी पात्रता असूनही पुरी होणारी नव्हती. प्रायव्हेट ड्रग कंपनी - सॅण्डोजमध्ये एस.एस.सी. नंतर जवळजवळ लगेच नोकरी सुरू केली. त्याआधी काही महिने वडिलांच्या आग्रहास्तव रुईया कॉलेजमध्ये प्रवेश घेऊन कॉलेज सुरू केलं. नोकरी लागताच खऱ्या अर्थाने माझ्या विद्यार्थिदशेला सुरुवात झाली.

रुईया कॉलेजमध्ये, पहिल्या क्लासला हजेरी लावू शकत असे. तिथून बेलाई पिअरला जाणारी बससुद्धा माटुग्याला भरून येत असे. म्हणून दादर टी. टी. हून सुटणारी बस गाठण्यासाठी धावतपळत दादर टी. टी. ला येऊन बस पकडावी लागे. तीन वर्षं म्हणजे बी.ए.चं पहिलं वर्ष संपेपर्यंत ही कसरत केली. उरलेल्या क्लासेसची हजेरी कॉलेजच्या ऑफिसमधील एक मदतनीस लावत असत. त्यांचे उपकार मी कधीच विसरू शकणार नाही. कारण ही पहिली डिग्री त्यांनी केलेल्या या उपकारांमुळेच माझ्या पदरी पडली व त्यामुळे पुढील सर्व शिक्षण पुरे करू शकले.

तीन वर्षांच्या या खटाटोपानंतर कॉलेजच्या चौथ्या वर्षात सिद्धार्थ कॉलेजात अॅडमिशन घेतली. त्यामुळे सकाळच्या पहिल्या दोन क्लासेसना हजर राहू शकले कारण माझं ऑफिस तिथून जवळ होतं. पण त्यासाठी पहाटे पाच वाजता उठून ६.१० ची बस गाठावी लागे. या सर्व धकाधकीच्या मामल्यात अभ्यास या activity ला महत्त्व द्यायला पदरी वेळच नव्हता. बी.ए.च्या परीक्षेआधी साठवलेली तीन आठवड्यांची रजा घेऊन बी.ए.च्या परीक्षेला बसण्याचं धाडस केलं. सुदैवाने विद्याबल, दैवबल, ताराबल व चंद्रबल सर्व त्या वेळी माझ्या पाठीशी असावं. मी नुसती पास न होता मला फर्स्ट क्लास मिळून पहिलं येण्याची संधी पण मिळाली. त्यामुळे एम.ए.ला प्रवेश घेण्यासाठी आईची परवानगी मिळाली. एकतर मी या तुटपुंज्या अभ्यासात पास तरी होऊ शकेन की नाही याबद्दल तिला शंका होती आणि दुसरं मुख्य कारण म्हणजे मी एम.ए. झाल्यास माझ्यासाठी लग्नाच्या बाजारात नवरा मुलगा शोधणं तिच्या दृष्टीनं अवघड होऊन बसलं असतं.

एम.ए.च्या वेळी वेगळीच समस्या निर्माण झाली. एम. ए. चे क्लासेस एका कॉलेजमध्ये न भरता वेगवेगळ्या कॉलेजमध्ये सकाळी व संध्याकाळी भरत असत. दादरपर्यंतच्या क्लासेसना हजर राहून मी धावतपळत १० वाजेपर्यंत ऑफिसमध्ये पोहोचू शकत होते. परंतु बांद्र्यातील नॅशनल कॉलेजला प्रा. वसंत बापट यांच्या क्लासला मी कधीच हजर राहू शकणार नव्हते. कारण क्लास संपल्यावर तेथून ट्रेने चर्चगेटला व नंतर बसने बेलार्ड पिअरला १० च्या आत पोहोचणं अशक्य होतं. ऑफिसकडून १० नंतर येण्यास मुळीच परवानगी नव्हती. शेवटी सर्व मित्र-मैत्रिणींच्या सल्ल्यावरून व त्यांच्याच मदतीने मी बापटांच्या क्लासला कधीच हजर राहिले नाही. मित्र मैत्रिणींनी माझी हजेरीपटावर रोज सही केली. बापटांनी मला व मी बापटांना कधीही पाहिलं नाही, परंतु त्यापायी काही महिन्यांनी मला एका अवघड वस्तुस्थितीला तोंड देण्याचा प्रसंग आला.

एम.ए.चं वर्ष चालू झाल्यानंतर जवळजवळ सात-आठ महिन्यांनी मला अनंत काणेकर पारितोषिक प्रा. वसंत बापट यांच्या हस्ते देण्यात आलं. पारितोषिक समारंभ संपल्यावर चहापानाच्या वेळी प्रा. बापटांशी जेव्हा माझी पुन्हा औपचारिकपणे ओळख करून देण्यात आली तेव्हा त्यांनी मला विचारलं, “तुम्ही बी. ए. नंतर या वर्षी एम.ए. च्या टर्म्स का भरल्या नाहीत? तुम्ही जरूर एम.ए. व्हायला हवं.” आता आली पंचाईत एम.ए.च्या टर्म्स तर मी भरत होते, पण त्यांच्या क्लासला हजर राहू शकत नव्हते एवढचं. त्यावर मी, “या वर्षी घरातील काही अडचणींमुळे ते शक्य झाले नाही, पण पुढील वर्षी नक्की एम.ए. ला अॅडमिशन घेईन.”, असं प्रसंगावधान राखून आश्वासन दिलं व त्या प्रसंगातून सुटका करून घेतली. त्यानंतर दर आठवड्याला गणपतीच्या देवळात जाऊन त्या विघ्नहर्त्याची मनोभावे करूणा भाकली की, “बाप्पा, प्रा. बापटांच्या नजरेसमोर, त्यांच्या क्लासमध्ये माझं नाव येऊ देऊ नको रे!” विघ्नहर्त्याने माझी लाज राखली.

एम.ए. झाल्यावर आई पी.एच.डी. करू देणार नाही याबद्दल खात्री होतीच. एम.ए. केलंस म्हणजे गंगेत घोड न्हायलं असं तिचं म्हणणं. ते तिनं खरं केलंही. पण मी मात्र चोरून पी.एच.डी.साठी नाव नोंदवल्याचा तिला पत्ताही लागू दिला नाही. परंतु पी.एच.डी. होणं या जन्मी तरी माझ्या नशिबी नव्हतं हे मात्र खरं!

लग्नानंतरचे शिक्षण -

त्यानंतर चार महिन्यात शरद देशपांडे यांच्याशी लग्न ठरलं, ते दोन महिन्यांनी झालं आणि मी लग्नात पतिसमवेत फक्त सप्तपदीच न चालता कित्येक हजार मैलांचा प्रवास करून उत्तर अमेरिकेत गेन्सव्हिल, फ्लॉरिडाला पोहोचले व तेथी विद्यार्थिदशेतच. या देशात मराठी विषय घेऊन काही करणं शक्यच नव्हतं.

त्या काळी केवळ एम्.बी.ए.च्या कोर्सला आपलं सरकार डॉक्टरेट मिळवण्यासाठी फॉरेन एक्चेंज देत असे. शरदला ते मिळणं शक्य नव्हतं कारण बिझनेस अॅडमिनिस्ट्रेशन हा त्याचा विषय नव्हता किंवा होऊही शकला नसता. म्हणून फक्त फॉरेन एक्चेंज मिळवण्यासाठी मी माझ्या आवडीचा तर सोडाच, पण साधी तोंडओळखही असलेला विषय निवडू शकले नाही. बिझनेस अॅडमिनिस्ट्रेशन म्हणजे काय व त्यासाठी कोणते विषय घ्यावे लागतात याची मला मुळीच कल्पना नव्हती. मी आधीच एक एम.ए.ची पदवी पदरी पाडून घेतली होती म्हणून माझ्या कॉलेजने मला कॅडिशनल पातळीवर बिझनेस अॅडमिनिस्ट्रेशन करण्यासाठी एम.बी.ए. लाच प्रवेश दिला व माझ्या विद्यार्थिदशेला गेन्सव्हिलमध्ये पुन्हा सुरुवात झाली.

अकाउंटिंग कशाशी खातात याची मला काहीही कल्पना नव्हती. तरी सुद्धा अकाउंटिंगचा एम्.ए.च्या पातळीवरील क्लास माझ्या अॅडव्हायझरनी माझ्या माथी मारला. त्याबरोबर गणित व इकॉनॉमिक्स असे माझे नावडते विषय घेण्याची माझ्यावर जवळजवळ सक्ती केली. आधीच या सदरर्न्सची भाषा समजणं कठीण आणि त्यातून नको असलेले, न समजणारे नावडते विषय. परिणाम व्हायचा तोच जाला. गणित व इकॉनॉमिक्समध्ये 'बी' व अकाउंटिंगमध्ये 'डी' अशा flying colours नी मी माझं पहिलं सेमिस्टर पुरे केले. माझा जन्म बिझनेससाठी न झाल्याची माझ्या अॅडव्हायझरची खात्री पटली.

त्यानंतर अनेक ठिकाणी शोधून काऊन्सेलर्सचा सल्ला घेऊन मी रिहॅबिलिटेशन काउन्सेलिंग या विषयात एम.ए. करण्यासाठी प्रवेश मिळवला. नंतर स्कॉलरशिपपण मिळाली.

पहिल्याच सेमिस्टरमध्ये शरदची पाठ पुस्तकांनी भरलेला भारी फुट लॉकर उचलताना चांगलीच धरली. त्याला सरळ होऊन उभं राहता येईना. त्याला दोन-तीन आठवडे इन्फर्मरीत ठेवावं लागलं व पुन्हा माझी परवड सुरू झाली. त्यातच माझं कोर्सवर्क पुरं होण्यापूर्वी जरा आधी गरोदरपणी मला बिछान्यात पडून रहावं लागलं व कॉलेजमधून एक सेमिस्टर ड्रॉप घ्यावा लागला. त्यामुळे स्टुडंट व्हिसा व स्कॉलरशिप गमावण्याचा प्रसंग आला. परंतु फॉरेन स्टुडंट अॅडव्हायझर, स्कॉलरशिप देणाऱ्या संस्थेच्या अध्यक्ष व मित्रमंडळींच्या मदतीने हा सागर सुखरूपपणे तरून जाऊ शकले.

हे सर्व संपतं न संपतं तोच आमच्या चिरंजिवांनी - आशिषने - तीन आठवडे या जगात लवकर येण्याची घाई केली. सुदैवाने शरदने व मी क्लासेस असे निवडले होते की तो दिवसभर कॉलेजमध्ये असताना मी आशिषला सांभाळत असे व तो

संध्याकाळी घरी आल्यावर मी कॉलेजला जात असे. महिनाभर ही कसरत चालू होती. त्यातून सुटका केली ती माझी मैत्रीण मृणाल चेंबूरकरने. आपल्या योगेशबरोबर तिने आशिषला सांभाळण्याची कामगिरी स्वतःवर घेतली व पुढील कित्येक महिने मला दिलेलं आश्वासन पाळलं. त्यामुळे मी माझी इंटरशिप पूर्ण करून सायकॉलॉजी या विषयात आणखी काही कोर्सेस घेऊन नोकरी सांभाळू शकले.

एम.आर.सी.ची डिग्री मिळाल्यावर प्रथमच ग्रॅज्युएशन समारंभ पाहण्याचा मोह मला न आवरता आल्यामुळे मी त्या समारंभात भाग घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु ऐनवेळी शरदचा खांदा निखळल्यामुळे आम्ही ग्रॅज्युएशनएवजी इन्फर्मरी गाठली व अखेरीस आशिषच्या डोकी कॅंप, माझ्या खांद्यावर गाऊन घालून हाती डिग्रीएवजी आशिषची दुधाची बाटली घेऊन फोटो काढून घेतला. दुधाची तहान ताकावर भागवून घेतली.

फ्लॉरिडामधून प्रथम मुंबई नंतर गोवा असे टप्पे गाठत दिल्लीमध्ये स्थायिक झालो. तिथे संसार रुदुसुदू चालू होता. परंतु आतापर्यंत मला कॉलेजशिक्षणाचं जवळजवळ व्यसन लागल्यासारखं झालं होतं. नोकरी चालू होती. आशिषही ४/५ वर्षांचा झाला तेव्हा पुन्हा related विषयात एम्.ए. करावं असं ठरवून घराजवळच असलेल्या दिल्ली युनिव्हर्सिटीच्या कॉलेज ऑफ सोशल वर्कमध्ये एम्.ए.साठी अर्ज केला. युनिव्हर्सिटी ऑफ फ्लॉरिडामध्ये सायकॉलॉजीचा कोर्सही पुरा झाला होता. रिहॅबिलिटेशन काउन्सेलिंगमध्ये अनेक कोर्सेस सोशलवर्कचे होते त्यामुळे त्याचंही क्रेडिट मिळू शकेल याबद्दल खात्री होती. अर्ज केल्यानंतर लवकरच माझ्या हाती सोशलवर्क कॉलेजचं पत्र आलं व ते वाचून हसावं की रडावं तेच कळेना. माझा अॅडमिशनसाठी केलेला अर्ज नाकारण्यात आला होता. कारण ३५ व्या वर्षी मी सोशलवर्क करण्यासाठी too old आहे असं मला कळवण्यात आलं होतं. अमेरिकेत येऊन मी जवळजवळ ६० व्या वर्षी CASE ही मधील M.A. नंतरची डिग्री मिळवण्यात यशस्वी होऊ शकले; परंतु भारतात ३५व्या वर्षी मात्र मला डिग्री मिळवण्यासाठी नालायक ठरवलं गेलं.

देव मात्र झोपला नसावा. कुठंतरी त्याने माझी इच्छा जाणली. १९७३ साली मला माझ्या चांगल्या कम्युनिटी सर्व्हिसबद्दल इंटरनॅशनल अवॉर्ड देण्यात आलं व माझ्या इच्छेप्रमाणे सिरॅक्युज युनिव्हर्सिटीत स्पेशल एज्युकेशनमध्ये एम्.एस्. करण्यासाठी राहण्याचा, पुस्तकांचा व कॉलेजचा सर्व खर्च देण्यात आला. दोन सेमिस्टर्समध्ये एम्.एस्. कोर्स ३६ क्रेडिट अवर्स व स्टुडंट टीचिंग करून पुरा करण्यासाठी मी सिरॅक्युजला एकटी रवाना झाले.

सिरॅक्युजला येण्यापूर्वी मी बर्फ कधीही पहिला नव्हता. इथे तर वेळेला १२-२४ इंच बर्फ ओतत असे. थंडीही अफाट व कॅम्पससुद्धा उंच-सखल. सवय करून घेणं फार कठीण गेलं. त्यात मी एकटीच आले होते. पुढे येऊ घातलेल्या संकटांची, अनुभवांची नांदी लंडन एअरपोर्टवरच झाली. तेथील गोऱ्या पासपोर्ट अधिकाऱ्याने माझ्या देशी अवताराकडे नजर टाकून नाक मुरडून माझा पासपोर्ट उचलला. तो उघडून माझ्या चेहऱ्याकडे पाहत त्याने सवाल केला, “आर यू गोइंग टू न्यूयॉर्क?” मी उत्तरा दाखल मान वर खाली हलवताच त्याचा पुढील प्रश्न, “आर यू गोइंग टू स्टडी इन द युनिव्हर्सिटी?” मी होकारार्थी मान हलवताच त्याच्या कपाळावर शंकेच्या व अविश्वासाच्या आठ्या उमटलेल्या मला जाणवल्या व पुढील प्रश्न ऐकून खात्री पटली. मला वर खाली न्याहाळत त्याने शोरा ठोकला, “यू सर्टनली डोन्ट लुक लाइक इट”. माझ्या डोक्यात बिजली कडाडली. मी काय बोलते आहे हे लक्षांत येण्यापूर्वी माझ्या तोंडून शब्द बाहेर पडले. "Looks are deceptive young man. Just because you have a cute face it doesn't mean you have any beans in that head. That's why I am the one going to New York for higher education and you are the one sitting behind this counter". त्याचा गोरा चेहरा लालेलाल झाला. पण त्याने माझा पासपोर्ट माझ्या तोंडावर फेकण्याचा मोह आवरून काउंटरवर आदळला. एका भारतीय स्त्रीकडून अपमान करून घेण्याची अपेक्षा त्याने खचितच बाळगली नव्हती किंवा त्याच्या दृष्टीने तसा अपमान करण्याचा हक्क फक्त गोऱ्या इंग्रजांचाच होता.

लंडनला न्यूयॉर्कच्या विमानात बसताना माझं मन काळजीनं व्यापलं होतं. न्यूयॉर्क एअरपोर्टवर पाठवलेले पैसे मला एअर इंडियाच्या काउंटरवर मिळतील अशी सूचना स्कॉलरशिप देणाऱ्या संस्थेकडून देण्यात आली होती. ते पैसे न मिळाल्यास माझं काय होईल? मला कल्पनासुद्धा सहन होत नव्हती. भारत सरकारने माझ्या हाती फक्त आठ डॉलर्स पडतील एवढ्याच एक्स्चेंजची व्यवस्था दिल्लीहून निघताना केली होती. दुसरी मोठी काळजी म्हणजे आमच्या ओळखीचे श्री. व सौ. व्यास मला न्यूयॉर्क एअरपोर्टवर घ्यायला येतील की नाही ही पण शंका होती कारण माझ्या पत्राला त्यांच्याकडून काहीही उत्तर आलेलं नव्हतं. माझी सिरॅक्युजची फ्लाइट दुसऱ्या दिवशी दुपारी निघणार असल्यामुळे व्यास न आल्यास एक दिवस एअरपोर्टवर काढायचं धाडस माझ्याकडे नव्हतं.

एअर इंडियाच्या माझ्या फ्लाइटवरील एअर होस्टेस जेनिफर माझ्या मैत्रिणीची मुलगी होती. तिने कॅप्टनच्या परवानगीने एक रात्र तिच्या हॉटेलच्या खोलीत

राहण्याची माझी सोय केली. माझी सर्व भीती खरी ठरली. माझे पैसे व श्री. व्यास एअरपोर्टवर अनुपस्थित होते. दुसऱ्या दिवशी सिरॅक्युजला निघताना फक्त तीन डॉलर शिल्लक उरले होते. ३० डॉलर माझ्या हाती ठेवून जेनिफरने माझी ती काळजीसुद्धा कमी केली.

एका हाती मोठी सूटकेस, खांद्यावर शिगोशीग भरलेली एअर इंडियाची बॅग व दुसऱ्या हातात हँडबॅग अशा अवतारात साडीतील माझं ध्यान प्रथम सबवे व नंतर बस पकडून दुसऱ्या दिवशी लम्बार्डिया एअरपोर्टवर पोहोचलं. तिथे एस्कलेटरचा पहिला अनुभव मिळाला तोही हाती सामान घेऊन. सर्व सामानासह देवाचं नाव घेत मी उडी मारली. परंतु या सर्व व्यापात हातातील सूटकेस सुटली व स्वतःबरोबर एका अमेरिकन गृहस्थांना घेऊन जमिनीवर आदळली. माझ्या डोळ्यांसमोर अक्षरशः काजवे चमकले. एस्कलेटर खाली पोहोचताच त्यावरून बाहेर पडायचं भानही उरलं नाही. त्या पडलेल्या गृहस्थांचा रागीट चेहरा क्षणभर डोळ्यांसमोर चमकला. पण दुसऱ्याच क्षणी दोन्ही हात पुढे करून त्यांनी मला एस्कलेटरच्या बाहेर पडण्यास मदत केली. अमेरिकन सौजन्याची पुन्हा घडलेली ही ओळख! मी घडलेल्या घटनेबद्दल त्या गृहस्थांची क्षमा मागून जेव्हा त्यांना सांगितलं की त्यांनी जर रागानं माझ्यावर शिव्यांची लाखली वाहिली असती तर मी चक्क मला इंग्रजी येत नसल्याचा बहाणा करून मराठीचा आश्रय घेतला असता. त्या गृहस्थांना ते ऐकून हसू आवरेना. माझं सामान उचलून त्यांनी मला माझ्या गेटपर्यंत पोहोचण्यास मदत केली.

माझी सिरॅक्युजची फ्लाइट दीड तास उशिरा होती. दीड तास उशिरा म्हणजे फारैने स्टुडंट ऑफिस तोवर बंद होणार. सिरॅक्युजमध्ये contact साठी तो एकच नंबर माझ्यापाशी होता. आता मी कुणाला फोन करू? माझ्या तोंडचं पाणीच पळालं आणि झालंही नेमकं तेच. सिरॅक्युज विमानतळावर सामान घेऊन बाहेर येईस्तोवर पावणेसात वाजले होते. आता काय? हातात फक्त वीस डॉलर शिल्लक होते. शेवटी एकच उपाय सुचला. टेलिफोन डिरेक्टरी उघडून पटेल किंवा सिंग हे भारतीय आडनांवाचे हुकमी एके शोधू लागले. पटेलांनी पूर्ण निराशा केली. एकही सापडला नाही. सिंगांनी मात्र निराश केलं नाही. एक सोडून तीन निघाले. पहिले घरी नव्हते. दुसऱ्यांनी फोन उचलताच मी आवाजात शक्य तितकी मार्दवता व कारुण्य आणून स्वतःची ओळख करून देवून मदत मागितली. या सिंगसाहेबांची अर्धांगी अमेरिकन होती. तिला घाबरून की आणखी काही कारणानं त्यांनी स्वतः येऊ शकणार नाही असं सांगितलं. माझं तर धाबक दणाणलं. परंतु त्यांनी इंडियन स्टुडंट असोसिएशनच्या प्रेसिडेंटचे थोरले बंधू तुम्हाला नेण्यासाठी पाठवतो याची हमी दिली व माझा

एअरपोर्टवरील फोन नंबर घेतला. थोड्याच वेळात श्री.चंदन आपल्या सहा वर्षांच्या मुलीसह, अनुसह मला नेण्यासाठी हजर झाले. मी त्यांचे मनापासून आभार मानून त्रास दिल्याबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली.

त्याच संध्याकाळी श्री. चंदन यांच्याकडे त्यांच्या काही भारतीय मित्रमंडळींना मेजवानी दिली जात होती. तसं असूनही ते आले होते. गाडीत अनुची तब्येत बिघडून ती स्वतःच्या व माझ्या अंगावर ओकली, घरात प्रवेश करण्यापूर्वी आम्हा दोघांनीही होज घेऊन बाहेर लॉनवर सचैल स्नान करण्याचा योग आला. पार्टीला नटूनथटून आलेल्या पाहुण्यांसमोर माझा पूर्णपणे भिजलेल्या अवतारात प्रवेश झाला. त्या सर्वांनी हसू लपवत माझं स्वागत केलं.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी फारिन स्टुडंट ऑफिसमध्ये एक आगळाच अनुभव आला. तेथील सेक्रेटरीबाईंनी फाईल काढली व ती कम्प्युटरवर माझ्या डॉर्मिटरीचं नाव व खोली नंबर शोधू लागली. ती माझ्याकडे अशा विचित्र नजरेने का पाहत आहे याचा अंदाज मला लागेना. तेवढ्यात ती हसू लागली. माझं नाव स्त्रीचं नसून पुरुषाचं आहे असा गैरसमज करून मला पुरुषांच्या डॉर्ममध्ये खोली देण्यात आली होती. आता मलाही हसू आवरेना. पण त्याचं रूपांतर अश्रूत व्हायला वेळ लागला नाही. स्त्रियांच्या डॉर्ममध्ये जागा नव्हती. ऑगस्टमध्ये तयार होणाऱ्या नव्या स्कायटॉप डॉर्मस् कॉन्ट्रॅक्टरच्या वेळखाऊपणामुळे तयार होण्यास आणखी दीड-दोन महिन्यांचा अवधी होता. या देशातही महत्त्वाच्या गोष्टी दिलेल्या आश्वासनाप्रमाणे वेळेवर होऊ शकत नाहीत हे पाहून आपला देश फारसा मागे नाही हा विचार आश्वासक वाटला. माझ्यापुढे आता मोठं प्रश्नचिन्ह उभं ठाकलं. परंतु चूक युनिव्हर्सिटीची असल्यामुळे वेटिंग लिस्टवर असलेल्या इतर सर्व मुर्लीबरोबर जवळच्या एका मोटेलमध्ये त्यांनी माझी बोळवण केली. पण आणखी एका विद्यार्थिनीबरोबर खोली शेअर करावी लागणार होती. निदान राहण्याची व्यवस्था झाली होती. मला मिळणाऱ्या पॅशाचा पहिला हप्ताही मला तिथेच मिळाला.

‘मोहॉक इन’ या मोटेलच्या दहा बाय बाराच्या एका खोलीत माझी रवानगी झाली. त्या छोट्याशा खोलीत दोन सिंगल बेड्स, एक ड्रेसर, दोन खुर्च्या व तीन लॅम्पस् एवढंच फर्निचर होतं. अर्थात मुंबईच्या लहान जागेत बालपण गेल्यामुळे इथे जमवून घेणं मला फारसं अवघड गेलं नाही. परंतु माझं दुर्दैव एवढ्यात संपुष्टात आलं नव्हतं. मी त्या मोटेलमध्ये रहावयास आले तो वीक-एन्ड, लेबर डे वीक-एन्ड असल्यामुळे कुणीही विद्यार्थी वा विद्यार्थिनी सोमवार संध्याकाळपर्यंत येण्याची फारशी शक्यता नव्हती. मी तर शुक्रवारी संध्याकाळी आले होते. संबंध मोटेल युनिव्हर्सिटीने रिझर्व केल्यामुळे मी त्या मोटेलमध्ये एकटीच राहत होते. चालत

जाण्याच्या दहा मिनिटांच्या अंतरावर एक 'कॅरॉल' हा हॅम्बर्गर जॉईंट' होता. तिथे ब्रेकफास्ट वगळून लंच व डिनर. गाव अनोळखी व सुनसान. तेव्हा फार लांब चालत जायचं धाडस अंगी नव्हतं. सोमवारी संध्याकाळी माझी रूममेट आली व माझा एकांतवास संपला.

दोन आठवड्यांनंतर माझ्या दिल्लीच्या एका मैत्रिणीची प्राध्यापिका असलेली मावसबहीण अचानक भेटली व तिच्या आग्रहास्तव मी तिच्या अपार्टमेंटमध्ये लवकरच प्रस्थान ठेवलं. हॅम्बर्गरचा खुराक सुटल्याचा फार आनंद झाला. स्वैपाकाचं काम मी हाती घेतल्यामुळे माझी नवी रूममेटही खुश झाली. आता माझ्या विद्यार्थी जीवनाला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. मी रोज टी.व्ही. पाहत जेवत असे. टी.व्ही. हा केवळ जेवण-सोबती नव्हता तर माझ्यासाठी उपलब्ध असलेला तो गावातील एकमेव फ्लोर शो व एन्टरटेनमेंट सेंटर होता. पैशांचा व गाडीचा अभाव यांच्यामुळे घरापासून दहा-बारा ब्लॉक्सपेक्षा दूर असलेलं मनोरंजन परवडत नव्हतं. अमेरिकन टी.व्ही. ने मला शिकण्याजोगं व न शिकण्याजोगं बरंच काही शिकवलं. टी.व्ही. वरील राजकारण, स्पोर्ट्स, ट्रिव्हिया शोज, कौटुंबिक / सामाजिक समस्या आणि टीनकॅन, बाटल्या व खोके यांतून बाहेर पडणाऱ्या सर्व अद्भुत वस्तू, वाजवीपेक्षा अधिक आकर्षित करणाऱ्या जाहिराती, यांच काहीसं अनोखं व चमत्कारिक मिश्रण मला खिळवून ठेवत होतं. माझ्या मते हवामानखात्याचा अंदाज व स्पोर्ट्स हे दोन महत्त्वाचे कार्यक्रम होते. स्टॅटिस्टिक्स हा विषय माझ्या आवाक्याबाहेरचा असल्यामुळे त्या विषयाबद्दल मला नेहमीच आदर वाटत असे. स्पोर्ट्स व हवामान रिपोर्ट यातील न कळण्याजोगं, जरूर नसलेलं, स्टॅटिस्टिक्स ऐकावं लागल्यामुळे मला त्या कार्यक्रमांबद्दल कुतूहल वाटे. अमेरिकन पब्लिकच्या जोरदार मागणीमुळेच या दोन्ही कार्यक्रमात क्लिष्ट स्टॅटिस्टिक्स सादर करत असावेत असं वाटून या लोकांच्या हुशारीबद्दल माझा आदर दुणावला.

सिरॅक्युजला बर्फ फार - आतापर्यंतचा माझा बर्फाचा अनुभव फक्त रेफ्रिजरेटरशी निगडित होता. त्यामुळे हिमवर्षावाबद्दल मला फारच कुतूहल व आकर्षण वाटे. पण सतत पाच-सहा महिने सिरॅक्युजमध्ये राहिल्यावर ते आकर्षण लवकरच मावळलं.

माझ्या अॅडव्हायझरच्या बाबतीत माझी फारच निराशा झाली. प्रथमदर्शनी आमच्या डिपार्टमेंटमध्ये आम्हीही आतापर्यंत फक्त दोन सेमिस्टरमध्ये कुणीही विद्यार्थ्यांला मास्टर डिग्री बहाल केली नाही. एका सेमिस्टरमध्ये १८ क्रेडिट अवर्स यशस्वीरीत्या पुरे करणं तुला झेपणं शक्य नाही, असा ठाम शेर मारून त्यांनी पेपरवर सही करण्यास स्पष्ट नकार दिला. माझी स्कॉलरशिप फक्त दोन

सेमिस्टरपुरतीच मर्यादित असल्यामुळे माझ्याजवळ पैसे व अवधी दोन्ही नव्हते. मी लगेच डिपार्टमेंटचे चेअरमन डॉ. ब्लॉट यांच्याकडे माझं गाऱ्हाणं नेलं व त्यांनी स्वतः माझ्या पेपर्सवर परवानगी लिहून सही केली. त्यावर बदला घेण्यासाठी माझ्या अॅडव्हायझरने आठवड्यातून वीस तास विकलांग मुलांच्या शाळेत शिकवण्याची अधिक जबाबदारी माझ्यावर लादली. थंडीच्या व बर्फाच्या दिवसांत बस गाठून वेगळ्या शाळेत कधी चालत तर कधी बसने जाऊन शिकवण्याची ड्यूटी सांभाळून मी अठरा क्रेडिट अवर्सचा पहिल्या सेमिस्टरचा अभ्यासक्रम संपवला. अशा परिस्थितीत चांगल्या ग्रेड्स मिळवून स्वतःची लायकी पटवून देणं ही तारेवरची कसरत होती. कधीकधी स्वतःवरील विश्वास उडेल की काय अशी भीती वाटे. पण या अग्निपरीक्षेतून सहीसलामत बाहेर पडले. इंटरनॅशनल स्टुडंटस् ऑर्गनाइझेशनच्या आग्रहास्तव दुसऱ्या सेमिस्टरमध्ये एका मिडल स्कूलमध्ये सहाव्या इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांना शिकवण्याचा योग आला. या मुलांना भारतीय सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक जीवनाबद्दल ज्ञानदान करणं हा एक आगळा व संपन्न अनुभव होता. मलाही त्या बदल्यात त्या मुलांकडून बरंच काही शिकायला मिळालं. एवढ्या छोट्या कालावधीत या लहान मुलांकडून जेवढं शिकले तेवढं शिक्षण मोठ्यांकडून कधीच मिळवता आलं नसतं. लहान मुलं मुक्त मनाची असतात. ती हात राखून बोलत नाहीत. माझ्या इंग्रजीच्या व शब्दोच्चारांच्या चुका दुरुस्त करायला ती मुलं मागचा-पुढचा विचार करत नसत. त्यामुळे मी अमेरिकन इंग्रजी बारकाव्यानिशी (टी.व्ही. वरही कधी ऐकायला मिळणार नाही अशी unsensored vocabulary सुद्धा) आत्मसात करू शकले.

माझ्या शेवटच्या comprehensive परीक्षेच्या आधी मी फ्लेबायटिसने अचानक आजारी पडले व माझी परीक्षा निदान एक आठवडा पुढे ढकलावी याबद्दल विनंती करण्यास माझ्या अॅडव्हायझरकडे गेले. माझ्याकडून सर्व हकिगत ऐकताच त्यांनी what do you expect me to do ? असं मलाच उलट सवाल केला. मीही त्यांना "The fact that you ask me this question, I don't expect you to do anything for me" असे ठणकावून मी त्यांच्या ऑफिसमधून बाहेर पडले व उलट पावली चेअरमन डॉ. ब्लॉट यांचं ऑफिस गाठलं. सर्व ऐकून त्यांनी मी न विचारताही दीड आठवड्यांनंतर comprehensive exam द्यायची परवानगी दिली.

दहा महिन्यांच्या माझ्या सिरॅक्युजच्या वास्तव्यात मला मनुष्यस्वभावाचे काही तऱ्हेवाईक मासले पाहावयास मिळाले. मी एकटी व तेही या वयांत दहा वर्षांच्या मुलाला व नवऱ्याला दिल्लीला सोडून स्वतःच्या शिक्षणासाठी या देशात आले हे

पचवणं भारतीय कम्युनिटीला जरा कठीणच गेलं. त्यातील काहीजण माझ्याकडे अविश्वासाने व संशयाने पाहू लागले तर काहींनी माझ्या चारित्र्याविषयी शंका घेऊन अफवा उठविण्यासही मागेपुढे पाहिलं नाही. मदतीचा हात पुढे करून संभाविताचा आव आणून फायदा उठवण्याचा प्रयत्न करण्याची संधीही काही देशबांधवांनी सोडली नाही. त्यातही बरीच मदत करणारे काही भारतीय विद्यार्थीसुद्धा भेटले. त्यांच माझ्यावरील ऋण मी कधीच विसरू शकणार नाही. सिरॅक्युजला अचानक उद्भवलेल्या आजाराने त्यांनी बरीच मदत केली.

अमेरिकन लोकांनी स्पष्टपणे, “नवऱ्याला एकटं सोडून येताना तो दुरावेला याची तुला भीती वाटली नाही का?” असा प्रश्न विचारला. “आम्हा भारतीयांचे संसार विश्वासाच्या भक्कम पायावर उभारलेले असतात व अशा छोट्या दुराव्याने ते डळमळत नाहीत” हे त्यांना पटवून देणं व त्यांनी ते पटवून घेणं आवाक्याबाहेरचं होतं. मी इथे एकटी असले तरी एकली (lonely) मुळीच नाही हे त्यांना सांगून मी थकले.

आताही मनाने भूतकाळात वावरत असता या सर्व आपत्तीतून मी सुखरूपपणे कशी बाहेर पडले याचं मलाचं आश्चर्य वाटतं. त्याबरोबर आजचं यशस्वी जीवन त्या कष्टांवर उभारलेलं आहे या जाणिवने अधिक अभिमानास्पद वाटतं.

१९७४ साली आम्ही पुन्हा अमेरिकेत आलो. त्या वेळी सिरॅक्युज युनिव्हर्सिटीने माझ्या Ph.D. ला येण्यासाठी व्हिसा मिळण्यासाठी पाठवायच्या कागदपत्रांत घोटाळा केल्यामुळे मला येण्यासाठी सेमिस्टर सुरू झाल्यावर दोन महिने तरी लागले असते. त्यासाठी मी शरदबरोबर J-2 या पत्नीच्या व्हिसावर सिरॅक्युजला जाण्याऐवजी त्याच्यासोबत बाल्टिमोरला आले. आशिष सेटल होण्यापूर्वीच मला चांगली नोकरीही मिळाली. त्यामुळे पहिली काही वर्षे स्थिरस्थावर बस्तान बसवण्यात व थोडीफार पुंजी गोळा करण्यात गेली. परंतु कॉलेजशिक्षण घेण्याची खुमखुमी मनातून कमी होत नव्हती. स्टेट सर्टिफिकेशन टिकवण्यासाठी अधूनमधून घ्यावे लागलेले कॉलेज कोर्सेस व हजार राहाव्या लागणाऱ्या educational सेमिनार्सनी मनाचं समाधान होत नव्हतं. उलट त्यासाठी कॉलेज क्लासेस घेत असताना पुन्हा पुढे शिक्षण घेण्याची ओढ लागत होती.

१९८४ साली ती संधी सहजपणे चालून आली. पुन्हा कॉलेजशिक्षण घेण्यास निमित्त मिळालं. मला administrative position मिळाल्यामुळे School Administration सर्टिफिकेट घ्यावं लागणार होतं व माझ्याकडे त्या विषयात जरीपुरतेही क्रेडिट अवर्स मिळालेले नसल्याने पुन्हा कॉलेजमध्ये प्रवेश घ्यावर लागला. ऑफिस (state) ट्यूशनचे पैसे देणार होतं तेव्हा कोर्सेस न घेण्यास तेही

निमित्त पुरलं नसतं. मी १९८४ मध्ये जॉन हॉपकिन्स युनिव्हर्सिटीत एम्.एड. साठी प्रवेश मिळवण्यास अर्ज केला. परंतु माझ्याजवळ आधीच पुरेशा एम.ए. च्या पदव्या असल्यामुळे त्यांनी मला एम.ए. ऐवजी पी.एच.डी. साठी Administration of School for Learning Disabled Children याकरिता प्रवेश दिला.

दिवसातील जवळजवळ दहा तास administrator ची जबाबदारी सांभाळून, पत्नी, गृहिणी व माता यांच्या भूमिका चांगल्या तऱ्हेने सांभाळून पी.एच.डी. च्या क्लासेसना जाऊन पुन्हा अभ्यास करणं सोपं नव्हतं. पण स्ट्रेसखेरीज मला काम करणं जमतच नसावं. कॉलेज, नोकरी व संसार सांभाळत माझा अभ्यास सुरू झाला. माझी नोकरीची जागा आशिषच्या शाळेजवळ असल्यामुळे त्यालाही संध्याकाळच्या sports च्या activities संपल्यानंतर घरी आणणं हीसुद्धा माझी एक ड्युटी होती. मी सर्व कोर्सवर्क पहिल्या अडीच वर्षांत यशस्वीपणे पूर्ण केलं. आणखी तीन वर्षं ही कसरत मला पन्नाशीत जमणं कठीण होऊ लागलं व त्याची मला गरजही भासत नव्हती. त्यासाठी CASE (Cert. of Adm. Edu.) ही एम. ए.च्या व पीएच.डी. च्या मधील डिग्री घेऊन कॉलेजशिक्षण संपवलं.

माझ्या शिक्षणाला असा पन्नाशीतच पूर्णविराम मिळण्याचं माझं संचित नव्हतं. प्रकृतिअस्वास्थ्यापायी जेव्हा १९९६ ला सक्तीने घरी बसण्याची वेळ आली तेव्हा तर घर खायला उठलं. शिकण्याची उबळ आली. मला उर्दू थोडंफार बोलता येत होतं. पण लिहिणं-वाचणं शिकवण्यासाठी गुरू शोधून सापडेना. इथल्या कम्युनिटी कॉलेजमध्ये उपलब्ध असलेल्या फार्सीच्या क्लासमध्ये प्रवेश मिळवला. त्यामुळे उर्दू लिखाण-वाचन शक्य झालं असतं व बोलणंही सुधारलं असतं. याशिवाय फार्सी भाषेतही अतिशय सुरेख गजला व इतर वाङ्मय आहे हे माहीत होतं. त्याचंही इंग्रजी व मराठी भाषांतर करता आलं असतं.

गेली चार-पाच वर्षे फार्सीचा अभ्यास चालू आहे. त्यामुळे कॉलेजशी संबंध अजून टिकून आहे. आता संवाद साधण्याइतक फार्सी येतं. एवढंच नाही तर लिहिणं-वाचणंही अस्खलितपणे करू शकते. पहिली फार्सी दीर्घकथा नुकतीच इंग्रजीत भाषांतरित करण्याइतपत मजल मारली आहे. त्या कथेचं मराठीत भाषांतर करणं चालू आहे.

हे सर्व वरचं बोलावणं येईपर्यंत असंच टिकून राहावं अशी इच्छा आहे. तेव्हाच माझी विद्यार्थिदशा खऱ्या अर्थानं संपेल.

अरे संसार संसार

एकोणीसशे साठ सालच्या डिसेंबरमध्ये लग्न झाल्यानंतर आम्ही दोघं तीन आठवड्यांच्या आतच एकसष्ट साली जानेवारी महिन्यात विद्यार्थिदशेत प्रवेश करून उत्तर अमेरिकेमध्ये युनिव्हर्सिटी ऑफ फ्लॉरिडामध्ये प्रवेश मिळवून गेन्सव्हिलला आलो.

आमच्या संसाराची सुरुवात गेन्सव्हिलला एका स्टुडियो अपार्टमेंटमध्ये झाली. लग्नापूर्वी शरद युनिव्हर्सिटी ऑफ सदर्न कॅलिफोर्नियामधून एम.एस. करून लॉस एन्जेलिसहून परत भारतात आला होता तेही हाती पीएच.डी.साठी अॅडमिशन पत्र घेऊनच. यदाकदाचित भारतात समाधनकारक नोकरी मिळून ठीकठाक प्रस्थान न बसल्यास पीएच.डी. करण्यास परत जाणं सोप होईल अशा विचारानं. सर्व आप्तेष्टांची समजूत अशी होती की त्याच्या पायात एकदा लग्नाची बेडी अडकवली की तो पुन्हा अमेरिकेला जाण्याचा विचार सहजगत्या सोडून देईल व भारतात स्थायिक होईल. परंतु भारतातील नोकरीमध्ये कटू अनुभवाने त्याला अमेरिकेत येण्याचा निर्णय घेण्याकडे प्रवृत्त केलं. आम्ही दोघं गेन्सव्हिलला येऊन पोहोचलो. मी पुन्हा एम.ए. करण्यासाठी व तो पीएच.डी.साठी.

गेन्सव्हिलला पोहोचताच तिसऱ्या दिवशी मला माझ्या कॉलेजच्या दाराशी सोडून व पुढील सर्व व्यवस्था माझ्या हाती सोपवून हा अमेरिकेचा अनुभव घेतलेला माझा विद्यार्थी नवरा सहजपणे स्वतःच्या कॉलेजमध्ये जाण्यासाठी निघून गेला. त्या वर्षी सर्व विषयांसाठी भारतीय रिझर्व्ह बँक फॉरन एक्सेंच देत नसे. त्यात माझ्या दख्खनी अॅडव्हायझरचं हेल काढून इंग्रजी बोलणं समजणंसुद्धा माझ्या आवाक्याबाहेरचं होतं. त्याच्या कचाट्यात सापडल्यामुळे मी लोअर गणित, मध्यम एकनॉमिक्स आणि हायर इंग्लिश व अकाउंटिंग या गुंत्यात पहिल्या सेमिस्टरमध्ये अडकले. बॅलन्सशीटचं ज्ञान फक्त चेकबुकपुरतं मर्यादित होतं. लायबिलिटीज फक्त कर्जाच्या संदर्भात असतात असा गैरसमज होता. अशा या अनोळखी अभ्यासाबरोबर संसाराला सुरुवात झाली. शरदचं वेळापत्रकही पूर्ण भरून गेलं होतं. मला मदत करण्यासाठी त्याच्यापाशी मुळीच वेळ नव्हता. पायाखाली गाडी

तर नव्हतीच. कॅंपसही मोठं असल्यामुळे सगळीकडे पायी प्रवास. ग्रोसरी आणण्यासाठी किंवा कपडे धुण्याकरता लॉन्ड्रोमॅट गाठण्यासाठी १ ते २ मैल चालत जावं लागे. शरदने लगेच सायकल विकत घेतली.

सेमिस्टर संपल्यावर निकाल अपेक्षेप्रमाणेच लागला. अर्थात युनिव्हर्सिटीला यापूर्वीच कॉलेज बदलण्याची कल्पना दिल्यामुळे त्यांनी मला काढून नाही टाकलं. आपत्ती, आजार व चुकीचा विषय यामुळे माझं पहिलं सेमिस्टर पैशाच्या व मेहनतीच्या दृष्टीनं वाया गेलं. पण शिक्षणाच्या दृष्टीने काय करू नये, काय करावं हे प्रथमच उमगलं. संसाराची सुरवातच अशी ठेच खाऊन झाली.

दुसऱ्या सेमिस्टरमध्ये रिहॅब-काउन्सेलिंगमध्ये एम.ए.(एम.आर.सी.) सुरू झालं. मायनर, सायकॉलॉजी हा आवडीचा विषय होता. रिहॅब काउन्सेलिंग हा people oriented, client centered course असल्यामुळे कॉलेजमध्ये सर्व सुरळीत चालू होतं. त्यातच मला इंटरनॅशनल पीस स्कॉलरशिपसुद्धा मिळाली. युनिव्हर्सिटीच्या इन्फर्मीटी फ्रंट डेस्कवर आठवड्यातून १५ तास नोकरी पण मिळाली आणि ग्रॅज्युएट स्कूलमध्ये सर्वजण नको म्हणत असतांना १५ क्रेडिट तासांचे कोर्सेस पण सुरू केले. खऱ्या अर्थाने अत्यंत बिझी आयुष्य घेऊन आमचा संसार सुरू झाला.

संसाराला सुरुवात केल्यावर खरं तर पहिलं काम म्हणजे एकमेकांना जाणून घेणं, आवडीनिवडी समजून घेणं, जेवढा वेळ एकमेकांच्या सहवासात घालवता येईल तेवढा घालवणं. आमच्या बाबतीत सर्व उलटंच ! माझे क्लासेस, लायब्ररीच्या वेळा, अभ्यास व नोकरी यामध्ये घरात वेळ फारच थोडा असे. त्यातच घरकाम, घराबाहेरचं काम, स्वैपाक या सर्व गोष्टी माझ्यावरच होत्या. शरद जवळजवळ सदा सर्व काळ क्लासेस, अभ्यास, टीचिंग असाइनमेंट व रिसर्च यांत मग्न त्यामुळे क्वचित आठवड्याच्या अखेरी काही तास भेट होई तेवढीच. त्या काळी आजच्यासारखा टेलिफोनचा सुकाळ नव्हता की इंटरनेटची, कॉम्प्युटरची सोय नव्हती. त्यात अधिकची भर म्हणजे नातेवाइकांना नियमित पत्रलेखन अर्थात् तेही माझंच काम आपोआप ठरलं गेलं. पहिली दोन सेमिस्टर कळण्यापूर्वीच भरकन उडाली. मी शक्य होईल तेवढे जास्तीत जास्त कोर्सेस घेऊन लवकरात लवकर डिग्री पदवी पाडून घ्यायचा प्रयत्न सुरू केला. ग्रॅज्युएट झाल्यानंतर वर्ष-दीड वर्ष नोकरी करून परत जाण्यासाठी पैसे साठवणं महत्त्वाचं होतं. दीड-पावणेदोन वर्षांनंतर चिरंजिवाच्या आगमनाची चाहूल लागली. तोवर ट्रायमेस्टर पध्दत युनिव्हर्सिटीने सुरू केल्यामुळे मी एप्रिलच्या मध्यावर ग्रॅज्युएट होणार होते. सर्व काही सुरळीतपणे

चालू राहणार होतं. पण माझ्या आयुष्यात कोणतीही घटना घडावी तशी घडली तर मग ते माझं आयुष्य कसं ठरेल ! त्या विघ्नहर्त्याला माझ्या बाबतीत विघ्नकर्ता बनण्याची अनेकदा इच्छा होते. आताही तसंच घडलं. गरोदरपणी अनेक प्रकारचा त्रास, आजार सुरू होऊन मला दोन-अडीच महिने बेड रेस्ट घेण्याचा सल्ला मिळाला त्यामुळे कॉलेज बंद. स्टुडंट व्हिसावर असल्यामुळे तसं केल्यास परत भारतात जाण्याची वेळ आली असती. स्कॉलरशिपसुद्धा बंद होणार म्हणजे खर्च खूपच वाढणार. डोळ्यांसमोर मोठं प्रश्नचिन्ह उभं राहिलं. प्रथम युनिव्हर्सिटीचे फॉरन स्टुडंट अॅडव्हायझर देवासारखे धावून आले. त्यांनी इमिग्रेशन ऑफिसला सर्व हकिकत कळवून बरी झाल्यावर मी लगेच कॉलेजला परत जाऊन आपलं शिक्षण नक्की पुरं करीन याची मी हमी देतो म्हणून माझ्या वतीने तरफदारी केली व मला कॉलेजमध्ये न जाताही स्टुडंट व्हिसावर दोन-तीन महिने राहण्याची परवानगी मिळवून दिली. स्कॉलरशिप ज्या संस्थेतर्फे देण्यात आली होती त्या अध्यक्षबाईंनीही मी घरी बसल्याचं कुणाला कळू दिलं नाही. मी माझं शिक्षण नक्की पुरं केल्याखेरीज राहणार नाही याबद्दल तिची खात्री होती.

डॉक्टरांची परवानगी मिळाल्यानंतर माझं कॉलेजशिक्षण पुन्हा चालू झालं. बाळंतपणासाठी व डिग्री मिळवण्यासाठी फक्त दीड महिना शिल्लक होता. परंतु आमच्या चिरंजिवांना दुनिया पाहण्याची फारच घाई झाल्यामुळे त्यांनी फेब्रुवारी अखेरीला ठरल्या वेळेआधी, तीन-साडेतीन आठवडे अगोदरच या जगात पदार्पण केलं. एका शुक्रवारी संध्याकाळी हसन व सबीहा या शेजाऱ्यांबरोबर ग्रोसरी आणण्यासाठी गेले असतां बाळंतपणासाठी ग्रोसरीसह हॉस्पिटलमध्ये जाण्याचा योग आला. अर्थात त्यांनी सर्व सामान घरी पोहोचवलं व शरदला हॉस्पिटलमध्ये आणलं. आदल्या शुक्रवारी त्याची चेष्टा करण्याकरता मला हॉस्पिटलमध्ये नेल्याची खोटी बातमी सांगितल्यामुळे तो पठ्ठया या वेळी यायलाच तयार होत नव्हता. शनिवारी सकाळी भल्या पहाटे चार वाजता आशिषचा जन्म झाला.

आता काय ? आम्ही क्लासेसला गेल्यावर त्याला कोण सांभाळणार ? मी पुन्हा घरी राहणं शक्यच नव्हतं. शरदने आधीच दिवसाचे क्लासेस घेतले होते व माझे संध्याकाळी सातनंतर होते. शनिवारी पहाटे आशिषचा जन्म झाल्यानंतर सोमवारी संध्याकाळी माझे क्लासेस सुरू झाले. मी दिवसा व शरद संध्याकाळी असं आशिषचं संगोपन सुरू झालं. अधूनमधून माझी मैत्रिण सिल्व्हिया पीटर्सन आम्हांला बेबी सीटिंगसाठी मदत करत असे. तीही आठ महिन्यांची गरोदर होती. शिवाय इतर वेळी हसन-सबीहा हुकमी एक्के होतेच. सबीहाला दोन मुलं असल्यामुळे

तिच्या मातृत्वाच्या अनुभवाचा मला बराच फायदा झाला. तीही सीरीयामध्ये आपल्याप्रमाणेच एकत्र कुटुंब पद्धतीत वाढली होती. प्रश्न फक्त चार आठवड्यांचा होता. काळ पटकन निघून गेला.

ग्रॅज्युएट झाल्यावर नोकरी पण लगेच मिळाली व माझी मैत्रीण मृणाल चेंबूरकर मदतीला धावून आली. आपला मुलगा योगेन याच्याबरोबर तिने आशिषला सांभाळायची जबाबदारी स्वखुशीने घेतली व एक मोठी समस्या सुटली. याच काळात एके दिवशी शरदने मला लॅबमधून फोन करून सांगितलं, “तू राईडबरोबर घरी जाऊ नकोस, मी तुला न्यायला येईन कारण माझं लॅबमधलं काम संपलं आहे. या वेळेपर्यंत आम्हांला त्याच्या प्रोफेसरकडून जुनी गाडी पंचाहत्तर डॉलर्सना मिळाली होती. माझ्या राईडला घरी जाऊ देऊन मी शरदची वाट पाहत बसले. आशिषलाही तोच पिकअप करून आणणार होता. दीड तास असाच प्रतीक्षेत गेला. “पाहते तुझीच वाट!” हे गाणं मनातल्या मनात चंद्राकडे पाहत गुणगुणत. घरी फोन केला तर कुणी उचलेना. लॅबमध्ये केला तर तो दीड-दोन तासांपूर्वी घरी गेल्याचं कळलं. मृणालला फोन करून शरद मिसिंग असल्याचं कळवलं. आतापर्यंत चार तास सहज निघून गेले होते. पोलीस स्टेशनस व हॉस्पिटलना फोन करून हरवलेल्या माणसांची चौकशी, ॲक्सिडेंट्सची चौकशी सुरू केली. तो कुठेही नव्हता. त्या वेळी आजच्यासारखे सेल फोन्स उपलब्ध नव्हते. मला, काम करत असलेल्या हॉस्पिटलच्या कॉम्प्लेक्समध्ये चालत सिक्युरिटी ऑफिसमध्ये जावं लागलं होतं. घरी पुन्हा चार-पाच वेळा फोन केला. तिथेही कुणी उचलेना. आता मात्र माझा धीर खचला. पुन्हा ॲक्सिडेंटस् व हॉस्पिटल्सची चौकशी सुरू केली. पण त्याची गाडी कुठल्याच ॲक्सिडेंटमध्ये सापडलेली नव्हती किंवा तोही कोणत्याही हॉस्पिटलमध्ये नव्हता. काळजी करत पोलीसांच्या सल्ल्यावरून त्यांच्या गाडीने घर गाठलं. दार उघडून आत शिरताच बेडरूममधून शरदच्या घोरण्याच्या डरकाळ्या ऐकू आल्या. दोन-तीन दिवस न झोपतां सतत लॅबमध्ये काम केल्यामुळे आज काम लवकर आटपलं तेव्हा अजून थोडा वेळ शिल्लक असल्यामुळे स्वारी डुलकी घेण्यासाठी घरी आली होती. त्याला इतकी गाढ झोप लागली की फोनच्या इतक्या घंटा वाजूनही झोप मोडली नाही. आता मात्र माझ्या काळजीची जागा रागाने घेऊन मी रुद्रावतार धारण केला. पोलीस घरातून बाहेर पडताच त्यांची बापड्यांची बरीच क्रमणूक झाली.

त्यानंतर काही काळ बरा गेला. काही अविस्मरणीय घटना न घडता. मी

प्रथमच ग्रॅज्युएशन सेरीमनीला हजर राहण्यासाठी कॅंप अॅन्ड गाऊन मागवला. ग्रॅज्युएशन सेरीमनी म्हणजे कसा असतो हे एम.ए. मिळाल्यानंतर एकदातरी पाहण्याची इच्छा निर्माण झाली.

गेन्सविलच्या संसारातील कहर मात्र यापुढेच आहे. माझी नोकरी डिसेंबर ६३ मध्ये आटपली. शरदर डिसेंबरमध्ये Ph.D. होणार म्हणून युनिव्हर्सिटीची जागाही खाली करून द्यावी लागली. मी आशिषसह सर्व न्यायचं सामान सुटकेसमध्ये भरून व उरलेलं विकून प्रथम सेंट पीटर्सबर्गला एका मैत्रिणीकडे व नंतर जॅक्सनविलला दुसऱ्या मित्रांकडे मुक्काम ठोकला. शरद दोन आठवड्यात सर्व आटपून यायचा होता. डिझर्टेशनमध्ये काही अडथळे आल्यामुळे त्याचा मुक्काम आणखी वाढला.

शरद जानेवारी महिन्यात कॉलेजच्या स्टुडंट लांउजमध्ये झोपत असे व पुरुषांच्या डॉर्मिटरीच्या बाथरूमचा आंघोळीसाठी उपयोग करत असे. एक दिवस कॅम्पस पोलिसांनी त्याला पकडलं कारण डॉर्ममध्ये फार चोऱ्या होऊ लागल्या होत्या. पाळत ठेवल्यावर शरद त्यांना आत-बाहेर जाता येता दिसला. शेवटी फॉरेन स्टुडंट अॅडव्हायझरनी त्याला सोडवला व दोन-तीन दिवसांनी खरा चोर पकडला गेला.

सर्व requirements पुऱ्या करून अखेरीस जाण्यासाठी reservation केलेल्या दिवशी शरद सकाळी जॅक्सनविलला येऊन थडकला. आम्ही घाईघाईने प्रथम वॉशिंग्टन डी.सी.ला व तेथून न्यूयॉर्कला जाण्यासाठी जॅक्सनविलच्या स्टेशनवर येऊन पोहोचलो. तेथील आम्हांला आई-वडिलांसमान असणाऱ्या फ्रँक आणि व्हानी यांना भरलेल्या डोळ्यांनी निरोप दिला.

न्यूयॉर्कहून क्वीन मेरी या बोटीने प्रथम इंग्लंडला साउथहॅम्पटनला व नंतर जिनाओ इटलीहून मुंबईला असा प्रवास व्हायचा होता. न्यूयॉर्कचा प्रवास बसने केला. हाती पैसे अपुरे होते कारण पुढे युरोपमध्येही प्रवास आखला होता. न्यूयॉर्कला बसमधून उतरण्यासाठी खेचलेल्या साखळीमुळे शरदचा खांदा पुन्हा निखळला. त्याच्या हाती दोन वर्षांचा आशिष होता. नशिबाने दरवाजा उघडताच बाहेर न पडताच दोघंही बसच्या आत पडले. लगेच पुन्हा जवळची हॉस्पिटल इमर्जन्सी रूम गाठावी लागली. एक्स-रे वगैरे सर्व काढून होईस्तोवर दोन-तीन तास गेले. न्यूयॉर्क पाहण्याची संधी हुकली. या वेळपर्यंत आमचा स्टुडंट हेल्थ इन्शुरन्स पण संपला होता. हा दुष्काळात तेरावा महिना. पण हॉस्पिटलची मंडळी फारच सज्जन निघाली. त्यांनी आम्हांला जाऊ दिलं होते पुन्हा सांधा बसवल्यानंतर.

मायदेशी परतल्यानंतर -

जॅक्सनविल सोडल्यानंतर आमच्या विद्यार्थीदशेतील संसाराचा टप्पा संपला. अमेरिकेला जाऊन येणं हे त्याकाळी अप्रूप समजलं जाई. त्यामुळे मुंबईला आम्ही पोहोचल्यानंतर आम्हाला भेटण्यासाठी पुढील आठवडाभर बरीच आप्तेष्ट मंडळी एका वेळी घरात होती.

पहिली तीन वर्षे फ्लॉरिडामध्ये संसार फक्त दोघांचा होता. तीन वर्षांनंतर आशिषची भर पडल्यावर तो तिघांचा झाला. तिथे घराबाहेरील सहवास, सोशल संबंध फक्त मित्रमंडळींशी होते. त्यामुळे सर्वांच्या दृष्टीने मला कुणाचंही बंधन न ठेवता आतापर्यंत स्वतंत्रपणे संसार करण्याची सवय झाली होती.

भारतात परतल्यावर सर्व देखावा एकदम बदलला. इथं परतल्यावर स्वातंत्र्य ह्या शब्दाची स्मृतीच नाहीशी झाली. मी, माझं, मला हे शब्द क्लोझेमध्ये गुंडाळून ठेवावे लागले. सर्व आपलं सर्वांचं? नाही सर्व दुसऱ्याचंच- स्वतःला अस्तित्वच नसल्याचं लवकरच ध्यानी आलं. आपलं जीवन हे केवळ इतरांसाठी असून ते स्टीअर करतील त्या दिशेलाच जावं लागतं हे शिकावं लागलं. आपल्यासाठी घेतलेले सर्व निर्णय इतरांनी घ्यायचे असतात याची प्रथमच जाणीव झाली. त्यात पतीला नोकरी नसेल व स्वतःला नोकरी करण्याची बुजुर्गांची परवानगी नसेल तर मिंधेपण पदरी येतं.

उत्तर अमेरिकेतून परतल्यावर मी कुठल्यातरी वेगळ्या ग्रहावरून आल्यासारखं प्रत्येकाकडून माझं सतत निरीक्षण केलं जाई. फक्त आईला भेटण्यास गेलं की त्यातून माझी सुटका होत असे. एरव्ही एकांत, प्रायव्हसी म्हणजे काय ते मला अनुभवावयास मिळेना. लहान मुलं, काही टीनेजर्स व तरुण मंडळी उघडपणे माझं निरीक्षण करून मला प्रश्न विचारत. त्यांच्या उत्सुकतेचं मला काहीच वाटलं नाही. पण मोठी माणसं, अधिक करून स्त्रिया माझी नजर चुकवून माझं निरीक्षण करण्याचा प्रयत्न करत असत व नंतर एकत्र जमून मला ऐकू जाईल अशा आवाजात कुजबुजत असत.

त्यानंतर लवकरच उन्हाळा सुरू झाल्यावर बाहेरगावच्या पाहुण्यांची ये-जा सुरू झाली. शरद अजूनही चांगल्या नोकरीच्या शोधात होता. मनासारखी नोकरी मिळत नव्हती. कुटुंबाच्या व मातृभूमीच्या प्रेमाने इतर सर्व मित्रमंडळी, तिथेच सेटल झाली असता आम्ही भारतात परतलो होतो, ते याचसाठी का असा विचार मनात येत होता. परत येण्यात चूक तर केली नाही असं राहून राहून वाटू लागलं. नैराश्य, वैफल्य, वंचना सतावू लागली. माझ्या हाती दोन चांगल्या नोकऱ्या असून मी करू शकत नव्हते.

गोव्यातली नोकरी -

त्यानंतर शरदने गोव्याला नोकरी पत्करली व तो तिथे गेला. तो सेटल होईपर्यंत माझ्यामागची कामं काही संपत नव्हती.

दोन-तीन महिन्यांनंतर माझ्या नशिबी तो शुभदिन एकदाचा उगवला. मी आशिषसह गोव्याला पोहोचले. तिथे पोहोचल्यावर पहिल्या एक-दोन आठवड्यांत माझ्या काही नातेवाईकांची भेट घेते न घेते तोच शरदला दिल्लीहून बोलावणं आल्यामुळे त्यानं दिल्लीला जाण्याचं ठरवलं. आम्ही गोवा सोडणार म्हणून अपुऱ्या जागेत, परिचिताकडून उसनं घेतलेल्या फर्निचर व भांडीकुंडी यात पुन्हा नातेवाईक मंडळींनी भेट दिली. अजून विश्रांतीशी मात्र माझी भेट घडत नव्हती. माझं स्वातंत्र्य व विश्रांती एका घावात संपुष्टात आली. पणजीला उंच डोंगरावर, आल्लिनवर अपार्टमेंट असल्यामुळे नोकर-चाकर मिळणं महामुश्कील होतं. माझ्या माथी पुन्हा धुणीभांडी, स्वयंपाक व स्वच्छता आली. या सर्वांचा एक फायदा जरूर झाला. परत आल्यापासून वाढलेलं वजन खाडकन उतरलं व मी पुन्हा प्रयत्न न करता फिट अँड ट्रीम झाले.

दिल्लीतील दिवस -

गोव्याहून मुंबईला परतल्यानंतर पहिल्याच आठवड्यात माझ्या भावाचं लग्न झाल्यावर शरद लगेच दिल्लीला रवाना झाला. मी घरकामांचा चार्ज घेण्यासाठी आशिषसह मुंबईत अडकले. शरद दिल्लीत थोडाफार रूढल्यावर मे महिन्यात दिल्लीला जाण्याचं ठरलं.

दिल्लीला जायला मिळण्यापूर्वी “दिल्ली तो बहोत दूर है !” असं ऐकियात आलं होतं. खऱ्या अर्थाने दिल्ली जरी अमेरिकेपेक्षा खूपच जवळ होती तरी तशी मुंबईपासून बरीच दूर असल्यामुळे माझ्या नोकरी करण्यात अडथळा आणणारं कुणी मुंबईहून इथवर पोहोचू शकणार नव्हतं. इथवर सर्व ठीक होतं. परंतु पब्लिक ट्रान्स्पॉर्टेशन अतिशय खराब, हाताशी तीन वर्षांचा आशिष, नोकरी करणं शक्य तरी होतं का? पुन्हा प्रश्नचिन्ह! या सर्वांत तोट्याची गोष्ट म्हणजे माझं बंबई हिन्दी व माझा पेशा मुलांबरोबर काम करण्याचा. हॅन्डिकॅप्ड लोकांबरोबर काम करायला कोणत्या भाषेत बोलायचं त्यांच्याशी ? त्यासाठी टी.व्ही.ची व उत्तर हिंदुस्थानी शेजारणीची मदत घेण्याचं नक्की केलं. पहिल्याच महिन्यात दिल्लीची हिंदुस्थानी भाषा जवळजवळ आत्मसात केली. आशिषलाही शिकवली. आता कुणाचीही ओळखपाळख नसताना नोकरी शोधायची कशी व कुठे? माझ्या व्यवसायातील नोकऱ्या पेपरांत जाहिराती देऊन मिळण्याजोग्या नव्हत्या. परंतु नोकरीचा कांचनयोग

अपेक्षेपेक्षा फार लवकर आला. शरदच्या ऑफिसमधील कुठल्याशा एका पार्टीमध्ये अचानक दुर्गाबाई देशमुखांची भेट झाली. त्यांनी लेडी अर्विन या होम सायन्ससाठी प्रसिद्ध असलेल्या कॉलेजच्या चाइल्ड मॅनेजमेंट डिपार्टमेंट हेडचा फोननंबर दिला व जवळच नवीन उघडलेल्या डिव्हेलपमेंटल डिसेबिलिटी असलेल्या मुलांच्या शाळेत चौकशी करण्यास सांगितले. त्यांना फोन करताच त्यांनी दुसऱ्याच दिवशी इंटरव्ह्यूसाठी बोलावलं. आशिषला कुणाकडे ठेवायचं? इंटरव्ह्यूला जाताना हा प्रश्न उद्भवला. अखेरीस नाही मिळाली नोकरी तर better luck next time असं ठरवून त्याला बरोबर घेऊन मी इंटरव्ह्यूला जाण्याचं धाडस केलं. इंटरव्ह्यूचं काम आटोपल्यावर मी त्यांना आशिषच्या बेबी सिटींगची समस्या मोकळेपणी सांगून टाकली. त्यांनी बहुधा माझी निवड करायची असं निश्चित ठरवलं होतं. लेडी अर्विन कॉलेजच्या चाइल्ड डेव्हलपमेंट सेक्शनने चालवलेल्या प्रि-किंडरगार्टनमध्ये त्यांनी त्याच दिवशी आशिषला अॅडमिशन मिळवून दिली. शाळा सुटल्यावर तो जवळच असलेल्या माझ्या शाळेत येऊ शकेल अशी सोय केली. तिथे शाळा चालवणाऱ्या बाईची दोन मुलं आशिषच्याच वयाची होती. तीसुद्धा शाळा सुटल्यानंतर एका आया बरोबर तिच्याकडे येत. ती आया त्यांना सांभाळत असे. आशिषही त्यांच्या ग्रुपमध्ये फिट्ट बसला.

ध्यानी, मनी, स्वप्नी नसताना एकाच दिवसात सर्व व्यवस्था होऊन माझी नोकरी सुरू झाली. मुलांच्या बसमधून माझ्या व आशिषच्या प्रवासाची सोय करण्यात आली.

दिल्लीची हवा, भाषा, माणसं यांच्याशी जमवून घेणं, सुरूवातील जरा कठीण गेलं. पण एकदा सवय झाल्यावर सर्व फारच आवडू लागलं. इतकं की ८/९ वर्षांनंतर अमेरिकेत पुन्हा येण्याचा निर्णय घेतल्यानंतर मन भरून आलं, डोळे गहिवरले. असं आजवर तरी कुठल्याच शहराच्या बाबतीत घडलं नव्हतं. या शहरात सर्वप्रथम दीर्घकाळ टिकणारी मैत्री अनेकांशी जोडली गेली. ते रेशीमबंध आजही जुळून आहेत. दिल्लीत मला प्रथमच अशा व्यक्ती भेटल्या की, मी त्यांच्यापासून बरंच काही शिकू शकले. या शहरात खऱ्या अर्थाने माझ्या बौद्धिक, मानसिक, व भावनिक अभिरुचीत वाढ झाली.

घरात व घराबाहेर, व्यवसायात जरी सर्व काही सुरळीत चालू असलं तरी एका गोष्टीची उणीव दूर करणं आमच्या आवाक्याबाहेर होतं. ही उणीव होती पैशांची. आम्हांला भरपूर पैसे मिळत नव्हते. आम्हाला त्याचा त्रास होत नसे. परंतु दरवर्षी मुंबईची तीर्थयात्रा करायला पैसे हाती नसत. पण जाणं जरूरीच होतं.

कुटुंबाच्या, देशाच्या प्रेमापायी फारसा पैसा मिळवू शकणार नाही हे माहीत असूनही अमेरिकेतून आम्ही परतलो होतो. भरपूर पैशाविनाही सुखाचा संसार करत होतो. पण सामाजिक न्यूनतम व टीका बराच काळ सोसल्यानंतर नऊ वर्षांनी अमेरिकेत परतण्याचा निर्णय घेऊन आम्ही परत आलो. पहिल्या वेळी “तुम्ही अमेरिकेत जा, पण त्या materialistic देशात तुम्हांला प्रेम, माया कधीच मिळणार नाही,” असं सांगण्यात आलं होतं. आम्हाला मात्र त्याच्या उलट अनुभव आला. आपल्या देशात न सापडलेलं प्रेम, माया आम्हाला या मटिरिअलिस्टिक देशातच सापडली.

त्यापूर्वी १९७३ साली वेस्ट कम्युनिटी सर्विससाठी मला इंटरनॅशनल स्कॉलरशिप १० महिन्यांसाठी अमेरिकेत येण्यास मिळाली. जायचा-यायचा सर्व खर्च, राहण्याचा, युनिव्हर्सिटीचा खर्च सर्व मिळणार होता. पदरचा एकही रूपया खर्च होणार नव्हता. आमच्या एका जवळच्या पुरुष नातेवाइकाला त्याआधी वर्ष-दीड वर्ष मुंबई सरकारनं फ्रान्सला पाठवलं होतं. त्या वेळी सर्वांनी त्याची तोंडभर स्तुती केली होती. एवढंच नव्हे तर त्याच्या पत्नीलाही त्याचं शिक्षण संपल्यावर त्याच्याके युरोप पाहण्यासाठी पाठवण्यात आलं होतं. पण यावेळी इंटरनॅशनल स्कॉलरशिपवर जाणारी मी स्त्री होते. त्यामुळे माझं कौतुक होण्याऐवजी मला टीका ऐकून घ्यावी लागली होती. ११ वर्षांच्या मुलाला त्याच्या वडिलांकडे ठेवून जाण्याचं धाडस मी कसं करू शकले, मुलाला सोडून कशी जाऊ शकले, यावर बरीच चर्चा झाली. जाण्यासाठी शरद व आशिषची परवानगी घेऊनच मी जात होते पण तरीदेखील स्त्रीजातीत जन्माला आल्यामुळे माझ्या जाण्याला सर्वांचा विरोध दिसून आला.

पुन्हा एकदा परदेशात -

संसाराचा तिसरा टप्पा बाल्टिमोरला सुरू झाला. लग्नाला १४ वर्षे झाल्यानंतर १९७४ साली देवदयेने दोघांनाही एकाच गावात चांगल्या मनाजोग्या नोकऱ्या मिळाल्या. आशिषची शाळेत चांगली प्रगती होऊ लागली. तो चांगलाच रुळला. नोकरीमध्ये दोघांनाही बढत्या मिळत गेल्या.

आज आयुष्याच्या उताराला जरी आजारानं ग्रासलं तरी मला नोकरी सोडू द्यायला कोणी तयार होईना. शेवटी प्रिन्सिपलच्या पदावरून व नंतर डिरेक्टर ऑफ एज्युकेशनच्या पदावरून शारीरिक समस्यांमुळे, आजारामुळे माझ्यावर १९९१ साली सेवानिवृत्त होण्याची आपत्ती येऊन कोसळली.

बाल्टिमोरला येताना शरद J-2 म्हणजेच सायन्टिस्टचं काम करण्याच्या व्हिसावर इथे आला. मी सिरॅक्युज युनिव्हर्सिटीत पीएच.डी. करण्यासाठी

असिस्टंटशिपवर येणार म्हणून सर्व कागदपत्र त्यांना पाठवली होती. असिस्टंटशिपसह प्रवेश मिळाला. पण स्टुटंट व्हिसा मिळवण्यासाठी चुकीची कागदपत्रं पाठवल्यामुळे मी शरदबरोबर येऊ शकणार नव्हते. त्याशिवाय सेमिस्टर अगोदरच सुरू झाल्यामुळे मी येईपर्यंत अर्ध सेमिस्टर उलटून गेलं असतं. यावेळी मी शरदबरोबर त्याची पत्नी म्हणून J-2 या व्हिसावर आले. या व्हिसावर मला या देशात नोकरी करण्याची मुभा नव्हती. येताना भारतीय सरकारने तिघांना मिळून प्रत्येकी आठ डॉलर्स फॉरेन एक्स्चेंज देण्याचा उदारपणा दाखवण्याची कृपा आमच्यावर केली होती. त्यामध्ये बाल्टिमोरला पोहोचेपर्यंत फारतर एक-दोन जेवणं व मध्ये कुठे तरी चहापाणी घेणं तेवढं शक्य होऊ शकलं असतं. वाटेत आम्ही आमच्या मोनिका शुमाकर या मैत्रिणीकडे कलोन, जर्मनी येथे मुक्काम केला. येताना तिने आमच्या हाती न मागता पाचशे डॉलर्स ठेवून, सुरळीत घडी बसल्यावर जमेल त्याप्रमाणे परत करा, आणखी जरूर भासल्यास मागताना संकोच करू नका असं सांगितलं. त्यामुळे बराच धीर आला.

मोनिकाने दिलेले पाचशे डॉलर्स घेऊन बाल्टिमोर गाठलं. तिथे आल्यावर आम्हांला सांगण्यात आलं की शरदच्या डिपार्टमेंट मधील सर्वजण कॉन्फरन्ससाठी बाहेरगावी गेले आहेत. त्यांनी शहरातील एका बड्या 'लॉर्ड बाल्टिमोर' या महागड्या हॉटेलमध्ये आमची पुढील काही दिवस राहण्याची व्यवस्था केली होती. ती सर्व मंडळी आणखी तीन-चार दिवसांनी परत यायची होती. गावात आम्ही कुणालाही ओळखत नव्हतो. हॉटेलमध्ये राहून तीन जेवणं बाहेर खाणं आम्हांला परवडण्यासारखं नव्हतं. सर्व ठिकाणी चालतच जावं लागे. हॉटेल भर बाल्टिमोर शहरांत असल्यामुळे व शहरात क्राईमरेट फार असल्यामुळे या रस्त्यांवरून संध्याकाळनंतर चालणं धोक्याचं होतं. शरदच्या कामाच्या ठिकाणी युनिव्हर्सिटी ऑफ मेरीलँड मेडिकल कॉलेजच्या जवळपास रोज दारुडे ब्राउन बॅगमध्ये बाटल्या धरून पीत बसलेले असत व येणाऱ्या जाणाऱ्यांकडे दारूसाठी पैसे मागत असत. हा सर्व अनुभव अतिशय भीतिदायक होता (आज मात्र तिथे सर्व देखावा बदललेला आढळून येईल). या हॉटेलमध्ये चार-पाच दिवस अशा स्थितीत राहणं धोक्याचं असून, योग्य नव्हतं. शरदच्या डिपार्टमेंटमधील एका सेक्रेटरीबरोबर कॉलेजपासून थोडं लांब व बसच्या मार्गावर असलेल्या एका छोट्या स्वयंपाकखोलीची सोय असलेल्या मोटेलमध्ये खोली घेतली. ग्रीसरी स्टोअर्स, शॉपिंग सेंटरही समोरच चालत जाण्याइतपत जवळ होते. तीन-चार भांडी, प्लेट्स विकत घेतल्या आणि बरोबर घेऊन आलेल्या चार सूटकेसच्या व ५०० डॉलर्सच्या बळावर आमचा टेम्परी संसार सुरू झाला.

शरदच्या ऑफिसमधील त्याचे सहकारी व वरिष्ठ परत आल्यावर अपार्टमेंट घेऊन एका आठवड्यानंतर संसार थाटला. शरदला आल्याबरोबर कळवण्यात आलं होतं की सर्व कागदपत्र तयार होऊन पहिला पगार हाती पडायला कमीत कमी अडीच महिने लागतील. तोवर ५०० डॉलर्सच्या तुटपुंज्या सेव्हिंग्जमधून सर्व खर्च भागवणं जरूरीचं होतं. मग अपार्टमेंटचं भाडं भरायला, डिपॉझिट ठेवायला पैसे कुठून आणायचे, कुणाकडे मागायचे ? माझ्या सुदैवाने मी १९७३ साली एम.एम. करण्यासाठी इंटरनॅशनल स्कॉलशिपवर सिरॅक्युज युनिव्हर्सिटीमध्ये असताना थोडे पैसे साठवून ठेवले होते. प्रथम सिरॅक्युजला जाऊन तेथील बँक खातं रिकामं केलं. आता संसारासाठी सामान खरेदी करता आलं. सर्व काही नवीन घेणं शक्यच नव्हतं. अशा वेळी flee मार्केट, गराज सेल कामी आले. त्यांच्या आश्रयाने किचन थोडीफार उभी राहिली. एवढ्यात आमच्या अपार्टमेंट कॉम्प्लेक्सच्या मॅनेजरनी आमच्या डिव्हेलपमेंटमधील एक गृहस्थ नर्सिंग होममध्ये जाणार असून त्यांचं सर्व सामान विकत असल्याचं सांगितलं. तिथे आम्ही सोफा, बेडस, लॅम्पस, टेबल व खुर्ची घेतली. पण हे सर्व घेण्यासाठी हाती पुरेसे पैसे नव्हते. काहीही ओळखदेख नसताना केवळ शरद युनिव्हर्सिटीच्या मेडिकल स्कूलमध्ये रिसर्च करतो, एवढ्या आमच्या शब्दावर, पैसे पगार मिळल्यानंतर द्या असं सांगून सर्व सामान नेऊ दिलं. एवढंच नव्हे तर प्लेटस, ग्लासेस, चादरी, उशा, टॉवेल्स, पडदे, लॅम्पस अशा अनेक संसारोपयोगी वस्तू फुकट दिल्या, बाल्टिमोरला आल्यावर फारसे पैसे खर्च न होता अवघा पंधरा दिवसाच्या आत आमचे बस्तान बसून संसार खऱ्या अर्थाने सुरू झाला. आणखी काही घेण्याची जरूरी नव्हती. हे फक्त या देशातच होऊ शकतं. मुंबईहून दिल्लीला गेलो तेव्हा हाती काही वस्तू मुंबईहून आणल्या होत्या. पण सर्व स्थिरस्थावर होण्यास कमीत कमी तीन वर्षं लागली.

आशिषची शाळा व्यवस्थित सुरू झाली. परंतु पुढच्याच वर्षी मिडल स्कूल सुरू व्हायचं होतं. आम्ही राहत होतो तिथे असलेलं मिडल स्कूल फारसं चांगलं नव्हतं. शिक्षणाच्या व गुन्हाच्या दोन्ही दृष्टीने आशिषच्या शाळेच्या शिक्षकांनी त्याला प्रायव्हेट स्कूलमध्ये घालण्याचा सल्ला दिला. परंतु प्रायव्हेट स्कूलमध्ये घालण्यासाठी पैसे कुठून आणायचे ? हाती सेव्हिंग शून्य, शरदचा एकच पगार हाती पडत होता. कारण मला नोकरी करण्याची इमिग्रेशनकडून परवानगी नव्हती. यक्षप्रश्न डोळ्यांसमोर उभा राहिला. मी एवढा त्रास घेऊन घेतलेलं शिक्षणही काही उपयोग न होता वाया जात होतं.

मी नोकरी मिळवण्यासाठी धडपड सुरू करण्याचं ठरवलं. ७३ साली सिरॅक्युज

युनिव्हर्सिटीत शिकत असतानाच शरद बाल्टिमोरला येणार असल्याच ठरलं होतं. त्या वेळी एम्.एस्.ची डिग्री मिळण्याआधी मी बाल्टिमोरला तीन ठिकाणी चौकशी करून इंटरव्ह्यूसुद्धा देऊन आले होते. त्यांतील स्पिंगफील्ड हॉस्पिटलला प्रथम भेट दिली. माझ्या सुदैवाने त्यांनी मला लगेच नोकरी देऊनसुद्धा केली. पण करायची कशी ? हॉस्पिटल शरदच्या कामाच्या विरुद्ध टोकाला असून तिथे जाण्यासाठी एकही बस वा ट्रेन नव्हती. गाडी विकत घेण्यासाठी हाती पैसे नव्हते व घेतली तरी चालवण्यासाठी मला ड्रायव्हिंग शिकण्यापासून तयारी करावी लागणार होती. मुख्य अडचण होती इमिग्रेशनकडून नोकरी करण्यासाठी परवानगी मिळवण्याची. माझं नशीब नक्कीच बलवत्तर होतं. माझ्याबरोबर काम करणारे तीन सहकारी कारपूल करत असत व मी त्यांच्या वाटेवरच राहत होते. तेव्हा त्यांच्या कारपूलमध्ये सामील होता आलं असतं. पुढे गाडी घेतल्यावर अगर घेण्याआधी ड्रायव्हिंग शिकता आलं असतं. हे सर्व झालं खरं, पण इमिग्रेशनच काय ? त्यात नोकरी स्टेट गव्हर्नमेंटची. माझ्या हॉस्पिटलच्या आधिकाऱ्यांनी काउंटीच्या काँग्रेसमनना पत्र पाठवून मला या बाबतीत मदत करण्याची विनंती केली. मी स्वतः आम्ही राहत असलेल्या काउंटीच्या काँग्रेसमनना सर्व हकिकत कळवून माझ्या शिक्षणाचा व अनुभवाचा स्टेटला थोडातरी फायदा व्हावा म्हणून नोकरी करण्याची परवानगी मिळवून देण्याची विनंती केली. या सर्वांचा निर्णय येण्यासाठी दोन महिन्यांचा तरी अवधी लागणार होता. चांगली नोकरी गमावण्याची माझी मुळीच इच्छा नव्हती. सुदैवाने १ महिन्यात काँग्रेसमननी मला काम करण्याची व वेतन स्वीकारण्याची परवानगी मिळवून दिली आणि माझी नोकरी सुरळीतपणे सुरू झाली. मीही दोन महिन्यांत ड्रायव्हिंग शिकून लायसेन्स मिळवलं व पैसे साठवून तीन-चार महिन्यात एक जुनी गाडी खरेदीही केली. आता मात्र मी खऱ्या अर्थाने स्वतःच्या पायावर उभी राहिले.

पुढच्याच वर्षी आशिष प्रायव्हेट स्कूलच्या प्रवेश परीक्षा पास होऊन मॅकडोना या खाजगी शाळेत जाऊ लागला. दोन-तीन वर्षांनंतर आम्हीही अपार्टमेंट सोडून स्वतःच्या घरात जाण्याइतपत ग्रॅज्युएट झालो. त्यानंतर काही वर्षे संसाराची गाडी रॉकी रोड सोडून सरळ smooth रस्त्यावर चालू लागली.

सर्व काही सुरळीतपणे चालू लागलं तर ते माझं नशीब कसलं ! अट्ट्याहतर साली दोन वेळा झालेल्या फ्लूचं निमित्त होऊन माझे सर्वच सांधे फार दुखू लागले. दुखणं वाढून वेदना सहनशक्तीच्या पलीकडे गेल्यामुळे दुखणं फ्लूचं आहे असं समजून गप्प बसण्यात काहीच अर्थ नव्हता. तपासणीला गेले असता सर्व चाचण्या झाल्यानंतर मला ह्युमेटॉइड संधिवात असल्याचं निदान पक्कं करण्यात आलं

तेव्हापासून आजपर्यंत मी वेदनांना कवटाळून की वेदना मला कवटाळून बसल्यामुळे आम्ही दोघं (संधिवात व मी) inseparable coincidence होऊन गेलो आहोत. आजवर एकसुद्धा रेमिशन माझ्या वाट्याला आलेलं नाही. यापुढे अशी आशाही नाही, शक्यताही नाही. वेदना रोज चढत्या भाजणीने वाढतच आहेत.

१९९१ पर्यंत या संधिवाताने माझे सर्व सांधे वेडेवाकडे व निकामी करून टाकले. चालणं कठीण झाल्यामुळे प्रथम केन, नंतर वॉकरपासून जवळजवळ व्हीलचेअरपर्यंत मजल मारली. यामुळे सेवानिवृत्ती घ्यावी लागली. दुखणं कितीही वाढलं तरी काहीही न करता घरी बसणं दोन-तीन महिन्यातच अवघड होऊन बसलं. त्यामुळे कंटाळून एका ड्रग ट्रीटमेंट सेंटरमध्ये तीन महिन्यांनंतर डिरेक्अर ऑफ एज्युकेशनची नोकरी पत्करली. ती सुध्दां त्यांच्याकडून बऱ्याच सवलती मिळाल्यामुळे!

१९७८ ते १९९४ पर्यंत संधिवाताच्या तक्रारी सोडल्यास सारं सुरळीतपणं चालू होतं संसाराचं एक चाक रतलं तरी शरदने सांसारच्या दोन्ही चाकांचा भार न कुरकुरता स्वतःच्या प्रेमाचं, त्यागाचं वंगण घालून यशस्वीरीत्या वाहिला व अजूनही वाहतच आहे. त्याने सर्व प्रकारे मदत केल्यामुळे व उत्तेजन दिल्यामुळे मी नोकरी टिकवूनही १९८७ साली जॉन्स हॉपकिन्स युनिव्हर्सिटीमधून एज्युकेशन ऑफ इमोशनली डिस्टर्ब्ड् चिल्ड्रेन अँड स्कूल अँडमिनिस्ट्रेशन या विषयात CASE ही एम.ए. नंतरची डिग्री सहजरित्या मिळवू शकले. श्रेय माझ्यापेक्षा शरदला जास्त आहे.

ऑस्ट्रेलिया खंड वगळून जवळजवळ सर्व खंडांत अनेक देशांमध्ये प्रवास करू शकले तेही व्हीलचेअरवरून.

मध्यंतरीच्या काळात आशिषचं कॉलेजशिक्षण पुरं होऊन नोकरी लागताच त्याने त्याच्या वाग्दत्त वधुबरोबर व तिच्या मदतीने लग्नासाठी पैसे साठवून खर्च सांभाळून लग्न करून संसार थाटला. प्रायव्हेट स्कूलमधील शिक्षण पुरं झाल्यावर आजपर्यंत त्याने आम्हांला स्वतःसाठी एक कपर्दिकही खर्च करण्याची संधी मिळू दिलेली नाही.

त्यानंतर जे महाभारत घडलं ते १९९६ साली. आम्ही पूर्व युरोपच्या दौऱ्यावरून परतल्यावर एका आठवड्याभरात.

सौभाग्य

नवरा या व्यक्तीला आपल्याकडे पती, यजमान अशा ताबेदारी घेणाऱ्या शब्दांनी संबोधलं जातं. पत्नी ही त्याची अर्धांगी म्हणवली जाते. परंतु पती मात्र स्वतःला तिचं अर्धांग म्हणवून घेण्यास तयार होत नाही. इंग्रजीमध्ये पत्नीला (पतीलाही) better half म्हणतात ते अगदी योग्य आहे. आपलं चांगलं अर्धांग असं आपण मराठीत का बरं म्हणत नाही ? मी मात्र माझ्या बेटर हाफला सौभाग्य असं संबोधण्याचं ठरवलं आहे. तो खरोखरच माझा बेटर हाफ ठरला असून असं अर्धांग मिळणं माझं सौभाग्य ठरलं आहे.

शरदचे वडील सरकारी डॉक्टर असल्यामुळे त्यांची नेमणूक बहुधा छोट्या खेड्यापाड्यांतील दवाखान्यात अगर हॉस्पिटलमध्ये होत असे. सुरवातीला त्याच्या वडिलांच्या खांद्यावर स्वतःच्या भावंडांच्या पालन-पोषणाचा व शिक्षणाचा भार असल्यामुळे स्वतःच्या मुलांसाठी फारसा खर्च करणं परवडणं त्यांना शक्य नव्हतं. शरदचे आजोबा प्राथमिक शाळेत शिक्षक होते. भाषा व अंकगणित या विषयांचे शिक्षण कडक शिस्तीत त्याला आपल्या आजोबांकडून मिळालं. पुढे खेड्यापाड्यांत शिक्षणाची फारशी सोय नसल्यामुळे मोठ्या दोन मुलांना (मोठी बहीण व शरद) शिक्षणासाठी शहरात कुणा नातेवाईकांच्या आश्रयाला ठेवणं भाग पडलं होतं. त्यामुळे वयाच्या अकरा-बाराव्या वर्षापासून घर किंवा कुटुंब या शब्दांचा अर्थ फक्त सुट्यांमधून व पुस्तकांमधूनच या दोघा भावंडांच्या अनुभवाला आला. एरव्ही कॉलेजशिक्षण संपेपर्यंत घराबाहेर, शहराबाहेर तर कधी राज्याबाहेर, प्रथम वेगवेगळ्या नातेवाईकांबरोबर तर नंतर हॉस्टेलमध्ये त्यांना रहावं लागलं. वयाच्या अकरा-बाराव्या वर्षी विद्यार्थिदशेत राहत असलेल्या दोन टीनेज काकांबरोबर एका भाड्याच्या खोलीत भागीदारीत राहून खानावळीच्या येणाऱ्या जेवणाच्या डब्यांतून मोजून-मापून आलेल्या अन्नावर वाढत्या वयाची वाढती भूक भागवावी लागली. त्यानंतर पुण्यांत आजीने मुलांच्या शिक्षणासाठी मांडलेल्या बि-हाडामध्ये काटकसरीच्या राहणीत सुग्रणीने केलेला रुचकर स्वैपाक खाण्याचर योग आला. काही वर्षांनी वडिलांची बदली थोडे दिवस मुंबईला झाल्यावर आई-वडिलांच्या

सहवासाचा व आईच्या हातांच्या रुचकर स्वैपाकाचा आनंद लुटता आला. कॉलेजच्या पहिल्या एक-दोन वर्षांत मुंबईला नातेवाईक नशिबांत होते. तिथेही थोडीफार घरातील कामं केली तरी घरगुती स्वैपाक पदरी पडला. परंतु त्यांच्या आवडीचे पदार्थ मिळणं मात्र कठीण होतं. मुंबईनंतर कॉलेजची शेवटची दोन-तीन वर्षे अहमदाबादला हॉस्टेलमध्ये राहून पुरी केली. तिथे हॉस्टेलच्या गुजराती शेफचा तुपकट-तेलकट बेचव स्वैपाक पदरी पडला. तिथून अमेरिकेत विद्यार्थी म्हणून आल्यावर पुरेशा पैशाअभावी काटकसर करून स्वस्तात स्वस्त मिळणारं खाऊन उदरनिर्वाह करावा लागला. या सर्वांमुळे शरदच्या जेवणाखाण्याच्या बाबतीत आवडीनिवडी फारच मर्यादित होत्या. त्या बाबतीत मला नातेवाईकांच्या व मित्रमंडळींच्या “ह्यांना किनई रोज ताजं, गरमागरम व चमचमीत जेवण लागतं. रोज चहाबरोबर ताजं खाणं लागतं. पोळी कुठेही न टेकता तव्यावरून पानात पडलेली हवी. यांसारख्या लाडिक तक्रारी अभिमानाने करण्याची वेळ शरदने माझ्यावर कधीच येऊ दिली नाही. (आमच्या सुखी संसाराचं रहस्य बहुधा यामागेच दडलं असावं).

लग्नानंतर तीन आठवड्यांतच आम्ही दोघंही उत्तर अमेरिकेत फ्लॉरिडा राज्यात गेन्सव्हिल येथे आलो (मधुचंद्रासाठी नव्हे तर विद्यार्थीदशा पुन्हा सुरू करण्यासाठी). शरद पीएच.डी. करता व मी पुन्हा एम.ए.चा शिक्का मारून घेण्याकरतां, घरापासून, नातेवाईकांपासून, देशापासून फार दूर आल्यामुळे इथे माझ्यावर आपले विचार लादू पाहणारं किंवा मला ठरावीक साच्यात बसवून माझ्याकडून ठरावीक अपेक्षा करणारं किंवा मला अनेक बंधनांत अडकवू पाहणारं इथे कुणी नव्हतं. त्यामुळे मला न करता येणाऱ्या किंवा करायला न आवडणाऱ्या कित्येक गोष्टी करण्यापासून निदान काही वर्षे तरी माझी सुटका झाली एवढं मात्र खरं !

अमेरिकेत अपुरा पैसा, अभ्यासाचं प्रेशर, शारीरिक व मानसिक कष्ट या सर्व गोष्टी मुबलक असल्या तरीदेखील तो काळ “रम्य ती विद्यार्थीदशा” म्हणण्याइतपत आनंददायक होता.

आजवर शरदने कधी स्वैपाक केला नाही. हाताखाली हवी ती मदत करण्यासाठी तो सतत तयार असतो. परंतु फोडणी देणं, तळणं यांसारख्या गोष्टी त्याला कधीच जमल्या नाहीत. भाज्या चिरण्यात तो आता तरबेज झाला आहे. भांडी घासण्याची पूर्वीपासून आवड. माझ्या लहानपणी आई नेहमी धाक घालत असे, “अभ्यास नीट करा, पास व्हा, शिक्षण पूर्ण करा, ते महत्त्वाचं आहे. नाहीतर

मोठेपणी भांडी घासणं येईल नशिबात रामा सारखं.” पीएच.डी. मिळवूनही शरद रोज भांडी घासतो आहे.

मी अजूनपर्यंत श्वास घेऊ शकत आहे ते केवळ शरदमुळे! १९ शस्त्रक्रिया, ५ हार्ट अ‍ॅटॅक्स, अ‍ॅन्जायनाचे अनेक हादरे, कार्डियॉक अरेस्ट, नागीण, दोन सेप्टीसीमीया या सर्व जिवावरच्या दुखण्यांतून त्यानेच मला बाहेर काढलं आणि हसतमुखाने माझी सेवा केली व करतो आहे. काहीही झालं तरी धीर सोडू नको म्हणून यापुढेही सर्व साहाय्य करायला सज्ज आहे. माझा पुनर्जन्मावर जरी विश्वास नसला तरी त्याची थोडीफार तरी सेवा करण्यासाठी पुन्हा त्याची पत्नी म्हणून येण्याची संधी द्यावी अशी त्या नियंत्याकडे प्रार्थना आहे.

लग्न झाल्यापासून आपल्या नातेवाइकांच्या इच्छेविरुद्धही त्याने मला शिक्षणासाठी, व्यवसायासाठी सतत उत्तेजन दिलं आहे. त्यामुळेचं लग्नानंतरही मी चार एम.ए. पुरे करू शकले. शक्य होईल तेव्हा व शक्य नसतानाही आपल्यापरीने खूप मदतही केली आहे. स्वतःला त्रास होत असतानासुद्धा! कॉरोनरी बायपासनंतर मी जेव्हा युनिव्हर्सिटीत फार्सी शिकण्यासाठी जाऊ लागले तेव्हा तो भर थंडीतही मला माझ्या व्हीलचेअरमध्ये घालून क्लासला नेत असे. माझा क्लास चालू असतानाचे तीन तास जवळपास कसातरी वेळ काढून मला परत नेण्यास येत असे. माझ्याबरोबरच्या विद्यार्थ्यांना फार आश्चर्य वाटत असे. “अशी माणसं अजूनही या दुनियेत सापडतात हे कुणाला सांगूनही खरं वाटणार नाही,” असं ते म्हणत. मदत तर करतच असतो, पण तीही कधी न कुरकुरता व नेहमी हसतमुखाने. मला जे काही करावं असं वाटतं ते करायला त्याचा नेहमी पाठिंबा असतो. त्यासाठी त्याला त्रास घ्यावा लागला तरीसुद्धा ! एवढी दुखणी असताना या वयात कशाला करतेस हे उपद्व्याप ?” असं त्यानं कधीही म्हटलं नाही. मी अनेकांकडून असे शोरे ऐकून घेतले आहेत.

शरदला स्वतःला कधीही स्तुती, कौतुकाचे चार शब्द ऐकायला न मिळाल्यामुळे असेल बहुधा, परंतु कुणाचीही, कशाचीही स्तुती करणं त्याला कधी जमत नाही. आज स्वैपाक छान झाला आहे, असे शब्द त्याच्या तोंडून कधीच उमटत नाहीत. पुन्हा पुन्हा वाढून घेऊन भरपूर जेवूनही एखादा पदार्थ चांगला झाला आहे असं म्हणणं त्याला कधी जमत नाही. त्याबद्दल प्रश्न केला तर उलट “एवढं भरपूर खातो आहे त्यावरून स्वैपाक चांगला झाला आहे हे आलंच ओघाने. त्यासाठी वेगळं सांगायला कशाला पाहिजे ? कौतुक करून घ्यायची फार हौस तुम्हा बायकांना!” परंतु एखादा नवीन पदार्थ न आवडल्यास यात कोणता मसाला

घातला आहेस? पुन्हा नको करू हा पदार्थ असं नाक उडवून सांगायला मात्र प्रथम तयारी त्याची.

दिल्लीला असताना एक दिवस मी माझे केस मैत्रिणींच्या खास आग्रहास्तव प्रथमच कापून फार छोटे केले - खांद्याच्याही वर. शरद घरी आल्यावर त्याच्या ते ध्यानातही आलं नाही. ज्या वेळी तुला काही बदल दिसतो का अशी मी खोदून खोदून विचारण केली त्या वेळी घरातील फर्निचरची काही बदलाबदल केली कां? हा टेबलक्लॉथ नवीन आणलास का ? असे प्रश्न विचारू लागला. बायकोकडे किती लक्ष असतं व तिच्याकडे किती निरखून पाहिलं जातं याची पुन्हा नव्याने कल्पना आली.

या कौतुकाच्या संदर्भात स्मृतीच्या ग्रंथालयात गडप झालेली एक आठवण उफाळून वर आली. १९६१ साली युनिव्हर्सिटी ऑफ फ्लॉरिडामध्ये आम्ही दोघंही विद्यार्थिदशेत असताना शरदच्या मर्यादित असिस्टंटशिपच्या पगारात कसाबसा गुजारा करत होतो. पुस्तकं, घरभाडं, घरखर्च व त्यात आशिषच्या आगमनाची चाहूल ! हे सर्व तुटपुंज्या पगारात कसंबसं भागवण्याचा प्रयत्न करत होतो. डोक्यावर त्या वेळी थोडसं स्टुडंट लोन होतं. त्याच वेळी भारतात परत जाण्यापूर्वी शरदचा एक जवळचा नातेवाईक आमच्याकडे एक आठवडाभर राहण्यासाठी न्यूयॉर्कहून आला होता. तो अगदी जवळच्या नात्यातील असल्यामुळे व लगेच मुंबईला परत जाणार असल्यामुळे शरदच्या डोक्यात जोराने विचारचक्र सुरू झाले. “माझ्या आईला हिऱ्याची अतिशय आवड आहे. परंतु आजवर घरच्या जबाबदाऱ्यांमुळे व आम्हां मुलांच्या शिक्षणामुळे तिला अजूनपर्यंत हिऱ्यांची कुडी घेणं शक्य झालं नाही. तिच्यासाठी मी भावाबरोबर आईला हिऱ्याची अंगठी पाठवतो. इतर नातेवाईकांनी घेतली, परंतु तिला मात्र अजून घेणं शक्य झालं नाही.” आईवरील त्याची ही श्रद्धा पाहून मला त्याचं फार कौतुक वाटलं व मीही त्याला तत्काळ होकार दिला. आपल्या आवडी-निवडीची एवढी दखल घेणारा माझा नवरा, माझं सौभाग्य आपल्या पत्नीसाठी हिरे-सोनं तर सोडाच, पण एखादा चांदीचा दागिनाही कधी आणण्याची आठवण ठेवू शकला नाही. मीही स्वतःसाठी कधी एकही दागिना करून घेण्याचा प्रयत्न केला नाही. नवरा हा एकच दागिना मिरवायला मला पुरेसा होता.

आयुष्यात कधीच कोणता दागिना घेतला नाही तरी शरदने माझ्यासाठी एक आगळाच दागिना आणला. हा दागिना तो ऑफिसमध्ये किंवा बाहेर जाण्यापूर्वी स्वहस्ते माझ्या गळ्यात घालून जातो. हा एक मेडिकल अलार्म असून घरामध्ये

दुसरं कोणीही नसताना मला दिलदरद झाल्यास किंवा मी कुठे पडल्यास (मला आता पडण्याची सवयच झालेली आहे) या अलार्मचं बटन दाबताच दारात लगेच ॲम्ब्युलन्स येऊन उभी राहिल. शेजारी आमच्या घराची किल्ली असल्याचं त्यांना ठाऊक आहे. शरदला ताबडतोब फोन करून कळवतील व मला जरूर असेल ती मदत पुरवतील. नाहीतर गरज भासल्यास लगेच हॉस्पिटल इमर्जन्सीमध्ये नेण्याची व्यवस्था करतील. सर्व काही अलार्म वाजताच पाच मिनिटांच्या आत घडतं.

माझ्या कॉरोनरी बायपास सर्जरीनंतर शरदने इतर अनेक भूमिकांबरोबर नर्सची ड्यूटी स्वखुशीने पत्करली. आता तर तो उत्कृष्ट नर्स, डॉक्टर, सायकियॉट्रिस्ट व फिजिशियन्स असिस्टंट बनला आहे. दोन-तीन वेळां मला वरून बोलावणं आलं तेव्हासुद्धा आय.सी.यू.मध्ये तो माझ्यापाशी होता. धावपळ, आरडाओरडा करून त्यानेच सर्व डॉक्टर्स व नर्सेसना ताबडतोब गोळा केलं. माझ्या वेदना त्यानेही माझ्याबरोबर भोगल्या आहेत. तोच माझ एकमेव healer आहे. सावित्रीची सत्यवानाचे प्राण परत मिळवण्यासाठी केलेली तपश्चर्या त्याच्या तपश्चर्येपुढे केव्हाही फिकी पडेल. आता तोही बराच सावरला आहे. तत्पूर्वी मला जरा जोराची शिंक आली तरीसुद्धा घाबरून ॲम्ब्युलन्स बोलावण्यासाठी फोन उचलत असे.

मी हॉस्पिटलमधून घरी परतल्यानंतर रक्ताचा दाटपणा कमी करण्यासाठी दिलेल्या औषधाचा मारा माझ्यावर सतत चालू असल्यामुळे कुठेही जराशी जखम झाल्यास फार रक्तस्राव होईल या भीतीने शरद मला सुरी किंवा चाकू हाती घेऊ देत नाही. भाज्या चिरण्याचं व काहीही कापण्याचं काम तो स्वतः करतो. स्वैपाकखोलीत आजवर कधी पाऊल न टाकलेला शरद आता माझा असिस्टंट शेफ बनला आहे. मला शारीरिक असला तरी त्याला मानसिक ताण फार पडतो. रामा, धोबी, हरकाम्या, बरतन मांजनेवाला, जमादार इत्यादी अनेक भूमिका सुद्धा चकार शब्द न उच्चारता, तक्रार न करता, नोकरी-व्यवसाय सांभाळून यशस्वी रीतीने पार पाडत आहे. घरामध्ये यापूर्वी कधीही काम न करणाऱ्या शरदला ही खरेखरच तारेवरची कसरत आहे. सेवानिवृत्ती घेतल्यास वेळ कसा जाईल याबाबतची त्याची चिंता निष्कारण आहे. इंटरनेटवर हृदयरोग, संधिवात आणि त्यावरील इलाज व उपचार यावर त्याचं संशोधन दुप्पट उत्साहाने चालू आहे. या देशांत चालू असलेल्या नवीन संशोधनाप्रमाणे रोजच्या स्वैपाकात वापर होत असलेली हळद, आलं व लसूण अत्यंत उपायकारक असल्याचं त्याला आढळून आलं आहे.

१९९८ साली सेवानिवृत्त होण्याचा निर्णय शरदने अखेरीस घेतला तोही

मनाविरुद्ध, परंतु निकडीची गरज म्हणून माझ्या आजारापायी सेवानिवृत्ती घ्यावी लागली असं म्हटलं तर ते चुकीचं ठरणार नाही. ऑफिसने त्याला रिटायर न होण्यासाठी अनेक सवलती मंजूर केल्या होत्या. केव्हाही यावं, केव्हाही जावं, माझ्या आजारासाठीसुद्धा स्वतःची सिक लीव्ह वापरावी इत्यादी, परंतु अखेर सर्व कामाचा ताण फार होऊन ही तारेवरील कसतर बंद करून “इनफ इज इनफ” असं म्हणत अट्ट्याणव साली तो सेवानिवृत्त झाला. परंतु अजूनही आठवड्यांतून कधी दोन तर कधी तीन दिवस कामावर जातो. माझ्यात थोडाफार पॉझिटिव्ह फरक जाणवू लागला की मी त्याला जास्तीत जास्त वेळ कामावर जाण्याचा आग्रह करण्याचा प्रयत्न करते. त्याच्या रिसर्चशिवाय त्याला अधिक काहीही प्रिय नाही. ऑफिसमध्ये त्याचा सशक्त माणसांशी संपर्क वाढल्यामुळे तोही जास्त सशक्त दिसू लागतो असं मला वाटतं. सर्व कामे करतो पण अजूनही त्याला जमत नाही ते बजेटिंग, हिशेब करणं, चेक्स लिहिणं, स्टेटमेंट जुळवणं. मी हार्ट अटॅकनंतर हॉस्पिटलमध्ये असताना तो बिलं व चेकबुक्स घेऊन हजर होई आणि माझ्याकडून बिलं भरण्याचं व चेक्स लिहायचं काम करून घेई.

आयुष्यात तीस-पस्तीस वर्षं काम, नोकरी करण्याची सवय झाल्यावर तिचं जवळजवळ व्यसनच लागतं. पूर्णपणे निवृत्त होणं कठीण जातं. शरदच्या बाबतीत तेच घडलं. आर्मीच्या डिफेन्स लॅबमध्ये करत असलेल्या संशोधनातून सेवानिवृत्त झाल्यानंतर त्याने आपला मोर्चा स्वतःच्या कुटुंबाकडे म्हणजे पर्यायाने माझ्याकडे वळवला. आजवर ऑफिसच्या कामात गुंतल्यामुळे आपल्या अर्धांगिनीकडे आपण दुर्लक्ष केलं याची त्याला अचानक टोचणी लागली. पत्नीची प्रकृतीही अलिकडे फारशी चांगली नसल्यामुळे आपलं उर्वरित आयुष्य तिच्या सेवेसाठी केंद्रित करण्याचा निश्चय त्याने पक्का केला. “हे पाहा, तू बरीच वर्षं सर्वांसाठी स्वैंपाक करण्यात घालवलीस. मला आता भरपूर वेळ आहे तेव्हा आता स्वैंपाक माझ्या हाती सोपव. तू फक्त किचनमध्ये खुर्चीत बसून मला सूचना देत जा. मला स्वैंपाक करण्याची सवय झाल्यावर तुला वाचन व लेखन करण्यास वेळ मिळेल भरपूर.” त्याचे हे प्रेमळ, कनवाळू उद्गार ऐकून मला गद्गदून आलं व डोळ्यात अश्रू उभे राहिले. परंतु त्याच्या या सेवाभावापायी पुढे माझ्यावर घळघळ अश्रू ढाळण्याची वेळ येईल याची मला अंधुकशीही कल्पना असती तर मी त्याला हा उपद्व्याप करूच दिला नसता. स्वयंपाकघर हे मला पूर्ण स्वातंत्र्य देणारं स्थान आहे. तिथे सर्वार्थाने माझी सत्ता चालते याचा मला फार अभिमान आहे. शरदने जेव्हा त्याचाही ताबा घेण्याचं

जाहीर केलं तेव्हा मात्र मी मनापासून हादरले. केवळ त्याच्यातील चांगुलपणा, सहृदयपणा जागृत ठेवावा या उद्देशाने काहीही न बोलात मी त्याला पूर्ण मुभा दिली.

त्याच्या स्वैपाकाची सुरुवात ग्रोसरी आणण्यापासून झाली. माझं तासाभरात होणारं काम करण्यासाठी त्याचे जवळजवळ तीन तास खर्च झाले. ग्रोसरी स्टोअरच्या टर्मिनॉलॉजीची त्याला यापूर्वी कधीच सवय नसल्यामुळे कॅशिरने प्लॉस्टिक की पेपर हा प्रश्न विचारतांच कॅश असं सांगून तो मोकळा झाला. त्या बाईला हसूं आवेरना. प्लॉस्टिक बॅग की पेपर बॅग ग्रोसरी भरण्यासाठी पाहिजे असा तिने खुलासा करताच, तुला सोपी पडेल ती दे अशी मखलाशी केली. स्टोअरमधील स्वतःची गाडी (cart) ओळखणसुद्धा कठीण गेल्यामुळे काही स्त्रियांशी त्याची कार्ट खेंचही झाली. त्याखेरीज स्वतःची ढकलगाडी ओळखू न शकल्यामुळे अनेकदा कुणाच्यातरी चित्रविचित्र जिनसाही घरी आणल्या गेल्या. गेल्या तीन-चार वर्षांत ग्रोसरी स्टोअरमध्ये पत्नीची व्हीलचेअर ढकलण्यापेक्षा ग्रोसरी-कार्ट ढकलणं अधिक सोयीस्कर वाटल्यामुळे आता मात्र तो ग्रोसरी शॉपिंगमध्ये चांगलाच अनुभवी बनला आहे.

शरदच्या स्वैपाकाची तऱ्हाच आगळी. प्रयत्न करूनही व माझ्या देखरेखीखाली अपार कष्ट घेऊनही, सर्व कौशल्य पणास लावूनही स्वैपाक केला तेव्हा भाताची पेज, भाजीचा चिखल, आंबट वरणाची पाणी-पुरी तयार झाली. त्या वेळी यज्ञकर्म म्हणून उदरभरण करणंही किती अवघड असतं याची प्रथमच जाणीव झाली. डोळे मिटून वदनी कवळ घेतले तरी झणझणीत तिखटापायी डोळ्यांतील पाणी खळेना अन् पत्नीकडून मिळालेल्या सूचना-तंत्रावरून स्वैपाक करणं शरदला काही जमेना, तेव्हा बायकांनी नवऱ्याकडून ड्रायव्हिंग व पुरुषांनी पत्नीकडून स्वैपाक करणं शिकण्याच्या कधीच भानगडीत पडू नये असा शेरा मारला. “मी कुकबुक वाचून स्वैपाक करत जाईन” अशी मला तंबी देण्यात आली. अखेरीस पुस्तकांना रंगीबेरंगी डाग पाडून, ती कित्येक ठिकाणी फाडूनही त्याला स्वतः केलेल्या स्वैपाकाचा घास घशाखाली उतरेना, तेव्हां “मी तुला हवी ती मदत करतो, पण स्वैपाक मात्र तूच कर” म्हणत त्यानं शरणागती पत्कारली. मी मनात म्हटलं, “जेणू काम तेणू थाय, बिजा करे तो गोता खाय.”

भेदभाव करणं हे शरदच्या स्वभावातच नाही. कुकिंग, वॉशिंग, वॉर्मिंग अशा रोजच्या कामांतून त्याने हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. भाज्या चिरताना सर्व

भाज्या एकाच प्रकारे, एकाच आकाराच्या, एकाच मापाच्या चिरल्या जातात. मायक्रोवेव्ह ओव्हनमध्ये जेवण गरम करतानाही सर्व भांडी एकाच वेळी, एकाच तापमानावर गरम केली जातात. वॉशिंग मशीनमध्ये कपडे धुतानाही सर्व कपडे एकाच धुण्यात, एकाच तापमानावर, एकाच साबणात धुतले जातात, रंगीत कपडे सफेद कपड्यांबरोबर ब्लीच घालून धुतल्यामुळे कित्येक वेळा नवीन कपडे खरेदी करण्याची माझ्यावर वेळ आलेली आहे.

आपल्या सेवानिवृत्तीनंतर माझं कोणतंही काम मला निश्चितपणे, हवं तेव्हा, एकचित्ताने करू न देण्याचा शरदने जवळजवळ चंगच बांधला. “आता आयुष्याच्या उत्तरार्धात कोर्टशिपच्या काळातील एकमेकांच्या सान्निध्याची, सहवासाची चव पुन्हा उपभोगतां येईल. असं म्हणून काहीही अडथळे न येता एकमेकांचा जास्तीत जास्त सहवास मिळवण्यासाठी तो कंबर कसून तयार झाला. मला वाचनाची फार आवड असल्यामुळे त्याच्यापेक्षा मला पुस्तकांची सोबत अधिक पसंत आहे असा आरोप मत्सरी नवऱ्याप्रमाणे माझ्यावर करण्यासही त्याने मागे-पुढे पाहिले नाही. माझी माझ्या पुस्तकांशी फारकत करण्यासाठी मी वाचायला सुरुवात करताच काही ना काही निमित्त काढून माझ्या वाचनात व्यत्यय आणण्यास सुरुवात केली.

पूर्णपणे सेवानिवृत्त होण्यापासून मीच त्याला परावृत्त करायला हवं होतं. कालपर्यंत आपण कुणीतरी असल्याच्या कल्पनेतून आज आपण एक यःकश्चित रिटायरी आहोत या जाणिवेने बिचारा मनातून घायाळ झाला होता. त्यावर मात करण्यासाठी सर्व उपद्रव्याप सुरू केले होते. मित्रमंडळी त्याला अनेकदा म्हणत, “अरे, तू रिटायर झालास म्हणे ! तू सत्तरीच्या आसपास आहेस असं सांगूनही विश्वास बसणार नाही कुणाचा.” मनाच्या एका कण्यात फार बरं वाटतं त्याला परंतु रुपेरी केसांच्या ज्या बाईची व्हीलचेअर ढकलत नेत आहोत ती आजीबाई दुसरी-तिसरी कोणीही नसून आपली पत्नी आहे हे सत्य आपलंही वय आता वाढलं आहे याची जाणीव त्याला करून देतं. मोठ्यानं लावलेलं संगीत कानी पडताच हात नकळत कानांवर पोहोचतात. गझलांची, सिनेसंगीताची आवड हळूहळू कमी होऊन त्याची जागा भजनं, नाट्यसंगीत, शास्त्रीय संगीत घेऊ लागतं तेव्हा आपण पेन्शनरांच्या माळेत बसलो आहोत असं शरदला जाणवू लागलं आहे. सकाळी उठल्यावर शरीराचा कोणताही अवयव न दुखणं म्हणजे सुख. पाटलोण घालताना आता बसावं लागतं. अशी सर्व सेवानिवृत्तीची लक्षणं त्याच्या

अनुभवास येऊ लागली आहेत. अशा वेळी थोडीफार निराशा, वैफल्य, त्याच्या मनाच्या दालनात वास्तव्य करू पाहतात.

नातवंडं हा त्याचं मन रिझवण्याचा एकमेव उपाय आहे. त्याच्या निराशेवर, वैफल्यावर फुंकर घालणारा रामबाण इलाज आहे. छोटी सरीना आजीला स्वयंपाकघरात मदत करू पाहते. निखिल सर्व फुटबॉल, बेसबॉल व बास्केटबॉल या टीमची माहिती, स्टॅटिस्टिक्ससह पुरवून शरदच्या ज्ञानांत भर घालत असतो, 'लेकीआधी लेवून घ्यावं' या म्हणीचा पडताळा नातीमुळे येऊ लागला आहे. मला मुलगी नसल्यामुळे माझ्या कपड्यांत व दागिन्यांत आतापर्यंत कोणाचाही वाटा नव्हता. परंतु माझी नात हळूहळू सर्वांवर आपला हक्क प्रस्थापित करत आहे. ज्या ज्या वेळी येते त्या वेळी एखादी ओढणी, टिकल्या किंवा दागिना घेऊन जातेच. परंतु पुढील वेळी काय नेणार याची आगाऊ सूचनाही देण्यास विसरत नाही. निखिल बापडा आपल्या पुस्तकांवर व स्पोर्ट्स कार्डांवर बेहद खूश असतो. आजोबाबरोबर भर थंडीतसुद्धा फुटबॉल खेळण्यास तो केव्हाही राजी असतो. दोघंही नातवंडं आपल्या डॉक्टरच्या सेटचा आजोबाला पेशन्ट बनवून त्याच्या शरीरावर अत्याचार करण्यात दंग असतात. त्यांच्या संगतीत आम्हा दोघांचा वेळ किती पटकन निघून जातो त्याचा पत्ताच लागत नाही. पण ती दोघं आपल्या घरी गेल्यावर मात्र आम्हा दोघांच्या पायांतील हवा निघून जाते, थकल्यामुळे वाढलेलं वय, म्हातारपण आपली आठवण करून देण्यास विसरत नाही.

शरदच्या बाबतीत लिहिण्यास, सांगण्यास माझ्यापाशी पुरेसे शब्दच नाहीत, कोणत्याच भाषेत! गेली सहा वर्षे त्याच्या मनाची काय स्थिती झाली असेल त्याचं तोच जाणे! त्याने आपल्या मनाचा तोल कधीच ढळू दिला नाही. स्वतःला विसरून सतत मला धीर, दिलासा, उत्तेजन देत आला आहे व अजूनही देत आहे. आपल्या पुराणात, इतिहासातील कथांमध्ये स्त्रियाच आपापल्या पतिदेवांची सेवा करत आल्या आहेत. इथे मात्र सर्वच कारभार उलटा! गेली अठ्ठावीस वर्षे माझ्या संधिवातापायी त्याला माझी मदतच नाही तर माझ्या वैफल्याशी, संतापाशी, निराशेशी, असहकाराशी, ओरडण्याशी, त्राग्याशी सतत तोंड द्यावं लागलं आहे. नाहीतरी म्हातारपण हे दुसरं बालपणच नाही का ? माझ्या बाबतीत ते जरा लवकरच आलं इतर अनेक गोष्टींप्रमाणे. त्यानेही हा क्रॉससुद्धा न कुरकुरता सहजपणे व खंबीरपणे पेलला.

माझ्या आयुष्यात भाग्य फार थोड्या वेळा डोकावलं. कधी डोकावलं याचा

अनेकदा पत्ताही लागला नाही. परंतु तेच नजरेस न दिसलेलं माझं भाग्य शरदच्या रूपाने माझं सौभाग्य बनून सतत माझ्यासोबत राहिलं आहे.

वेदनांशी प्रथम भेट

२८ वर्षापूर्वी जानेवारी महिन्यात मी मुंबईहून फ्लू घेऊन परतले. त्यातून बरी होते न होते तोच दीड आठवड्यात मला पुन्हा फ्लू झाला. सुट्टीवरून आल्यानंतर पुन्हा दोन आठवडे सिक लीव्ह घेण्याची वेळ माझ्यावर आली. फ्लू बरा झाल्यावर आणि माझ्या अंगातील इतरांना इन्फेक्शन देण्याची शक्यता नाहीशी झाल्यावर मी पुन्हा कामावर रुजू झाले. डॉक्टरांना फोनवर विचारल्यावर फ्लूनंतर काही दिवस अंग दुखतं असं सांगून त्यांनी माझ्या मनाचं समाधान करण्याचा, माझ्या काळजीवर फुंकर घालण्याचा प्रयत्न केला. हे दुखणं काही वेगळं असल्याचं सांगण्याचा माझ्यातर्फे मीही बराच प्रयत्न करून थकले. सर्व तपासणीनंतर रोगाचे निदान च्युमॅटॉइड आर्थरायटिस निघाले.

ज्या दिवशी डॉक्टरांनी निदान सांगितलं त्या दिवशी घरी परतताना नेहमी सतत चालू असलेली माझी टकळी बंद होती. मी अक्षरशः हादरून गेले होते. दुःख, भीती वेदनांची नव्हती. त्या मी सहन केल्या असत्या. भय होतं ते परावलंबी जीवन वाट्याला येणार त्याचं. आजवर सर्व काम स्वतंत्रपणे करणारी मी प्रत्येक कामासाठी इतरांवर अवलंबून राहणार होते. आणखी एका गोष्टीचं भय वाटत होतं. हा आजार शरीर विद्रूप करणारा होता. ते कसं सहन करू? तुटेन, मोडेन, पण वाकणार नाही म्हणून अभिमान बाळगणारी मी तुटणार किंवा मोडणार नव्हते तर सर्व सांध्यांतून वाकणार होते. कसं सहन करू हे! आणखी एक म्हणजे माझ्या वाट्याला प्रत्येक गोष्ट आपल्या लवाजम्यानिशी भेट देते. सर्दी, खोकला होत नाही कधी. पण जे होतं ते वजनदार व तेही घाऊक प्रमाणात. माझ्या नकळत डोळ्यातून पाणी झिरपू लागलं. गाडी चालवत असताना माझा हात हाती घेऊन थोपटत शरद म्हणाला, “डोंगर पोखरून संधिवातच निघाला. मी आहे ना मदतीला! अवलंबून राहावं लागलं तर!” संधिवाताचं निदान ऐकून, कॅन्सर किंवा किडनी-लिव्हर यांचा आजार निघाला असता तर काळजी वाटली असती. संधिवातापायी कुणी दगावल्याचं माझ्या ऐकिवात नाही की वाचनातही आलेलं नाही. तेव्हा मी तुला हरवून बसणार नाही, गमावणार नाही यातच आनंद आहे मला. “त्याने

हळुवारपणे माझ्या खांद्यावर थोपटत म्हटलं, "Let's celebrate by eating outside". त्याच्या दृष्टीने कोणत्याही गोष्टीचं सेलेब्रेशन eating out ने होतं. माझी भूक तर डॉक्टरांच्या ऑफिसमध्येच संपुष्टात आली होती. सर्व ऐकून मला जवळजवळ मेल्याप्रमाणे थकवा आला होता. माझे काही सांधे मला सहानुभूती दाखवण्यासाठी सुजू लागले होते.

संधिघात होणं ही अस्मितेला दुखविणारी गोष्ट आहे. डोळ्यांना खुपणारी आहे. ती हळूहळू आपल्या शरीरावर वळवळत येते. कारण एका गोष्टीची खात्री असते की आपल्याला भेट देणारा हा पाहुणा शरीरात कायमचं वास्तव्य करण्यासाठी आलेला आहे. तो आपली साथ सोडून मध्यावर उठून कधी जाणार नाही.

संधिघात हा रोमँटिक आजार आहे असं तर मुळीच म्हणता येणार नाही. कोणत्याही पुस्तकातील किंवा सिनेमांतील एकही नायिका माझ्या आठवणीत नाही की जिला आर्थरायटिसने पछाडलं होतं. ल्युकीमिया, कॅन्सर, किडनी, लिव्हर, मस्क्युलर डिस्ट्रफी किंवा मल्टीपल स्क्लेरोसिस हे आजार पुस्तकातून किंवा सिनेमातून आजपर्यंत glamorise केलेले आहेत. मी काही कादंबऱ्या, नाटकं वाचली आहेत की ज्यांचे नायक किंवा नायिका महारोगी होते, काहीना एड्सचा आजार झालेला आहे. पण कोणतीही नायिका अगर नायक आर्थरायटिस झालेले सापडले नाहीत. कदाचित संधिघात या आजाराने मृत्यू येत नाही हेही एक कारण असण्याची शक्यता आहे. अगदी अलीकडील रिसर्चच्या माहितीवरून किंवा आर्थरायटिसने निर्माण केलेल्या माझ्या स्वतःच्या हृदयाच्या विकारावरून आता त्यावरसुद्धा विश्वास बसणं कठीण होऊन बसलं आहे. कदाचित संधिघाताची treatment सुध्दा रोमान्ससाठी conducive नसेल. कोणत्या पुरुषाला अशा स्त्रीशी romantic relationship ठेवण्याची हौस निर्माण होईल की जी दिवसांतून तीन-चार वेळा एप्सम सॉल्ट घातलेल्या पाण्याच्या बादलीत पाय सोडून बसते, 'बेनगे'च्या सुगंधात दरवळते, किंवा जी हात उचलून वर करून त्याच्या मानेभोवती विळखासुद्धा घालू शकत नाही!

हळूहळू माझे सर्वच सांधे सुजू लागले. बहुतेकांना एक-दोन जॉइंट्सच्या दुखण्याने सुरुवात होते. पण माझं सर्वच काम घाऊक प्रमाणात त्यामुळे मला झालेला संधिघात पॉलिआर्थरायटिस होता. त्याने सर्व सांध्यांना एकदम आखडून, आवळून टाकलं. माझे त्या वेळी कमरेपर्यंत पोहोचणारे केस धुणं, विंचरणं किंवा ब्रश करणं अशक्य होऊन बसलं, विफलता वाढू लागली. अखेर मनात नसतानाही एक दिवस कात्री लावून मानेपर्यंत छाटावे लागले. कुठल्याशा सिनेमातील नायिकेची style

असल्याचं माझ्या हेअरने ड्रेसरने सांगितलं. अर्थात माझ्या दिसण्यात त्या नायिकेच्या हेअर स्टाइलने फरक पडला नाही. माझ्या सौंदर्यात काहीच भर पडली नाही तरी माझं नित्य जीवन बऱ्याच अंशी सुकर व सोपं झालं माझ्यासाठी.

काही दिवसांनंतर माझा आर्थरायटिस बरंच डोकं वर काढू लागला. बिछान्यात पडून राहण्याची वेळ आणली माझ्यावर. माझी नोकरी टिकवण्यासाठी कामावर जाणं जरूर होतं. मला मी काम करत होते त्या हॉस्पिटलमध्ये बऱ्याच सोयी उपलब्ध करून देण्यात आल्या होत्या. मी यापूर्वी शरदला अनेक वेळा माझे हात सर्वांचे लक्ष वेधून घेण्याइतपत वाकडे आहेत का, असा प्रश्न विचारला होता. पण स्वतःचं आयुष्य शपथ घेऊन पणाला लावत त्याने कुणाला थोडेसुद्धा वाकडे दिसण्याची शक्यता नाही, इतके तुझे हात सरळ आहेत असं सांगून मला ते पटवण्याचा प्रयत्न करून पाहिला होता आणि त्यात तो बऱ्याच अंशी यशस्वीही झाला होता. कारण मला त्याच्या शब्दांवर विश्वास ठेवायचा होता, आता प्रथमच "deformed" हा शब्द माझ्या मनावर खोदला गेला, मला वाटू लागलं की मी कुठेही गेले तरी सर्वजण माझ्या deformed शरीराकडेच नजर लावून आहेत. मला जर एवढं दुखत नसतं तर मी बहुधा सर्वांशी भांडायलाच निघाले असते. या वेळी मात्र मी न पाळता येणारा निश्चय मनाशी केला की यापुढे मी सतत पायांत मोजे व हातांत ग्लोव्हज घालूनच फिरणार - उन्हाळ्यातसुद्धा. म्हणजे मी कुणाचं लक्ष वेधून घेऊ शकणार नाही. लवकरच ध्यानी आलं की मोजे व हातमोजे सतत घालू लागल्यामुळेच मी सर्वांचं जास्त लक्ष वेधून घेऊ लागले. म्हणून मोजे व ग्लोव्हज फेकून दिले.

मी गाडीत बसायला जाताना जेव्हा लंगडत माझ्या शेजारणीच्या घराजवळून पुढे जाते तेव्हा तिचा ठरलेला प्रश्न असतो, वॉकिंग बॅडली टुडे आरन्ट यू honey? "मला सारखं वाटत राहत की तिने एकदातरी म्हणाव. आज तुझं चालणं बरंच सुधारलं आहे. केवढा तरी positive फरक पडला असता माझ्या मनात. मीसुद्धा आता कुणी सवयीप्रमाणे, "हाऊ आर यू टुडे?" असा सवाल केला की सहजपणे, बेटर दॅन टुमारो असं उत्तर द्यायला शिकले आहे.

हा आजार एका सांध्यापासून दुसऱ्या सांध्यापर्यंत सारखा फिरत राहतो, with great persistence "तुझी माझी धाव आहे सांध्यापासून सांध्यापर्यंत" असं म्हणावं लागतं, हळूहळू सवय करून घ्यावी लागते. आज हात नीटपणे काम करतो तर एखाद्या दिवशी सकाळी उठून जमिनीला पाय लागल्यावर ध्यानात येतं की पायाची बोटं एवढी सुजली आहेत की मऊत मऊ स्लीपर्स पण पायात घालणं

शक्य नाही. एक गोष्ट मात्र खरी, खात्री पटते की एकही दिवस boring अगर कंटाळवाणा होत नाही. कुणी तुम्ही कसे आहात असं विचारलं असता तुम्ही सत्य सांगण्याइतपत मूर्ख असाल तर दुसरा एखादा शरीराचा अवयव तक्रार करण्यासाठी पुढ्यांत उभा राहतो.

"How are you today" ही इंग्रजी भाषेतील एक मोठी ढोंगी वाक्यरचना माझ्या ऐकिएवत आहे. कुणालाही अगदी खरोखर मनापासून त्याचं उत्तर जाणून घेण्याची मुळीच इच्छा नसते, विचारणाऱ्याचं तुमच्यावर कितीही प्रेम असलं तरीसुद्धा. त्यांना त्यांचं जीवन असतं, त्यांची कामं, कारभार असतात आणि कीव ही प्रेमाचा एक भाग आहे यावर माझा अजूनतरी विश्वास बसलेला नाही. म्हणूनच पटकन उत्तर निघून जातं तोंडातून, "उद्यापेक्षा आज बरी आहे" किंवा "अँज गुड अँज फ्रॉज हेअर" (बेडकाला केसच नसतात).

विविध प्रकारचे व भरपूर 'शाप' मला देण्यात किंवा सुचवण्यात आले.

- ♦ झोपी जाताना सांध्याभोवती कोबीची पाती बांधावी. ती पानं शरीराच्या उबेनं गरम झाल्यावर माझ्या शरीराला कचऱ्याच्या ढिगाचा वास येऊ लागला.
- ♦ मघ आणि तोही राणी माशीचा जवळजवळ बादलीभर गिळला.
- ♦ हर्बल चहा घेऊन कुणाच्या मावशीने स्वतःला तीन आठवड्यात गुण मिळवून संधिवातापासून बरं केलं होतं, ते करून पाहा.
- ♦ मीठ जवळजवळ पन्नास सेंटच्या किंवा रूपयाच्या नाण्याएवढं रोज सकाळी गरम पाण्याबरोबर गिळणं.
- ♦ बटाट्याचा तुकडा माझ्या पँटच्या किंवा शर्टच्या खिशात सतत बाळगणं.
- ♦ मनगटावर वापरलेलं तांब्याचं ब्रेसलेट.
- ♦ प्रत्येक जेवणाबरोबर गिळलेल्या अँपल व्हिनीगरने बिघडवलेली जेवणाची चव.

आणि हो ! सर्व positive विचार मी मनात बाळगले होते. मनाच्या शक्तीचा परिणाम होतो असं वाचलेलं. मी स्वतःला पटवू लागले की माझा हा संधिवात केवळ माझ्या मनाचेच खेळ असावेत. चालताना दुखत नाही, दोन्ही हात सहजपणे वर उचलू शकते, माझ्या हातांचा विद्रूप आकार फक्त मी negative झाल्यामुळेच आहे.

कशाचाही, काहीसुद्धा उपयोग झाला नाही.

एके दिवशी पार्कमध्ये फिरण्यासाठी गेले असताना मी खुरडत चालत होते. एका माझ्याच वयाच्या मुलीला - नाही बाईला - आपल्या मुलीला पकडण्यासाठी

धावत असलेली पाहून माझ्या उकळत्या मनावरील आजवर ठेवलेलं झाकण एकदम उडालं व तिथेच बसून ढसाढसा रडू लागले. शरद तर इतका भांबावून गेला की काय करावं तेच त्याला सुचेना. स्वतःसाठी कींवा व सहानुभूती गोळा करू पाहणारी माणसं मला कधीच आवडली नाहीत. मी नेहमी तसं म्हणत असे.

कशाचीही काळजी करायची नाही असा मी निर्धार केला होता. संधिवाताने पछाडल्यानंतर सर्व गोष्टी कशा आपोआप घडू लागतात - घडाव्या तशा - बहुधा तुमच्या इच्छेविरुद्ध - पण घडतात.

आजारी असताना लिहिण्याचा विचार मी मनात बरेच दिवस घोळू दिला. मी यापूर्वी म्हटल्याप्रमाणे काही लिहिण्याइतपत पुरेसं आयुष्य मी अजून जगले नव्हते. माझ्या मनातलं लिहिण्यासाठी डिकेट करणाऱ्या लेखकांच्या मालेत बसूच शकत नव्हते. मला लिहिता येऊ शकतं किंवा तसं talent माझ्यापाशी आहे या शोधापासून मी जवळजवळ १३-१४ वर्षे दूर होते.

माझ्या आयुष्यात बहुधा बदल म्हणून असेल, पण काही चांगल्या गोष्टी घडत होत्या. बऱ्याच गोष्टी करायच्या होत्या. बरंच काही लिहायचं होतं, वाचायचं होतं. शिकवायचं होतं, शिकायचं होतं. आर्थरायटिससाठी माझ्यापाशी वेळच शिल्लक नव्हता. पण हे सर्व करत असताना संबंध वेळ माझ्या ध्यानात येत होतं की मी दिवसेंदिवस, क्षणाक्षणाने जास्तच immobile होत होते. परंतु हे घडत आहे हे मान्य करायला मी हट्टाने प्रतिकार करत होते.

संधिवात कितीही वाढे ना का ! मी स्वस्थ बसून राहायला मुळीच तयार नव्हते. मी अनेक देशांचा प्रवास करून आले. अर्थात शरदची साथ नसती तर यातील काहीच शक्य झालं नसतं. सर्व जगभर प्रवासाला सुरुवात करू लागल्यापासून एक गोष्ट माझ्या लक्षात आली. ती ही की या दूरदूरच्या ठिकाणी जाऊन पोहोचणं माझ्या किचनपासून बेडरूमपर्यंत पोहोचण्यापेक्षां साधं आणि सोपं होतं.

पण काही न करू शकलेल्या व शकणाऱ्या गोष्टींची उणीव अजूनही मनात डाचते. कित्येक ruins मला explore करायचे होते पेरूमधील माचू-पिचू पर्वताला भेट देणं हुकलं. (आता म्हणे तिथे खांद्यावरून वर नेण्याची सोय झाली आहे. पण खांद्यावरून जायची माझी घटका अजूनतरी भरली नाही) अरंद कॉबल स्ट्रीटस् चालणं मला प्रिय होतं. कोपाकबाना, कोझुमल, कानकूनसारखा, आकापुल्को, मीरामार बिचीसवर चपला फेकून ओल्या वाळूतून फेरफटका मारणं, खूप आवडलं असतं.

एका सुरेख सकाळी माझ्या न्हुमॅटॉलॉजिस्टकडे नियमित भेटीला गेल्यावर मला सांगण्यात आलं की माझे गुडघ्याचे सांधे, अॅन्कल्स, हाताची कोपरं इतके खराब झाले आहेत की शस्त्रक्रिया सोडल्यास कोणताही दुसरा उपाय करून कांहीही फायदा होण्याची मुळीच शक्यता नाही.

“सुतारकाम करण्याची गरज आहे” डॉक्टर चेहरा जेवढा सरळ, गंभीर व निर्विकार ठेवता येईल तेवढा ठेवत म्हणाले. मलाही त्यांचंच म्हणणं का कोण जाणे एकदम पटलं.

शरदने लगेच त्यात आपल्या दोन अनुभवी बोलांची खुलासा करण्यासाठी भर घातली, “माझ्या आवडत्या गाडीचे पार्ट्ससुद्धा तिच्या वयोमानाप्रमाणे झिजल्यामुळे निकामी झाले तर मलाही ते बदलून नवे बसवून घेतल्याशिवाय दुसरा कोणताच इलाज बाकी राहणार नाही,” मीसुद्धा विचार करून म्हटलं, “हो, खरं आहे म्हणणं तुझं. अशा वेळी positive thoughts चा ब्रेक लायनिंग बदलण्यासाठी काहीच उपयोग होण्याची मुळीच शक्यता नाही.”

“मुळीच नाही” त्यांचं उत्तर.

“तुम्ही माझ्या सर्वांत कठीण पेशन्ट आहांत” माझ्या डॉक्टरांनी प्रथमच प्रामाणिकपणे कबुलीजबाब देण्याचं धाडस केलं.

अनेक दिवस असे येत की मला माझा नित्यक्रम करणंही फार कठीण जाई; मीटिंग्जनाच नव्हे तर डॉक्टरांच्या ऑफिसात, लॅबमध्ये जाणंही अशक्य होई याची कबुली मला द्यावीच लागेल. पण अशा वेळी आजाराला शरण जाण्याऐवजी सामोरं जाऊन त्या परिस्थितीशी तडजोड करून घेऊन दुसऱ्या दिवसाची वाट पाहत बसावं लागे.

आयुष्यात जे काही उरलं होतं ते अजूनही सुरेख, sweet व खरोखर worth while होतं एवढं मात्र खरं! मी रोज माझी blessings count करत होते. मी माझ्या achieve न होऊ शकणाऱ्या महत्वाकांक्षांना हळूहळू तिलांजली देत प्रत्येक काम सोपं करून टाकण्याच्या अखंड प्रयत्नात होते.

माझ्या पुढील आयुष्यात बहुधा अनेक शस्त्रक्रिया करून घ्याव्या लागतील अशी शक्यता आहे. कारण संधिवाताला cure सापडेस्तोवर शस्त्रक्रियेव्यतिरिक्त आणखी कोणताही उपाय नासधूस झालेल्या सांध्यासाठी अस्तित्वात नाही आणि मी जगातील एक नशीबवान संधिवातग्रस्त व्यक्ती आहे.

माझ्या पाठीशी निदान लोकबळ (मित्रबळ) व स्वतःच्या कुटुंबाचं बळ उभं आहे. या सर्वांशिवाय मला कामात सतत व्यग्र ठेवणारा छंदही आहे. मला नैराश्य

व वैफल्याशी सामना देण्यास मदत करणारी मोठी कुवत माझ्यामागे उभी आहे. माझ्यावर ज्यांच प्रेम व माया आहे आणि माझ्या प्रेमाची माणसं आहेत, त्यांच्यासाठी तरी मला हा सामना द्यावाच लागेल. ज्यांच्या नशिबात हे पाठबळ नाही त्यांच्यासाठी पुढील वाट फार खडकाळ आहे. या जगात असे कित्येक स्त्री-पुरुष आहेत की जे माझ्याहून अधिक अपंग आहेत, जे एकटे नसिंग होम, असिस्टेड होममध्ये राहून एकतर्फी आपलं स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी झटत आहेत. हॉस्पिटलमधील माझ्या रूममेटची मला तीव्रतेने आठवण होत आहे. ७५ वर्षांची ही मोठ्या डोळ्यांची हसतमुख तरुण विधवा. तिचं दोन्ही गुडघ्यांच व मांडीच्या सांध्यांचं ऑपरेशन होऊनही तिने आपलं हास्य व विनोदी स्वभाव कायम ठेवला आहे.

रोज सकाळी ती आपल्या बिछान्याच्या बाजूला उठून बसत असे व जमत नसतानाही, स्वतःसाठी आपल्या सुप्रीम कॉफीचा प्याला तयार करत असे. पूर्णपणे एकटी - ना मूल, ना बाळ, ना नवरा - एकटीच. तरीदेखील आयुष्याची विनोदी बाजू न निसटलेली. दोन्ही पाय बँडेजसने बांधलेले असूनसुद्धा ती यांतून बरी होऊन चालू लागल्यावर अलास्काच्या क्रूजला जाण्याचे मनसुबे स्वतः रचत होती.

तिचं व तिच्यासारख्यांच वर्णन करताना खरोखर धैर्यवान हा शब्द योग्य आहे, माझ्यासाठी नाही.

मी रोज माझ्या मनोबळाला, विचारशक्तीला व इच्छाशक्तीला आव्हान देऊन माझं जीवन तृप्तीने, समाधानाने जगण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत राहते. हे जीवन जरी परिपूर्ण नसलं तरीसुद्धा खासगीरित्या पूर्णपणे समाधानी आहे. त्याचं एक उदाहरण द्यायचं झालं तर - आठवड्या-दोन आठवड्यांपूर्वी एका संध्याकाळी आम्ही एका उत्कृष्ट, elite रेस्टोरांत जेवायला गेलो. मी त्याआधी टॅक्सी करून स्वतः हेअर ड्रेसरच्या दुकानात जाऊन माझे केस सजवून घेऊन आले. कपड्यांचा उत्तमात उत्तम जामानिमा दुखऱ्या हातांनी मोठ्या कष्टाने, काळजीने चढवला. माझे विद्रूप झालेले पाय पायघोळ स्कर्टच्या घोळाखाली झाकले जातील याची दक्षता घेतली.

हेड वेटरने पुढे होऊन शरदच्या हातातून माझी व्हीलचेअर घेऊन विनम्रपणे, मोठ्या मुश्किलीने व काळजीने टेबलाचे पाय चुकवत टेबलाखाली सारली.

एका बाजूला सहाजणांच्या बँडच्या संगीतलहरी संधपणे चालू होत्या. गाणारा गायक भरल्या गळ्याने व जवळ जवळ हुंदका देत आमचं गाणं गाऊ लागला. “यु मेड मी लव्ह यू” हा क्षण मन हेलावणारा होता. पुढे जे घडलं ते मी स्वप्नांतसुद्धा पाहण्याची कधी अपेक्षा केली नव्हती. पण माझा नवरा माझ्या खांद्यावर हलकेच

एक हात ठेवून दुसऱ्या हाताने व्हीलचेअरचे ब्रेक काढत ती टेबलाखालून बाहेर ओढत म्हणाला, “दे आर प्लेइंग अवर ट्यून्, शाल वुई डान्स?”

तिथे जमलेल्या इतर मेजॉरिटी लोकांहून त्या छोट्या डान्स फ्लोअरवर आम्ही जवळ जवळ तीस वर्षांनी मोठे होतो - थोडे जास्तच. मी शरदचा हात घट्ट धरून ठेवून खुर्चीतच हलणं व sway करण्याखेरीज अधिक काहीच करू शकत नव्हते.

“यू मेड मी लव्ह यू” गायक गात होता. आम्ही तिथून हव्हीहव्ही इतरांचा रस्ता अडवत बाहेर पडून आमच्या टेबलाजवळ परतलो. माझ्या पापण्यांमामे अश्रू जमा झाल्याचं माझ्या ध्यानी आलं. अश्रूंच्या गाठीही संधिवाताने कोरड्या झाल्या असल्या तरी, जे अश्रू मी कधीच माझ्या डोळी येऊ देणार नाही अशी शपथ घेतली होती तरीही !

वयाच्या पन्नाशीनंतर का होईना; पण शब्दांवर, वाक्यरचनेवर व भाषेवर थोडं फार प्रभुत्व मिळवून थोडीबहुत का होईना लिहिण्याची कला दिल्याबद्दल मी ईश्वराची अत्यंत ऋणी आहे. हासुद्धा माझ्या बाबतीत एक छोटा चमत्कार घडला. या लिखाणाच्या चमत्काराव्यतिरिक्त माझ्या कुटुंबीयांच्या व निकटच्या मित्र-मैत्रिणींच्या प्रेमाच्या पाठिंब्याशिवाय, निरनिराळ्या हॉस्पिटलमधील डॉक्टरांच्या व नर्ससच्या मदतीशिवाय, दयाळूपणाशिवाय मी आज कोणत्या प्रकारची व्यक्ती बनू शकले असते याची पुसटशी कल्पनाही करणं शक्य झालं नसतं. माझ्या लाडक्या बोटांशिवाय, मग ती मिटलेली का असेनात व उशिरा शोध लागलेल्या creative outlet शिवाय - जे अनपेक्षितपणे व अचानकपणे माझ्या आयुष्यात डोकावले - त्याने कदाचित वेगळीच कहाणी सांगण्याची माझ्यावर वेळ आली असती आणि अशी कहाणी सांगण्यापेक्षाही त्याचा विचार न करण्याजोगा आहे.

वेदनांनी आपले ढंग इथेच थांबवण्याची दया दाखवली नाही. ते चढत्या भाजणीत चालू राहिले. सत्याणवच्या ऑगस्ट महिन्यात पहिली कॉरोनरी बायपास सर्जरी झाल्यानंतर दीड आठवड्यांतच व्हेन काढलेल्या जागेची जखम पूर्णपणे उघडल्यामुळे आर्थरायटिससाठी घेत असलेली औषधं इम्युनिटी संप्रेसंट असल्यामुळे बंद करण्यात आली. त्यामुळे वेदना वाढून शरीर लाकडाच्या ऑडक्यासारखं ताठ झालं. जरसं हलणंही अशक्य होऊन बसलं. ही अधुरी बात पुरी करण्यासाठीच की काय सर्जरीनंतर तीन आठवड्यांच्या आतच मला जोरदार हृदयविकाराचा झटका आला. प्रश्न पडला वेदनांची हद्द संपते कुठे ? दुखण्याची सीमा काय? सहन करण्याचीही काही सीमा असायला हवी. या खेपेला हार्ट अटॅकच्या वेदना एवढ्या जबरदस्त होत्या की त्यापुढे संधिवातापायी ऑडका झालेल्या शरीराच्या वेदना मवाळ वाटू लागल्या. तीन आठवड्यांनंतर गृहप्रवेश करतांना घाबरून

गेल्यामुळे वेलकम होम म्हणून स्वागत करण्याचीही आठवण नव्हती कुणाला!

भोसकून घेणं तर जवळजवळ दिवसाआड चालूच आहे. सुरुवात केली नसेसनी व नंतर लॅब टेक्निशियन्सनी, त्यानंतर डॉक्टरांचा रांगडा, धसमुसळा जड हात. शरदचा लॅबमध्ये गिनीपिग्ज, खारी, उंदीर यांच्यावर तज्ज्ञ झालेला हात एका हाताने एकदम जोरात सुई भोसकणारा.

प्रत्येक पदार्थ चवीने खाणाऱ्या माझ्यासाठी खाण्याजोगा एकही चांगला पदार्थ या आजारपायी शिल्लक उरलेला नाही. जे खाण्याजोगं आहे ते खाऊ शकत नाही व जे खाऊ शकते ते खाण्यालायक नसतं. पुढे पुढे तर काही औषधांनी फार मेहरबानी केली माझ्यावर. मळमळ, उलट्या, भूकमंदी यांचंच वरदान देऊन माझी खाण्यावरची वासनाच उडाली व शरीर 'फिट अँड ट्रीम' ठेवण्यात मला यश मिळवून दिलं.

नुकत्याच वाचनांत आलेल्या एका कवितेच्या दोन ओळी डोळ्यांसमोर उभ्या राहिल्या.

“जीवन इतकं चांगले नाही की मृत्यूला भ्यावं,
जीवन इतकं वाईटही नाही की मृत्यूला कवटाळावं”

दोन हजार तीनच्या अखेरीला डॉक्टरांनी डाव्या पायावर फार भार देऊन चालू नकोस कारण त्या पायाचा अॅन्कल एवढा दुखवला आहे, खराब झाला आहे की चालत राहिलीस तर आणखी काही आठवड्यांनी तो दुरुस्त करणंही कठीण होऊन बसेल. त्यावर आतांच रिकन्स्ट्रक्टिव्ह शस्त्रक्रिया केल्यास तू पाहिजे तेवढं व बराच वेळ चालू शकशील. डॉक्टरांनी हे विधान विश्वासाने व ठासून केल्यामुळे मी शस्त्रक्रियेला लगेच राजी झाले. हा वेळपर्यंत चालणं ही क्रिया अनेक वर्षं बंदच ठेवावी लागल्यामुळे मी स्वतःच्या पायावर चालायचं कसं हे जवळजवळ विसरूनच गेले होते. शरद मात्र मला सारखा धोक्याचा कंदील दाखवत होता, “तुझ्या चालण्याबद्दलच्या आशा फार वर नेऊ नकोस, नाहीतर आपटशील एकदम जमिनीवर. वाकडा झालेला पाय सरळ झाला आणि जे काही थोडंबहुत चालू शकशील ते वेदनामुक्त असलं तरी ही शस्त्रक्रिया यशस्वी झाली असं समजूया.” मी हवं तितकं चालू शकणार व तेसुद्धा वेदनाविरहित व माझी व्हीलेचअर कायमची जाणार या डॉक्टरांच्या आश्वासनांमुळे एवढी हुरळून गेले होते की शरदला निराशावादी ही उपाधी लावत त्याला गप्प करत मी डॉक्टरांना लगेच विचारलं, “डॉक्टर मला पळता येईल कां ? मी दोरीच्या उड्या मारू शकेन का ?” मी बहुधा फॅन्टसी आयलंडवर उभी होते. डॉक्टरांच्या उत्तराने मला लगेच भानावर आणलं, "Not to discourage you dear, but I won't count on that."

युनिव्हर्सिटी ऑफ मेरीलँडच्या हॉस्पिटलमध्ये आर्थरायटिससाठी चालू असलेल्या मेडिटेशनच्या रिसर्च ग्रुपमध्ये मी स्वतःची गिनीपिग म्हणून आहुती देण्याचं ठरवलं. झाला तर फायदाच होईल, दुखणं काही आणखी वाढणार नाही या हेतूने.

डॉ. बर्नी सीगल यांच्या म्हणण्याप्रमाणे जे आपल्या बुद्धीचा वापर करतात, मृत्यूची खात्री असताना जगण्याची इच्छाशक्ती बळकट करतात, कंप्लेशनला मत्सर व द्वेषाच होस्टेज बनू देण्यापूर्वी त्याची प्रेमाने replacement करतात अशी माणसं exceptional असतात. या रिसर्चची theory, hypothesis असा आहे.

मनाची शांतता मोजता येते. ध्यान करणारे, मेडिटेशन करणारे जे लोक traumatic किंवा catastrophic अनुभव भोगत होते. त्यांची रोगप्रतिबंधकशक्ती घ्यानामुळे, मेडिटेशनमुळे बरीच सुधारल्याचं ध्यानी येऊ लागलं आहे. आपल्या वेदना व यातना redirect करायला शिकवून आपल्याला motivate करतात.

आजार आपल्याला अनेक वेळा सुखात, प्रेमाने, आनंदाने रहायला प्रवृत्त करतो व शिकवतो. ज्यांना अपराधी वाटतं, ज्यांची वृत्ती नकारात्मक बनली आहे असे लोक आपल्या healing system लासुद्धा नकारात्मक negative message देतात. प्रत्येकाने आपली healing capacity पूर्णपणे वापरण्यास शिकलं पाहिजे. Survivor personality कमावणं प्रत्येकाचं ध्येय असलं पाहिजे.

हे तत्त्वज्ञान मी या research मध्ये शिकले. शिक्षण ही एक बाब व ते आचरणात आणणं ही दुसरीच बाब आहे. तरीसुद्धां कसोशीचा प्रयत्न जारी ठेवला आहे.

घडलेली गोष्ट, घडणारी गोष्ट कशी आहे याहून आपण ती कशी पाहतो याला अधिक महत्त्व आहे. आपला आजार, आपलं पांगळेपण ही आपल्यासाठी चालून आलेली संधी आहे असं समजून त्याच्याशी सामना दिल्यास, झुंज दिल्यास healing नक्कीच लवकर होईल.

आजार नेहमी आयुष्य बदलत असतो. ते positively बदलू देणं सर्वस्वी आपल्या हाती आहे. आपल्या आयुष्यात घडलेल्या किंवा घडणाऱ्या सर्वात वाईट गोष्टीतसुद्धा चांगल्या गोष्टीचं बीज असू शकतं. चिनी लोकांच्या crisis च्या प्रतीकांमध्येसुद्धा संकट व संधी या दोन्हींच्या खुणा आहेत.

आजार आयुष्य heal करण्यास मदत करू शकतो. तो जीवनाला, नात्याला नवीन अर्थ प्राप्त करून देऊ शकतो. त्यामुळे आजारी व्यक्ती जीवन नव्या अर्थाने, नव्या पद्धतीने, नव्या उमेदीने जगू शकते.

संधिवात की संधिप्रकाश

या संधिवाताला संधेवात न म्हणता संधिवात का म्हणतात याचा बोध मला हा आजार झाल्यावर जवळजवळ दहा वर्षांनी झाला. जो रोग झाल्यावर आयुष्यात आलेल्या सर्व संधी हुकतात व त्यामुळे जो वात येतो, त्या कारणास्तव बहुधा त्याला संधिवात म्हणण्याची प्रथा पडली असावी. माझ्या मते पेशंट हा शब्दही याच आजारामुळे अस्तित्वात आला असावा. एरव्ही आजारामुळे इंपेशंट झालेल्या माणसाला पेशंट का म्हणावं ? संधिवात हा आजारच असा आहे की त्यामुळे जिवाला धोका नाही; पण पुढे वाढून ठेवलेल्या हालचालशून्य, रटाळ आयुष्याचा मार्ग आक्रमत असता फक्त पेशन्सचीच अत्यंत जरूरी आहे. निराशा फ्रस्ट्रेशन किंवा इंपेशन्स यांना इथे थारा नाही.

पु. लं.नी विनोदाचा आधार घेऊन आपलं संधिवाताच्या सान्निध्यात घालवायचं आयुष्य थोडंफार हलक व सुसह्य करण्याचा प्रयत्न केला. या आजारावर विनोद किंवा या आजाराची चेष्टा हा एकमेव मानसिक इलाज आहे. अर्थात याचा शोध मला प्रथम निराशा, राग, दुःख, तटस्थता व शेवटी स्वीकार! यामुळे लागला. मी फक्त माझ्या आयुष्यातील काही किस्से सांगणार आहे.

पु.लं. पेक्षा या आजाराच्या बाबतीत मी जास्त वरचढ आहे. त्यांचे फक्त पाय व गुडघेच दुखतात. या देशात राहिल्यामुळे माझा संधिवात भेदभावाच्या विरुद्ध आहे. कोणत्याही एका सांध्याशी भेदभाव न करता त्यानं सर्वांना सारखंच जखडून टाकलं आहे.

संधिवाताचा एक मोठा फायदा म्हणजे आमच्या सांध्यांना हवेतील फेरबदलाचा हवामानखात्याच्या आधी पत्ता लागतो. हवेतील आर्द्रता आमच्या जॉइंट फॅमिलीला सर्वांच्या आधी जाणवते. मेघ, पाऊस यांच्याशी आमचा उभा दावा. आभाळांत ढग आले की सांधे धरलेच! सांधे धरलेत हा शब्दसुद्धा अगदी फिट्ट बसतो. कुणीतरी जबरदस्तीने घट्ट धरून ठेवावे तसे जखडतात. इथे बाराही महिने केव्हाही पाऊस पडण्याची शक्यता. ढग, मेघ या शब्दांची मला फार धास्ती वाटते, “गडद निळे, गडद निळे, जलद भरुनि आले” ही बा.भ.बोरकरांची कविता

जरी चुकून कधी टेपवर ऐकली की माझे डोळे पाण्याने भरून येतात - अगदी या आजाराने डोळ्यातील पाणी आटलं असलं तरीसुद्धा ! तानसेनमधला खुर्शीदिचा 'बरसो रे' हा मेघमल्हार ऐकला की होणाऱ्या वेदनांच्या जाणिवेने माझ्या मनात भयमल्हार सुरू झालाच! तसंच 'येरे घना, येरे घना' गाणाऱ्या आशा भोसलेचा राग येऊ लागतो.

गेल्या एकोणीस वर्षांत शरीराला वेदनांची एवढी सवय झाली आहे की एक दिवस काही क्षण जरी दुखणं थांबलं तर आपली काय अवस्था होईल याची कल्पनाच करवत नाही. पाच-सहा वर्षांपूर्वी लास व्हेगसला गेले तेव्हा त्याचाही अनुभव आला. काही क्षण तिथल्या कोरड्या हवेने म्हणा किंवा सतत बसणाऱ्या स्टॅटिक इलेक्ट्रिसिटीच्या शॉकने, म्हणा रात्री झोपेत अंगावर पांघरूण ओढताना नेहमीप्रमाणे मनगटात, कोपरांत किंवा खांद्यात कळ आली नाही. घोरणाऱ्या शरदला मी घाबरून उठवलं आणि मला चिमटा काढायला सांगितलं. माझ्या या अजब मागणीने तो गोंधळून गेला व रात्री मी जेवणाबरोबर किती वाईन घेतली होती याची चौकशी करू लागला. तेव्हा मी त्याला थरथरत म्हटलं, "अरे आज कुठेच दुखत नाही, मी जिवंत आहे की नाही याची शंका येते रे." यावर त्याने फक्त कपाळाला हात लावला.

कधीकधी हा संधिवात सर्व शक्तीनिशी माझ्यावर हल्ला करतो. अशा वेळी माझ्या व्हीलचेअरची मदत घेतल्याखेरीज मला कुठेही जाता येत नाही. संधिवातामुळे झालेला एक मोठा फायदा म्हणजे नवऱ्याकडून (खुर्ची) ढकलून घेणं. अर्थात गेली ३० वर्षे "I have been pushing him around. Now it is his turn to push me around." मी ज्या शाळेत मुख्याध्यापिका होते तिथली मुलं माझी व्हीलचेअर ढकलायला फार उत्सुक असत. पण त्यांनाही माझं उत्तर ठरलेलं असे, "Pushing around is my job, not yours!"

आमच्या कॉलेजच्या जमान्यात माणिक वर्माचं "जा मुली शकुंतले सासरी" हे गाणं फार लोकप्रिय होतं. प्रत्येक लग्नसमारंभात ते ऐकू येई. या गाण्यात 'पतिसेवा हे ब्रीद आपुले, देवाहून ती थोर पाऊले' हे ऐकलं की तो जमाना जरी स्त्रीमुक्तीचा नसला तरीसुद्धा मला फार राग येई. पण या संधिवाताने ते सर्व उलटवून मलाच पतीकडून सेवा करून घ्यायचा वर दिला. होतं ते बऱ्याकरताच यावर माझा दृढ विश्वास बसला आहे.

इथे अमेरिकेत कदाचित तुम्हाला जाणावणार नाही. पण मुंबईत व तेथी सर्वासमक्ष (सासरच्या माणसांदेखतसुद्धा) कितीजण नवऱ्याच्या हातात हात घालून

भर रस्त्यावरून जातील ? पण या संधिवाताने वयाची साठी उलटल्यावरसुद्धां आम्हांला रोमॅटिक बनवलं आहे. शरदचा हात धरल्याखेरीज मला चालताच येत नाही. तो अगदी जेथे जातो तेथे तू माझा सांगाती । चालविसी हाती धरूनिया झाला आहे. त्यात थोडा बदल करून कधी कधी असंही म्हणवं लागतं जेथे जातो तेथे तू माझा सांगाती । व्हीलचेअर हाती धरूनिया ॥

जे काही बोलायचं आहे ते पुरुष लग्नाआधी बोलून घेतात. कारण नंतर त्यांच्या बायका बोलायला लागतात. मीही याला अपवाद नाही, संधिवात झाल्यावर माझं बोलणंही अधूनमधून बंद होईल अशी शरदला फार आश होती. पण या बाबतीत त्याची फार निराशा झाली. कारण संधिवात फक्त सांध्यांनाच होतो. जिभेला हाड नसल्यामुळे ती बंद होण्याची शक्यता नाही. सर्व सांध्यांना जरी संधिवाताने कब्जा घेतला तरी त्याची भरपाई म्हणून जीभ मात्र दुप्पट उत्साहाने चालू राहिली.

या देशात आपले हक्क मागण्यासाठी स्त्रियांना स्त्रीमुक्तीची चळवळ करावी लागली. मला मात्र या आजारापायी लंगडावं लागलं किंवा अधूनमधून व्हीलचेअरचा आधार घ्यावा लागला. तरी मुक्तीसाठी धडपड कधीच करावी लागली नाही किंवा लागत नाही. ऑफिसमध्ये प्रत्येकजण (पुरुषदेखील) माझ्या सेवेला हजर असतो. माझ्या हातून काहीही जमिनीवर पडण्याचा अवकाश, एकदम दोघं-तिघंजण वाकून लगेच उचलून देतात. आपल्यासमोर सर्वांना वाकायला लावण्यात (त्यातल्या त्यात पुरुषांना) जो आनंद आहे तो अवर्णनीय आहे. त्याचा असा पुन्हा पुन्हा आनंद लुटण्यासाठी कधी कधी मी मुद्दाम काहीतरी खाली टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'दुनिया झुकती है, झुकानेवाला चाहिये!'

संधिवातावर इलाज म्हणून अनेकांनी सुचवलेले बरेच उपाय करून पाहिले. व्हिनीगर-मध कॉम्बिनेशन ते जिनमध्ये मुरवलेल्या बेदाण्यांपर्यंत! अगदी कडू मेथ्यासुद्धा गिळल्या. आयुर्वेद, होमिओपॅथी, नेचरोपॅथी, युनानी सर्व उपचार करून पाहिले. जपानमधील निकोच्या देवाळांतील धूर, बेजिंगच्या पॅलेसमधलं पाणी, बालीमधील वटवाघळांच्या देवळांतील भाताचा प्रसाद, ब्राझीलला मेरीच्या चर्चमध्ये बांधलेली फीत व बरे वाटल्यास तिला देऊ केलेली मेणाच्या बाहुलीची लाच, सर्व काही अयशस्वीपणे करून पाहिले. बाहिया-साल्वादोरला व्हुडुसुद्धा करून झाले. पण हा संधिवात फार चिवट निघाला. अगदी माझ्यासारखाच हट्टी ! एकदा खनपटीला बसला की उठण्याची शक्यता नाही.

या जगभरच्या प्रवासात मनुष्य-स्वभावाचेदेखील अनेक मासले पाहायला मिळाले. माझ्या फोल्डिंग व्हीलचेअरकडे अतिशय कुतूहलाने पाहणारे व माझ्याबद्दल सहानुभूती दर्शवणारे युरोपिअन्स बऱ्याच ठिकाणी युरोपमध्ये भेटले. व्हीलचेअरमधून का होईना. पण मी प्रवासाची आवड प्रत्यक्षात उतरवल्याबद्दल माझे अभिनंदन करणारे अमेरिकन, लगेच मदतीला धावणारे स्कॉटिश, स्पॅनिश व जपानी, माझ्या पांगळेपणाचा फायदा घेऊ पाहणारे इंडोनेशियन व ब्राझिलियन, तर “एवढं चालता सुद्धा येत नाही तर स्वस्थ घरी बसायचं सोडून प्रवासाच्या भानगडीत पडायला कुणी सांगितलं आहे ?” असे शैरे झाडणारे स्वदेशीय.

सल्ला जॉइन्ट रिप्लेसमेंटचा -

सर्व उपचार करून झाल्यावरसुद्धा माझा संधिवात कशालाच दाद देईना तेव्हा माझ्या न्यूमॅटॅलॉजिस्टने माझ्यापुढे हात टेकले व अखेरचा उपाय म्हणून त्यांनी मला जॉइन्ट रिप्लेसमेंटचा सल्ला दिला. माझ्या सांध्यांचं म्हणजे पर्यायाने माझं नूतनीकरण करण्याचा डॉक्टरांनी चंग बांधला. एकूण सहा सांधे नवीन बसवायचं ठरलं. ते ऐकून मला हसू आवरेना व मी का हसते ते मला डॉक्टरांना सांगता येईना. मला एकदम, ‘नगरवासीयांनो या हो या, जुने फेकुनी नवीन घ्या’ या मायाबाजार सिनेमातील गाण्याची आठवण झाली. सर्व जुने सांधे फेकून नवीन बसवायचे या कल्पनेचीच गंमत वाटली. वाईट एवढंच वाटलं की एवढ्या वेदना सहन करून, एवढा वेळ व पैसा खर्च करून व एवढी यातायात करून माझ्या (बाह्य) सौंदर्यात मात्र फारसा फरक पडणार नव्हता. उलट कापून शिवल्यामुळे प्रत्येक सांधा कळकटलेल्या बेसबॉलसारखा दिसणार होता. चालणं मात्र बरंच सुधारणार होतं. हातांचा व बोटांचा जास्त वापर करता येणार होता. तेव्हा ‘हेही नसे थोडके’ असा सूज्ञाप्रमाणे विचार करून मी या सर्व सोपस्काराला होकार दिला.

मला लहानपणापासून एक जिद्द होती की मी तुटेन, मोडेन पण वाकणार नाही. अर्थात इतर सर्व दृष्ट्या ते जरी खरं करून दाखवलं तरी शरीराने मात्र साथ दिली नाही. ते बापडं सर्व सांध्यातून वाकलं. आता पुन्हा थोड्या प्रमाणात सरळ होता येणार व नातवंडांकडून आपल्या लंगडत चालण्याची नक्कल करून घ्यावी लागणार नाही याचाही आनंद झाला. उजव्या हाताची चार बोटं वाकल्यामुळे मला डाव्या हाताने ‘बॉब डोल’ हँडशेक करावा लागतो. शस्त्रक्रियेनंतर उजवा हात पुन्हा वापरता येईल याची खात्री करून घेतली व अस्मादिकांची स्वारी न्यूमॅटॅलॉजिस्टने प्रशंसा केलेल्या ऑर्थोपेडिक सर्जनची अपॉइंटमेंट घ्यायला तयार झाली.

माझ्या आजवरच्या माहितीनुसार कुठलाही ऑर्थोपेडिक सर्जन माझी

रिप्लेसमेंट सर्जरी करू शकेल असा माझा भ्रम होता. आजच्या जमान्यात मेडिकल फील्डमध्ये एवढं स्पेशलायझेशन झालं असेल याची मला मुळीच कल्पना नव्हती. माझ्या एकूण सहा सांध्यांचं ऑपरेशन एकच ऑर्थोपेडिक सर्जन करू शकेल असं मी समजत होते. त्यामुळे घाऊक भावात डॉक्टरांच्या फीबद्दल काही घासाघीस करता येईल अशी मला आशा वाटत होती. पण ती फोल ठरली. प्रथम माझी रवानगी फक्त वरच्या एकस्ट्रीमिटीज नवीन बसवणाऱ्या डॉक्टरांकडे करण्यात आली. या हॅन्ड क्लिनिकमध्ये खांद्याचा समावेश नाही हे डॉक्टरांशी बातचीत करताना समजलं. माझ्या सुदैवाने माझे खांदे थोड्याफार प्रमाणात शाबूत असल्यामुळे मला काळजी करण्याचं कारण नव्हतं. हे हॅन्ड स्पेशलिस्ट अतिशय बिझी असावेत कारण त्यांच्याकडे ऑपरेशन करण्यासाठी पुढले अडीच महिने तारीख नव्हती. प्रथम डाव्या हाताच्या कोपराचं व नंतर उजव्या हाताच्या मनगटाचं, त्यानंतर बोटांचं व शेवटी उजव्या कोपराचं अशी ऑपरेशनची यादी ठरली. दुखणं जिवावरचं नसल्यामुळे मी अडीच महिने थांबायची तयारी दाखविली. आतापर्यंत मी स्पेशलिझेशनची धास्ती घेतल्यामुळे केवळ शंकांनिरसन करण्यासाठी डॉक्टरांना प्रश्न विचारला, “माझ्या हाताच्या बोटांचं ऑपरेशन तुम्ही केलंत तर अंगठ्याचं ऑपरेशन कुणी दुसरे डॉक्टर करणार का? का ते तुमच्याच स्पेशल्टीत बसतं?” बाहेर पेशन्ट्स वाट पाहत असल्यामुळे डॉक्टर विनोद ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नसावेत. चेहऱ्यावरून त्यांची नाराजी मला स्पष्ट जाणवली. शेवटचा प्रश्न विचारावा की नाही या चिंतेत होते. पण धाडस करून विचारलाच, “मी तुमच्याकडून एवढी सर्व ऑपरेशन्स करून घेणार आहे तेव्हा डु यू हॅव एनी स्पेशल डील सच अँज बाय श्री, गेट वन फ्री?” “एव्हाना डॉक्टरांचा चेहरा लालबुंद झाला होता, पण चेहऱ्यावर उसनं हसू आणत त्यांनी नकारात्मक मान हलवली व सर्जरीच्या तारखा ठरविण्यासाठी आपल्या सेक्रेटरीकडे माझी रवानगी केली. दारातून बाहेर पडताना त्यांनी सोडलेला सुटकेचा सुस्कारा मला स्पष्ट ऐकू आला.

येत्या उन्हाळ्यात अप्पर एकस्ट्रीमिटीजच्या तीन ऑपरेशनच्या तारखा ठरल्या आहेत. त्यातून सुटका झाल्यावर फॉल व थंडीत दोन्ही पायांच्या घोट्यांवर व एका गुडघ्यावर रिप्लेसमेंट सर्जरी करून घेण्यासाठी लोअर एकस्ट्रीमिटीजच्या ऑर्थोपेडिक सर्जनकडे जावं लागेल. तेवढ्यात गेल्या आठवड्यात टीव्हीवर २०/२० कार्यक्रमात ह्यू डारुन्सच्या दोन्ही गुडघ्यांवर रिप्लेसमेंट सर्जरी कशी झाली याचं चित्रमय वर्णन पाहिलं. करवत, हातोडी, चिझल या सर्वांचा सर्जरीसाठी केलेला वापर पाहून माझ धाबंच दणाणलं. पण लवकरच ह्यूला न लंगडता चालताना पाहून मी सर्जरीचं चित्र डोळ्यासमोरून पुसून टाकलं.

आता माझ्यापुढे एक मोठा प्रश्न उभा आहे. मला प्रवासाची फार आवड असल्यामुळे विमानाचा प्रवास बऱ्याच वेळा घडतो. व्हीलचेअर चाचणी घेताना माझ्या प्रत्येक रिप्लेस्ट सांध्याच्या सहवासात येताच मेटल डिटेक्टरने आरोळी ठोकली तर मी काय उत्तर देऊ?

अनेकजण हात दाखवून अवलक्षण करून घेण्याची तयारी दर्शवतात. एवढंच नाही तर करून घेतातही. पण हे अवलक्षण वरवरचं असतं. थोडाफार मनाला थोडा वेळ त्रास सहन करून घेण्यापेक्षा त्याचा फारसा वाईट परिणाम होत नाही. माझा ह्या हात ज्योतिषशास्त्रावर फारसा भरोसा नसल्यामुळे मी त्या भानगडीत पडण्याचा कधी प्रयत्न करून पाहिला नाही. अनेक वेळा इतरांचा आग्रह झाला तरीही.

मी जरी मराठी म्हणित चपलखपणे बसण्याजोगा हात दाखवून अवलक्षण, करून घेण्याचा उपद्व्याप मात्र करून घेतला तेही केवळ पुन्हा चालता येईल या एकाच आशेवर. संधिवातापायी निर्माण झालेल्या काही गाठींवर उजव्या पायावर २००१ व २००२ साली तीन शस्त्रक्रिया करून झाल्यावर पायाचं दुखणं ऑर्थोपेडिक सर्जननी सांगितल्याप्रमाणे बरंच कमी जवळजवळ नाहीसं - झालं. त्यामुळे डॉक्टरांवर नकळत विश्वास बसत गेला. त्यामुळे जेव्हा त्यांनी पूर्णपणे वाकडा झालेला डावा पाय तपासण्याचं आम्हान दिलं त्या वेळी मी तो पाय त्यांच्यापुढे धरून त्यांना दाखवून खरोखरच 'पाय दाखवून अवलक्षण' करून घेतलं. आजवर उजव्या पायावर झालेल्या तिन्ही शस्त्रक्रिया किरकोळ स्वरूपाच्या होत्या. रिकव्हरी अपेक्षेपेक्षा फारच लवकर झाली. एवढी की ऑपरेशन झाल्यानंतर तिसऱ्याच दिवशी सर्व बुकिंग, रिझर्वेशन कित्येक महिने आधी केल्यामुळे सर्व पैसे वाया जाऊ नये म्हणून शरद बहिणीला दाखवण्यासाठी मला नर्सजवळ व फ्रेन्डस्वर सोपवून फ्लॉरिडाला डिस्नेवर्ल्डला तीन दिवस जाऊन आला. त्यामुळे पायावरची ही शस्त्रक्रिया मामुली स्वरूपाची असेल असं गृहीत धरलं. रिकन्स्ट्रक्टिव सर्जननी (कोणतेही सर्जन देत नाहीत) तर मी यापुढे पाय न दुखतां पटापट चालू शकेन याची हमी दिली. कित्येक वर्षांत दुखण्याशिवाय चालणं किंवा पटपट चालणं या दोन्ही गोष्टींचा अनुभव मी घेतला नव्हता. पटापट, लवकर हे शब्द माझ्या डिक्शनरीतून कित्येक वर्षांपूर्वीच गायब झाले होते. त्यामुळे त्यांनी डोक्यासमोर नाचवलेल्या या गाजराच्या पुंगीला मी बळी पडले व शस्त्रक्रियेला कधी होकार देऊन बसले ते कळलंही नाही. त्यात ह्या सर्जरीनंतर व्हीलचेअर जाऊन भराभर कसं चालता येईल याचं वर्णन करून डॉक्टर आजवर मी ही सर्जरी का करून घेतली नाही,

याचा मला स्वतःचाच राग येईल असं सांगू लागले व डाव्या पायानंतर पूर्ण recovery सुधारणा झाली की फारसा वाकडा न झालेल्या उजव्या पायावरही शस्त्रक्रिया करण्याच्या गोष्टी बोलू लागले. डॉक्टरांचा हा उत्साह पाहून मी त्यांना प्रथम एकच प्रश्न केला, “डॉक्टर, माझा पाय ठीक झाल्यावर मी पुढील वर्षी मॅरिथॉनमध्ये पळू शकेन का?” त्यावर हसून गालात जीभ अडकवून नकारार्थी मान डोलवत उत्तरले, "I wouldnt' count on that." माझ्या पुढील प्रश्नाला तर ते मोठ्याने हसले. प्रश्न असा की आता माझे पाय दोरीच्या उड्या मारण्याइतपत मजबूत होतील का ? (बालपणाच्या आठवणी व अनुभव अजूनदेखील डोक्यातून जाऊ शकत नाहीत) तिथेही नकारघंटाच मिळाली.

तरीसुद्धा आपल्या नशिबातील व्हीलचेअर जाउन आपण स्वतःच्या पायांनी चालणार या कल्पनेचाच आनंद फार मोठा होता. डोक्यांसमोर व्हीलचेअर येण्यापूर्वीचे व ती आल्यानंतरचे अनेक सुखद व दुःखद प्रसंग उभे राहिले. परावलंबन म्हणजे काय याचा अनुभव मी गेली १२-१३ वर्षे चांगलाच घेतला होता. त्यातही व्हीलचेअर आल्यावर त्याचेही अनेक फायदे आठवण्याचा प्रयत्न केला. एअरपोर्टवर सर्वांत प्रथम सोय, पार्किंगची सोय, लोकांची मदत करण्यासाठी चाललेली धडपड, कोणत्याही समारंभाला गेल्यावर समोर येणाऱ्या तीन-चार भरलेल्या प्लेट्स असे अनेक फायदे आहेत. त्याशिवाय स्वतः स्ट्रोलरमध्ये असल्यामुळे ही मोठी बाईही स्ट्रोलरमध्येच आहे तेव्हा आपल्याच बरोबरीची असं समजून माझ्याशी दोस्ती करू पाहणारी छोटी मुलं हा फारच मोठा फायदा आहे. मी या चालण्याच्या स्वप्नांच्या लहरींवर लहरत असताना सर्जरीचा दिवस कधी उगवला ते ध्यानातही आलं नाही.

सर्जरीच्या दिवशी सर्जननी आपण अॅन्कल सरळ करण्यासाठी तीन ठिकाणी कापून त्यात तीन सळ्या बसवणार असल्याची सूचना पुन्हा दिली व त्याचप्रमाणे ही सर्जरी गुंतागुंतीची असल्याची जाणीव करून दिली. जनरल अॅनास्थेशिया देण्यासाठी माझ्या कार्डिओलॉजिस्टची परवानगी नव्हतीच. त्यामुळे I. V. sedative वर सर्जरी झाली. यशस्वी झाल्यामुळे डॉक्टर खूश होते. त्या खुशीच्या भरात त्यांनी माझ्या इतर अनेक तक्रारी असल्यामुळे माझ्यासाठी हॉस्पिटलमध्ये एक खोली दोन दिवसांसाठी रिझर्व्ह केली होती. तरीसुद्धा, “तुझी प्रकृती आता ठीक आहे. तुला आजच घरी जायचं आहे का ?” असा प्रश्न विचारला. हॉस्पिटलचा यापूर्वी बराच अनुभव घेतल्यामुळे मीही लगेच घरी जाण्याला होकार दिला. घाईगर्दीत घेतलेला कोणताही निर्णय त्याचे परिणाम भोगावे लागल्याखेरीज सोडत नाही. मलाही माझ्या या झटपट निर्णयाचे परिणाम घरी येताक्षणीच चारपाच तासांच्या

आतच भोगावे लागले. मी आधी ऑक्सीकॉन्टीन हे भयानक साईड-इफेक्ट्स असलेलं औषध संधिवाताच्या दुखण्यासाठी घेत होते. नवीन वेदनाशमक औषध देण्याऐवजी डॉक्टरांनी त्याचाच डोस वाढवून दिला. तो अपुरा पडला. मी रात्री वेदनांमुळे गुरासारखं ओरडत जवळजवळ सर्व देवांचा उद्धार सुरू केला. तेव्हा डॉक्टरांनी डोस वाढवला. त्याचाही फारसा उपयोग होईना. म्हणून डॉक्टरांनी आणखी एकदा डोस वाढवला. दुसऱ्या दिवशी वेदना थोड्याफार कमी झाल्या, पण ब्लडप्रेसर खूपच कमी झालं म्हणून डोस पुन्हा बराच कमी केला. आता तर सहन करण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतं. पुढचे दोन दिवस दुखणं सहन करत घालवले.

खरी सजा त्यानंतर मिळाली. सात आठवड्यांची सजा. हाऊस अरेस्ट वुइथ सॉलिटरी कन्फाइनमेंट. बाहेरची दिशा नाही. १०० टक्के परावलंबन. त्यात अतिशय जड असलेलं प्लास्टर - माझ्यापेक्षां त्या प्लास्टरचं वजन बहुधा अधिक असावं. त्यामुळे झोपणंसुद्धा अवघड होऊन बसलं. कुशीवर वळणंही मुश्कील होतं. दोन आठवड्यांनंतर जड प्लास्टर जाऊन त्या जागी छोटं, जरा कमी वजनाचं प्लास्टर आलं. अजून चालायला मात्र परवानगी नव्हतीच. सहा आठवड्यांनंतर हळूहळू वॉकरच्या मदतीने चालण्याची परवानगी मिळाली. सात आठवड्यांनंतर दुसरं प्लास्टर जाऊन त्याची जागा जवळजवळ माझ्याच वजनाच्या एका वजनदार बुटाने घेतली.

या अधिक वजनाच्या बुटाने तोल सावरणं कठीण होऊन दोन वेळा जमिनीवर साष्टांग दंडवत घातला. बुटामुळे सर्जरी झालेला पाय वाचला, पण कंबर व मांडी यांना बराच मार लागून एक जास्तीचं दुखणं दोन आठवडे पाठीशी लागलं. त्यापेक्षा प्रथमच तोल ढळू दिला नसता तर! बालपणी पहिलं पाऊल टाकताना जी गत होते तशी माझी स्थिती झाली. अँकल, गुडघा व पाठ चालण्यामुळे दुखू लागली. एवढा सर्व खटाटोप, वेदना, परावलंबन सहन करून चालता आलं तर ठीक नाहीतर पुन्हा येरे माझ्या मागल्या. चालता येईल की नाही ही काळजी वाळवीसारखं मन पोखरत होती. या सर्वांपायी मी स्वतःलाच दोष देण्यात यशस्वी होऊ लागले हे मात्र खरं ! आज तीन महिने उलटूनही घरातल्या घरात चालण्यानेही गुडघा आणि पाठ दुखते. आता पुढे काय ! पुन्हा डॉक्टरांची अपॉइंटमेंट घ्यावी लागत आहे. त्याचा आत्मविश्वास वाया तर नाही ना जाणार ? गेले तीन महिने एकेका युगासारखे भासत होते. तेव्हा यापुढे पायांवरच काय तर शरीरावर कुठेही शस्त्रक्रिया करून घ्यायची नाही हा नव्या वर्षाचा रेझोल्युशन !

या सर्वांतून फार मोठा बोध घेतला. एकदा वाकडं पडलेलं पाऊल पुन्हा सरळ करणं फार कठीण. त्यापासून वेदना व दुःख अधिक, त्यापेक्षा पाऊल वाकडं

पडण्याआधीच खबरदारी घ्यायला हवी. त्याचप्रमाणे डॉक्टरांच्याच नाही तर कुणाच्याही आश्वासनांवर शंभर टक्के विश्वास ठेवण्यात मुळीच अर्थ नाही. तोंडघशी पडायला होतं.

सर्जरी होऊन तीन महिने उलटून गेले. त्या वेळी पाय सरळ करण्यात डॉक्टर यशस्वी झाले हे जरी खरं असलं तरी अजूनही चालताना पायाचं दुखणं पूर्वीइतकंच वेदनामय आहे. त्यामध्ये काहीही बदल झालेला नाही हेसुद्धा तेवढंच खरं आहे. फरक एवढाच की आता आठ-दहा पावलं चालून गेल्यावर पाठ दुखू लागते. चालणं बंद करून बसावं लागतं. डॉक्टरांची पुन्हा गाठ-भेट घ्यावी लागली. अर्थात त्यांच्याकडून मला अपेक्षित असलेलंच उत्तर मिळालं, “मी तुझा अँकल सरळ केला तेव्हा माझ्या इतर पेशंटसप्रमाणे तुला वेदनांखेरीज चालणं शक्य व्हायला हवं होतं. पण तसं जर झालं नसेल तर त्यांत दोष माझा नसून तुझ्या संधिवाताचा आहे. त्याला उपाय फक्त एकच. तुझ्या पूर्णपणे निकामी झालेल्या सांध्यांची रिप्लेसमेंट करणं!” याचा अर्थ असा की माझ्या संधिवातापायी डॉक्टरांना पुन्हा तोच अँकल कापायची व त्यायोगे अधिक पैसे मिळवण्याची चांगलीच संधी प्राप्त होणार. पण माझं काय? पुन्हा घरात कारावास, सॉलिटरी कन्फाइनमेंट, परावलंबी जीवन, जीवघेण्या असह्य वेदना, वेदनाशामक औषधं (चालली तर ठीक नाहीतर अॅलर्जीमुळे बंदर करून वेदना सहन करायला लावणार) छे छे ! कल्पनाच सहन होत नाही. हे सर्व सोसण्यापेक्षा माझ्या सिंहासनावार पुन्हा विराजमान होण्यास माझी मुळीच हरकत नाही.

जवळचे दूर आणि परक्यांच्या आठवणी -

इतर सर्व अनुभवांबरोबरच या संधिवाताने मला माणसांची पारख करण्यासही शिकवलं. मित्र कोण, परके कोण, उपरे कोण हे पारखून घेण्यास शिकवलं. हा आजार सुरू झाल्यावर पहिल्या वर्षाच्या आतच आपला फार मोठा मित्रपरिवार आहे अशा भ्रमात असलेल्या मला तो खरंच मित्र परिवार होता का अशा संभ्रमात पाडलं. चालणं हळूहळू कमी व नंतर जवळजवळ बंद झाल्यानंतर घरात दिल्या जाणाऱ्या पाटर्चाबरोबरच इतरांची आमंत्रणं व ये-जा बंद पडली. पांगळ्यां माणसांसाठी कुणापाशी सवड नसते व अपंगांचा सहवासही अनेकांना निराशाजनक वाटतो. परंतु एकांतवासाची सवय करणं फारसं अवघड गेलं नाही. सप्तपदी ज्याच्याबरोबर चालले त्याने लग्नात घेतलेली शपथ पाळल्यामुळे त्याच्या मैत्रीचा भरभक्कम आधार असल्यावर इतरांच्या मैत्रीची गरजही भासली नाही किंवा त्यांची मैत्री लोपल्याची उणीवही जाणवली नाही. मर्दंकरांच्या शब्दांत सांगायचं झालं तर

मी जग आणि जीवन जखमेवरची खपली काढून पाहिलं आहे, जे काही दिसलं, भोगलं ते इतकं ओंगळ होतं की ती खपली पुन्हा चिकटवून टाकली आणि त्यानंतर? त्यानंतर फक्त मुखवटा - हास्याचा, आनंदाचा, आशेचा आणि उमेदीचा !

दुखण्याने उचल खाल्ली की आढ्याकडे पाहत अंथरुणात पडून दिवस मोजावे लागतात. अशा वेळी खोटं अवसान, उसनं धैर्य गळून पडण्याची फार भीती वाटू लागते. एवढ्यात आतून कुटूनतरी आवाज उमटतात, "Thank you, Mrs. Deshpande, if it wasn't for you, I would not have graduated from my college, I can't thank you enough" घरातील असह्य परिस्थितीमुळे गुन्हेगारीच्या जगात फसलेला एरिक. "If it wasn't for you Mrs. Lata, I would have lost both my children to suicide." डोळ्यांत दाटलेली आसवं मागे सारण्याचा प्रयत्न करित म्हणणारी मिसेस कार्टर. तब्बल पंधरा वर्षांनी "Mrs. Deshpande, you will be very proud of me. I fulfilled my promise given to you" असं म्हणून कॉलेजच्या ग्रॅज्युएशनचं आमंत्रण देणारी, चौदाव्या वर्षी मातृपद प्राप्त झालेली रॉबिन. सतरा वर्षांपूर्वी मॅटल हॉस्पिटलमध्ये असताना दोन नर्ससना जवळजवळ जायबंदी करता करता, "मिसेस लता, तू दूर हो, तुला लागेल, तुला दुखवायचं नाही आहे मला" अशी रागाच्या भरातही मला सूचना देणारी एलिन - ती आज स्वतः नर्स आहे "हे सर्व तुझ्यामुळेच शक्य झालं, नाहीतर मी कुठल्यातरी मनोरुणांच्या संस्थेत खितपत पडले असते," अशी दरवर्षी पत्रातून कृतज्ञता व्यक्त करते.

मग मात्र उगवणारा प्रत्येक दिवस नवी आशा, नवी उमेद, नवा उत्साह घेऊन येतो. आपल्याला अजून खूप काही करायचंय, बरीच ठिकाणं पाहायची आहेत. बरंच काही वाचायचंय; लिहायचंय, गझला, संगीत ऐकायचंय; मनोरुण, व्यसनाधीन, ड्रग अॅडिक्ट मुलांना मार्गदर्शन करायचं आहे याची नव्याने जाणीव होते.

रॉबर्ट फ्रॉस्टच्या कवितेतील ओळी थोडा बदल करून मनांत घोळत राहतात.

I have miles to walk before I sleep,

I have Miles to walk before I sleep.

दर्द-ए-दिल

शाहाण्णवच्या ऑगस्ट महिन्यात माझ्या उजव्या हाताची बोटं सरळ करण्यासाठी शस्त्रक्रिया ठरविण्यात आली होती. त्यापूर्वी दोन-तीन आठवडे आम्ही पूर्व युरोपच्या दौऱ्यावर जाऊन आलो. या दौऱ्यात माझे दोन्ही पाय सुजल्यामुळे बराच त्रास झाला. दोन्ही पाय सुजून एवढे मोठे होत असत की आपल्याला हत्तीरोग तर झाला नाही ना याबद्दल शंका वाटू लागली होती. घरी परतल्यावर मात्र पायांची सूज बरीच उतरली होती. त्यानंतर लगेच हातावर करण्यात येणाऱ्या शस्त्रक्रियेची पूर्वतयारी सुरू झाली. सर्व पूर्वचाचण्या योग्य तऱ्हेने पार पडल्या. पंचवीस ऑगस्टला सोमवारी शस्त्रक्रिया ठरविण्यात आली होती. त्याच्या आदल्याच दिवशी म्हणजे रविवारी सकाळी माझ्या छातीत दुखू लागल्यामुळे माझ्यावर हॉस्पिटल इमर्जन्सी रूममध्ये जाण्याची वेळ आली.

दिल हा शब्द कसा हलका-फुलका वाटतो. हृदय त्याच्या तुलनेत वजनदार वाटतं. शब्द थोडाफार बोजड वाटतो. तसा हृदय हा शब्द आहे भारदस्त पण त्याला दिलाची सर येत नाही. दिल कसं जवळचं, आपलंस वाटतं. म्हणूनच मी दिल या शब्दाचा वापर करत आहे. मला भाषा समजू लागल्यापासून व मी बोलायला लागल्यापासून दिल हा शब्द हिंदी सिनेमातून, फिल्मी गाण्यांतून सतत कानांवर पडत होता. सुरुवातीला जरी त्याचा अर्थ कळत नव्हता तरी गाण्यांतून आपोआप, कधी कळत, कधी नकळत सतत ओठांवर येत होता. या दिलाशी पुढे केव्हातरी आपलं फार जवळचं नातं जुळेल किंवा जडलेलं नातं तुटेल याची मात्र मी स्वप्नातसुद्धा कधी अपेक्षा केली नव्हती. शब्द कसे मधुर वाटत. दिलनशी, दिले नादा, दिलकश, दिलचस्पी, बेताब दिल, बेखबर दिल, बेचैन दिल, जला हुआ दिल, टूटा हुआ दिल इत्यादि. या दिलाला परेशानियाँ जास्त का ? त्याला एवढं तडपावं का लागतं? याचा उलगडा जरी आयुष्यभर नाही तरी गेल्या वर्षी मला झाला. त्याचं कारण म्हणजे माझ्या दिलाला झालेला दर्द आणि म्हणूनच त्याला दर्द दिल म्हणतात हे पटलं. देवसुद्धा हृदय देण्याच्या बाबतीत मोठा कंजूस, शरीरातील जवळजवळ सर्व अवयव व इंद्रियं दोन-दोन बहाल केली. हात, पाय,

डोळे, कान, किडनी, आतडी वगैरे वगैरे. पण दिल व तोंड देताना मात्र काटकसर केली. कदाचित तोंड परेशानियाँ निर्माण करतं म्हणून व दिलाला परेशानियाँ जास्त होतात म्हणून असावं. मनुष्यप्राण्याला एकाच दिलामुळे दर्द कमी व्हावा असा त्या विधात्याचा हेतू असावा.

१९९६ ते १९९८ मध्ये माझ्या आयुष्यात बऱ्याच घडामोडी झाल्या. अर्थात त्यात अपेक्षेप्रमाणे घडण्यापेक्षा मोडीचं प्रमाणच जास्त होतं. जून महिन्यांत डाव्या हाताच्या कोपरावर शस्त्रक्रिया अयशस्वीपणे पार पडली. त्याचा आजही थोडाफार त्रास भोगावा लागत आहे. त्यानंतर आम्ही पूर्व युरोपच्या दौऱ्यावर जाऊन आलो. तिथून परतल्यावर आठवड्यांच्या आतच मला हृदयाविकाराचा झटका आला. त्यापेक्षा दिलाचा दौरा पडला असं म्हणणं मला जास्त प्रशस्त वाटतं. झटका हा शब्द मला बिलकूल पसंत नाही. कारण या शब्दामुळे मला झटका व हलाल मटणाची आठवण येते. हृदयाचा झटका आल्यावर मात्र फक्त मृत्यूखेरीज झटक्यात काहीच होत नाही. या दिलाच्या दुखण्यात माझं हृदय गुंतल्यावर इतरांच्या हृदयात धडधड जास्त का होते ते मात्र मी अद्याप उमजू शकले नाही. शरीराचा इतर कोणताही अवयव वा इंद्रिय दुखावल्यास नातेवाईक व मित्रमंडळींना एवढा दर्द होत नाही. फक्त पेशन्टला दिलदर्द झाल्यावर मात्र रुग्णापेक्षा या सर्व मंडळींनाच अधिक वेदना होतात.

दिलाचा दौरा पडला तेव्हा अर्थातच वीक-एन्ड होता. मी घरात एकटीच होते. प्रवासासाठी रजा घ्यावी लागल्यामुळे मागं पडलेलं ऑफिसचं काम पुरं करण्यासाठी रविवार असूनही पन्नास मैल ड्राइव्ह करून शरद कामावर गेला होता. तो जाऊन पाच मिनिटांचा अवधी लोटतो तोच माझ्या छातीतून असह्य कळ आली. नेहमीप्रमाणे संधिवाताचं दुखणं असेल असं समजून मी पाच-दहा मिनिटं कळ सोसून त्याकडे दुर्लक्ष केलं. दुखणं वाढून वेदना आत व हळूहळू खांदे व बोटांकडे वळल्या. विचार करण्यासाठी फार वेळ नव्हता. लगेच निर्णय घेणं जरूर होतं. To be or not to be! हॅम्लेटच्या मनातील थैमान दुखण्याबरोबरच माझ्याही दिलांत वाढू लागलं. ९११ ला फोन करावा का ? की तसंच पडून राहावं ? नाहीतरी शरीरात हलण्याचं त्राण नव्हतंच. तशीच स्वस्थ पडून राहिले तर कदाचित सर्व दुखणी एकदम बंद होण्याची शक्यता होती. कामावर गेलेला शरद संध्याकाळपर्यंत परत येण्याची शक्यता नव्हती. तोवर संपेल सर्व. आयुष्यात पुढे केव्हाकिंयनच्या मदतीची गरज भासणार नाही. परावलंबी जीवन; संधिवाताच्या, नागिणीच्या वेदना, निराशेच्या यातना - सर्व काही, आटपेल. मी निश्चयाने निर्णय

घेतला. दिलदर्द असह्य होत असला तरी काहीच न करता स्वस्थ बसले. सकाळचे साडेआठ वाजले होते. केव्हातरी झोप लागली की शुद्ध गेली कळलं नाही. आकराच्या सुमारास होश आला तेव्हा फोनची घंटा कर्कश खणखणत होती. मी सवयीप्रमाणे फोन उचलण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा दिलाचीही कळ पुन्हां दाबली गेली. फोनवर हॅलो म्हणण्यापूर्वी नकळत माझ्या तोंडून कण्हण्याचा आवाज बाहेर पडला. पत्नीकडे फोनवर असलेल्या शरदला काय होतंय हे कळेना. पण सर्व काही ठीक नाही याची कल्पना जरूर आली. त्याने वेळ न घालवता लगेच आशिषला फोन करून मी तासाभरात येईपर्यंत घरी जाऊन ॲम्ब्युलन्स बोलावून आईला हॉस्पिटलमध्ये ताबडतोब घेऊन जा म्हणून सांगितलं. आशिष आला, पण मी कुठेही न जाण्याचा हट्ट जारी करून बसले होते. परंतु त्याच्या दोनशे तीस पौंडांच्या जबरदस्ती पुढे माझं काहीच चालेना. सर्व विरोध लुळा पडला. मला जुलमाने हॉस्पिटलच्या इमर्जन्सी चेंस्ट पेन क्लिनिकमध्ये दाखल करण्यात आलं. अजून वेळ आली नव्हती याची काळाने ग्वाही दिली. इमर्जन्सी रूमच्या डॉक्टरांच्या शब्दांत सांगायचं तर माझं काहीतरी मिशन अजून बाकी राहिलं असावं. आता आणखी काय मिशन उरलं आहे? अजून किती भोग शिल्लक आहेत ? मी स्वतःशीच विचार करत होते. तेव्हा जन्माच्या जोडीदाराची, नातवंडांची, शहाऐंशी वर्षांच्या आईची, ऑस्ट्रेलियाला जाण्याची आठवण झाली. माझ्या वेळीच इलाज न करण्याच्या हट्टपायी माझ्या दिलाचं बरंच नुकसान झाल्याचं आढळून आलं.

हॉस्पिटलच्या कारावासात तीन कार्डिअक कॅथस व दोन ॲन्जिओप्लास्टीजचा सोहळा यथासांग पार पडला. तिथे असतानाच आणखी एक दिलाचा दौरा पडला होता. परसेंटीन स्ट्रेस टेस्ट दिल्यावर माझ्या दिलाने पुन्हा एकदा असहकार पुकारला. या तीन आठवड्यांच्या हॉस्पिटलच्या आदरातिथ्यात मनुष्यस्वभावाचे बरेच मासले व पैलू नजरेस पडले. प्रार्थनेवर व ऊपरवाल्याच्या मिशनवर विश्वास ठेवणारा इमर्जन्सी रूमचा कार्डिऑलॉजिस्ट, औषधोपचार करण्यापूर्वी मुगांना मोड कसे काढावे, मोहरीची किंवा जिऱ्याची फोडणी कधी द्यावी, भारतीय स्वैपाकांत दही, लिंबू किंवा टॉमॅटो कधी वापरावा, कढीपत्ता कशात घालावा असे गहन प्रश्न उभे करणारा, भारतीय जेवण आवडणारा शाकाहारी आयरिश डॉक्टर, मला माझ्या मित्रमंडळींनी आणलेलं भारतीय जेवण पाहून मला फार भूक लागू नये असं इच्छिणाऱ्या तिथी नर्सिस (कारण माझं उरलेलं जेवण त्या आपसांत वाटून घेत.) औषधांच्या मान्यामुळे माझी भूक मंदावून मळमळ वाढली होती. त्यात हॉस्पिटलचा बिनमिठाचा स्वैपाक त्यामुळे मला जेवण जाईना. हे सर्व जाणून माझ्या जेवणाचा भार मित्रमंडळींनी उचलला. नर्सिस पण जवळच्या भारतीय

रेस्तोरांमधून जेवण आणून देत. शरद त्या रेस्तोरात माझ्यासाठी जेवण आणण्याकरता गेला असता त्या रेस्तोरांच्या मालकानेही हे जेवण 'ऑन द हाऊस' म्हणून बऱ्याच वेळां त्याच्याकडून पैसे घेतले नाहीत. शरदची दया आल्यामुळे की माझी कीव आली म्हणून ते त्याचे तोच जाणे ! पण त्याचा उदार स्वभाव व त्याने दाखविलेली आस्था पाहून मन गहिवरलं. माझ्या दुसऱ्या एका मैत्रीणीसोबत आलेली क्युबाची डॉ.एस्टेल सर्वांची नजर चुकवून येशू-मेरीचा एक फोटो गुपचूप ठेवून गेली.

हॉस्पिटलच्या विराण खोलीत बिछान्यांत आढ्याकडे नजर लावून पडून असताना नातेवाइकांचे व मित्रमंडळींचे रडवे, सुतकी चेहेरे पाहिले की माझ्या दुखऱ्या दिलांत अधिकच चलबिचल सुरू होई. बिछान्याऐवजी मी चुकून कॅस्केटमध्ये तर नाही ना अशी मला शंका येऊ लागली. शेवटी न राहवून मी माझ्या मुलाला ठणकावून सांगितलं की मी ऑस्ट्रेलिया-न्यूझीलंडला जाऊन येईपर्यंत मला इथून उठवण्याची कुणाचीही बिशाद नाही. त्या यमाला परतवायला सावित्रीइतकीच मीसुद्धा खंबीर आहे. तेव्हा कुठे सर्वांच्या चेहऱ्यावर अस्फुट हसू उमटलं. अठरा दिवसांचं हॉस्पिटलचं आतिथ्य व सेवा घेऊन अस्मादिकांची स्वारी घरी परतली.

दिल सलामत तो चॉकलेट पचास ! -

मला विश्रांतीची फार गरज असल्याचं प्रथम डॉक्टरांनी व नंतर इतरांनी जाहीर केलं. मला पटो वा न पटो सर्वांची आज्ञा शिरसावंद्य मानणं जरूर होतं अर्थात आज्ञाधारकपणा हा गुण लहानपणापासून माझ्या अंगी कधी बाणला न गेल्यामुळे मला ते जरा कठीण गेलं. "दिल अपना और जुल्म पराया" असं म्हणण्याची माझ्यावर वेळ आली. कडक पथ्यपाणी सांभाळायचा डॉक्टरांनी सल्ला दिला. आता चॉकलेटस् बंद होणार तेव्हा जगण्यात फार राम उरणार नाही असं सांगून मी डॉक्टरांची आर्जवं केली. त्यांनीही सर्वा मागील गंभीरता लक्षात घेऊन आठवड्यातून एक चॉकलेट खायची परवानगी त्यांच्या उदार मनाने दिली. डॉक्टरांनी सांगितलेलं सर्व पथ्य जर तंतोतंत पाळलं तर जिणं हराम होईल. शरदचं म्हणणं एवढंच की जरा धीराने घे. "दिल सलामत तो चॉकलेट पचास." माझ्या हॉस्पिटलच्या मुक्कामात शरद मला एकटीला माझ्या खोलीत सोडून बाहेर जायला मुळीच तयार नसे. मी कितीही आर्जव केली तरी जेवायलासुद्धा जायची त्याची तयारी नसे. मनांत विचार आला की याच्या दशांशाने जर याची संगत आयुष्यभर मिळाली असती तर! पण आतापर्यंत त्याला वेळच नव्हता. प्रथम विद्यार्थिदशा म्हणून आणि नंतर संशोधनाच्या निमित्ताने. त्याची अशी सतत संगत मिळण्यासाठी माझं दिल गुंतवून मला एवढा दर्द का सहन करायला लावला? तो गडी तर नुकत्याच

प्रेमात पडलेल्या प्रेमवीरांप्रमाणे माझ्यावरून नजर उचलत नव्हता. त्याच्याकडे पाहून मला हसू आवरत नसे. फार वर्षांपूर्वी ऐकलेल्या माणिक वर्मा यांनी गायलेल्या भावगीताची एकदम आठवण झाली. “मुक्यासारखे बघती डोळे तुझे मला अन् माझे तुला, कुणी म्हणेल वेडा तुला, कुणी म्हणेल वेडी मला.” बिचाऱ्याला सांगण्याची सोयच नव्हती. त्याचं हसू आधीच हरवलं होतं. मी रुग्णालयातून घरी परत येण्यापूर्वी शरदने बीपर, सेल्युलर फोन वगैरे खरेदी करून अगदी जय्यत तयारी ठेवली होती. तो पुन्हा धोका पत्करायला तयार नव्हता. दहा-पंधरा मिनिटांसाठी जरी घराबाहेर पडला तरी या दोन्ही वस्तू बरोबर घेऊन जात असे. नंतर तो पुन्हा कामावर रूजू झाल्यापासून मला कधी जरी इतर कामासाठी त्याला फोन करावा लागला तर माझी प्रकृती ठीक असल्याची खात्री पटवूनच बोलायला सुरुवात करावी लागे. माझा आवाज फोनवर ऐकताच त्याच्या छातीचा ठोका एकदम चुकतो. प्रथम भेटीत, लग्नापूर्वी व लग्नानंतर वर्षभर माझ्या आवाजात त्याच्या दिलामध्ये धडकन निर्माण करण्याचं सामर्थ्य होत. आता साठीनंतरही माझा आवाज फोनवर ऐकून त्याच्या हृदयाचा ठोका चुकतो. विवाहजीवनातील प्रणयाची ज्वाला अजूनही जिवंत आहे तर !

चंदेरी केसांच्या सोनेरी वयात शरीरात स्टेनलेस स्टील ! -

डिसेंबरमध्ये ख्रिसमसच्या दुसऱ्याच दिवशी, माझ्या दिलाने पुन्हा असहकाराची चळवळ सुरू केली. रात्री दोन वाजता अन्जायनाचा जबरदस्त हल्ला सुरू झाला. पण अॅम्ब्युलन्स, ऑक्सिजन, ड्रीप, औषधं सर्व लगेच व वेळेवर मिळाल्यामुळे फार गुंतागुंत झाली नाही. कार्डिअॅक कॅथ व अॅन्जिओप्लास्टीच्या सोहळ्यातून पुन्हा जाणं मात्र चुकवता आलं नाही. यावेळी एक स्टीलची नळी, ज्याला वैद्यकीय भाषेत स्टेंट असा रुबाबदार शब्द आहे, बसवण्यात आली. कार्डिअॅक कॅथ पुरं झाल्यावर मी टेबलवर असतानांच डॉ. गर्बल यांनी मला, “अॅपल पाय पाहिजे की चॉकलेट केक ?” या थाटात “स्टेंट की बायपास?” असा प्रश्न अगदी सहजरीत्या विचारला. (आर्टरीज फार अरुंद झाल्यामुळे स्टेंट बसवणं अवघड होतं म्हणे!) मनांत आलं की सांगाव, मला दोन्हीही पदार्थ फारसे पसंत नाहीत तेव्हा घा झालं तुमचं असेल ते हाऊस स्पेशल. प्रत्यक्षांत मात्र निर्णय घेण डॉक्टरांवर सोपवून मी निश्चिंत झाले. डॉक्टरांनी महत्प्रयासांनी आर्टरीत स्टेंट बसवलं व डॉक्टर स्वतःच्याच कौशल्यावर खूश झाले. बायपास चुकलं म्हणून मी सुस्कारा सोडला. या चंदेरी केसांच्या सोनेरी वयात शरीरांत स्टेनलेस स्टील पण बसवून घेतलं. या वाढत्या वयाबरोबर शरीर कसं नैसर्गिक संपत्ती-साधनांनी संपन्न झालं आहे. केसांत चांदी, दातांत सोनं, डोळ्यांत मोती, सांध्यांत खनिज, पोटात नॅचरल गॅस, किडनी

व गॉल ब्लॅंडरमध्ये मौल्यवान खडे आणि आता आर्टरीत स्टेनलेस स्टील!

दर चार महिन्यांनी मला दिलदर्द होतो हे लक्षात आल्यावर एप्रिलच्या दुसऱ्या आठवड्यात आम्ही न्यू ऑर्लिन्सहून परत आल्यावर तुझ्या दर्द-दिलचा चार महिन्यांचा वाढदिवस जवळ आल्यामुळे भीती वाटते. अशी काळजी शरदने व्यक्त केली. 'भित्यापाठी ब्रह्मराक्षस' तशी ती खरी ठरली. कावळा बसायला आणि फांदी मोडायला एकच गाठ पडली. दुसऱ्याच दिवशी पुन्हा मला अन्जायनाचा अटॅक आला. (वेदना या शब्दाहून अन्जायना कानाला गोड वाटू लागला आहे) कार्डिऑलॉजिस्टने दिलेल्या सूचना तंतोतंत पाळून नायट्रोग्लिसरिनन दुखणं कमी झाल्यावर मी विश्रांती घेत होते. शरदला पोहोचायला थोडा वेळ लागेल तोवर सोबत कुणीतरी असावं म्हणून शेजारच्या टोनीचा फोन बिझी असल्यामुळे शार्लाला बोलावलं व त्यामुळे पुढील रामायण घडलं. शार्लाला मुलखाची भित्री व येतांना माझ्या सूचनेविरुद्ध ती अॅम्ब्युलन्स घेऊनच आली. मी नको म्हणत असता paramedics नी पाच सेकंदांत माझा पूर्ण ताबा घेतला. पुन्हा सर्व साग्रसंगीत सोपस्कार झाले; ड्रीप, मॉनिटर, ऑक्सिजन वगैरे. हॉस्पिटल इमर्जन्सीमध्ये माझी जबरदस्तीने बोळवण झाली. तोवर माझं दुखणं पूर्णपणे बंद झालं होतं. इ.सी.जी., एक्स-रे, रक्त तपासणी सर्व नकारात्मक आल्यामुळे सहा-सात तासांच्या शारीरिक अत्याचारानंतर माझी घरी रवानगी झाली. मानसशास्त्रज्ञ ज्याला masachistic tendencies म्हणतात त्या ज्याला असतील त्यांनीच शरीरावर जुलूम करून घेण्यासाठी इमर्जन्सी रूमची किंवा हॉस्पिटलची पायरी चढावी. इतरांनी त्याचा स्वप्नातही विचार करू नये. ठिकठिकाणी काळं-निळं झालेलं शरीर घेऊन मी परतले. मुळातच माझं ऐकलं असतं तर हा उपद्रव्याप झाला नसता. पण पेशंटला अक्कल नसते अशी सर्वांची ठाम समजूत असल्यामुळे हा सारा घोळ घातला गेला. असा दर चार महिन्यांनी माझ्या दर्दभऱ्या दिलाचा चौमासिक वाढदिवस साजरा होत असे.

आदल्या वर्षापासून दर वेळा व्हेकेशनहून दुसऱ्या गावाहून बाल्टिमोरला घरी परत आल्यावर मला आजार होतो म्हणून शरद त्याला मजेत होम-सिकनेस म्हणत असे. एप्रिलअखेरीस जबरदस्त किडनी इन्फेक्शनमुळे पुन्हा नऊ दिवस हॉस्पिटलची हवा खाण्याचा प्रसंग आला. या वेळी ब्लडप्रेसर एकदम उतरल्यामुळे इमर्जन्सी रूमच्या डॉक्टरांनी माझी हृदयाची धडकन संथ करणारी सर्व औषधं बंद करून सेलीन ड्रीप सुरू केलं. माझं थकलेलं हृदय हा ताण सहन करू शकलं नाही. दुसऱ्या दिवशी श्वासोच्छ्वास जड झाला व अन्जायनाचा जोरदार अटॅक आला. पुन्हा सर्व सोहळा. त्यात फुफुसांत पाणी गेल्यामुळे श्वास कोंडून जीव गुदमरू लागला. पाणी काढण्यासाठी आणखी औषधं, दिवसातून जवळजवळ तीस

गोळ्या. किडनीचे जंतू कोणत्याच औषधाला दाद देईनात म्हणून इन्फेक्शस डिसीज स्पेशालिस्टसूची टीम हजर झाली. त्यांच्या औषधानं हळूहळू आराम पडू लागला. माझ्या रूममेटने तर माझ्यावर अक्षरशः वेड लागायची वेळ आणली. माझ्या उभ्या आयुष्यात पाहिला नाही एवढा टी.व्ही. मी पांच-सहा दिवसांत जबरदस्तीने पाहून व ऐकून घेतला. त्यात तिच्या घोरण्याची भर. बाई निराश झालेली. दिवसभर पडदे ओढून बसे. त्यामुळे मी दिवसाच्या उजेडाला मुकले.

हॉस्पिटलमध्ये माहेरवाशीण -

कामाच्या भाराने थकल्यावर सासुरवाशिणी विश्रांतीसाठी माहेरी जातात. माझं माहेर इथे जवळपास नसल्यामुळे मी थकले की हॉस्पिटलमध्ये जाऊन माहेरवास घेऊन येते. अलिकडे बऱ्याच हॉस्पिटलच्या वाऱ्या करून एवढी सवय होऊन गेली आहे की कुणाला तिथे गेल्याचं किंवा जाऊन आल्याचं कळवतही नाही. परतल्यावर “तुला अनेक वेळा फोन केला, पण घरी सापडत नव्हतीस. होतीस तरी कुठे?” या सर्वांच्या प्रश्नाला माहेरी एवढंच उत्तर देते. इतर स्त्रिया पतीशी भांडण झाल्यावर किंवा बाळंतपणासाठी माहेरी जातात. गेल्या अनेक वर्षांत हॉस्पिटल हे माझं माहेर झालं आहे. अर्थात मी तिथे स्वखुशीने जात नाही तर केवळ डॉक्टरांच्या हुकुमामुळे जाते. इतर बायका नवऱ्याला आपल्या उणिवेने थोडा बहुत त्रास व्हावा या उद्देशाने माहेरी जातात. त्याउलट मी माझ्या गैरहजेरीमुळे पतीला थोडी विश्रांती मिळावी, मोकळीक मिळावी व माझी सेवा करण्यातून त्याची काही काळ तरी सुटका व्हावी यासाठी माहेरचा आसरा घेते. मलाही तिथे आरामाबरोबरच वाचन करण्याचीही संधी मिळते. फार वेळा या माहेरी आले तरी ही माणसं मुळीच कंटाळत नाहीत. तत्परतेने माझी सेवा करतात. पण हवं ते व हवं तेवढं खाऊ मात्र देत नाहीत.

उर्दू शायरांनी या दिलाच्या दर्दाचं फार स्तोम माजवून ठेवलं आहे. खरं तर नजरेस पडलेल्या प्रत्येक सुंदर स्त्रीकडे आपलं दिल गहाण टाकणाऱ्या या शायरांना दिलदर्द होऊ कसा शकतो तेच समजणं माझ्या आवाक्याबाहेर आहे. नसलेल्या दिलाला दर्द होईलच कसा? हे कोडं मला कधीच उमगलेलं नाही. त्या गालिबला दिल्याच्या दुखण्याची काय कल्पना? दिल रिकामं असूनही गात राहतो, “दिले नादाँ तुझे हुआ क्या है, आखिर इस दर्दकी दवा क्या है ?” माझ्या दर्दे दिलाने त्याला दिलेला ठणठणीत जवाब.

“ऑस्पिरिन, टायक्लिड, नायट्रोग्लिसरिन,

इनके इलावा कोई चारा नहीं है,

फिर भी, अभी तक ये दिल हारा नहीं हैं।”

या सर्व प्रसंगांनंतर जीवनाकडे पाहण्याचा माझा दृष्टिकोन पूर्ण बदलून गेला.

तो दिवसेंदिवस जास्त आशावादी बनत चालला. आशावादी असणं किंवा तसं बनणं ही माझी गरज आहे, ते माझं औषध आहे. आजचा दिवस आपला. तो सर्वांथाने, आनंदाने उपभोगून घ्यायचा ही भावना, अंदाज सिनेमातील गाण्याचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवला.

“हसते गाते यहाँसे गुजर, दुनियाकी तू परवाह न कर,
मुस्कुराते हुये दिन बिताना, यहाँ कल क्या हो किसने जाना ।”
किंवा मेहमान यहाँ दो दिन, इक दिन तो जाना है,
जाना है अगर इक दिन, सब खाकर जाना है,
सुख भोगकर जाना है ।

न्यू ऑर्लिंसच्या सफरीवर असताना भरपूर क्रेओल, केजन व फ्रेंच पद्धतीचं जेवण खाऊन हे अंमलात पण आणली 'बाकी सब कल देख जाएगा' असं म्हणत म्हणत. इतना डरना भी क्या है अजल से, जो भी होना है सो तो होना है । सामना जिंदगीसे कहना हैं ।

साठी साजरीचा आगाऊ समारंभ -

मार्चमध्ये आशिष व सोनलने म्हणजे माझ्या मुलाने व सुनेने मला एकदम चकित केलं. साठी व्हायला दोन वर्षं असतानाच माझ्या वाढदिवसाला मित्रमंडळींना बोलावून मोठी पार्टी दिली. साठी साजरी करण्याचा आगाऊ समारंभ. आईवडीलांनी साजरा केलेल्या पहिल्या वाढदिवसानंतर साजरा झालेला हा दुसरा वाढदिवस. साठी येईल तेव्हां मी जवळपास असेन की नाही याची खात्री नसल्यामुळे बिचान्यांनी थोडी घाई केली. मला खरंच अत्यानंदाचा धक्का बसला. कारण या सोहळ्यासाठी माझी त्र्यांश्री वर्षांची अमेरिकन आई प्लॉरिडाहून आली होती. बिचान्या आशिषला मात्र या धक्क्याने मला पुन्हा अचानक दिलदर्द तर होणार नाही ना याची भीती वाटत होती. दिलदर्द तर झाला, पण अत्यानंदाने !

हे दिल दुसऱ्याला देऊन टाकल्यावर आपल्याला दर्द होतो हे सिनेमांत पाहून व ऐकून माहित होतं. पण ते कुणाला न देताही साठीच्या वयात त्यापासून दर्द मिळू शकतो हे आता समजलं. आता तर बंद होत जाणाऱ्या आर्टीजमुळे द्यावीशी वाटली तरी देण्यासाठी हृदयांत जागाच शिल्लक नाही. रामभक्त हनुमानाने म्हणे हृदय उघडून त्यातील राम सर्वांना दाखवला होता. माझ्या डॉक्टरांना मात्र माझ्या हृदयांत कुणीच नजरेस पडलं नाही. शरदसुद्धा नाही. (पण तो तर शपथेवर सांगतो की सदतीस वर्षांपूर्वी त्याने आपलं हृदय मला देऊन टाकलं आहे.) एक गोष्ट मात्र नक्की सिद्ध झाली. मला हृदयशून्य म्हणण्याची आतां कुणाची बिशाद नाही. आपल्या अस्तित्वाची ग्वाही माझं दिल अधूनमधून दर्दाच्या रूपाने देतं. पाण्यापेक्षा

रक्त दाट हा वाक्प्रचार आपल्याकडे कसा आला कोण जाणे ! निदान माझ्या बाबतीत तरी तो आता वापरता येणार नाही. अॅस्पिरिन, टायक्लिड, कुमाडिन यासारख्या रक्ताचा जडपणा नष्ट करणाऱ्या औषधांचा मारा माझ्यावर सतत चालू आहे. तेव्हा माझ्या रक्तापेक्षा पाणीच दाट ठरण्याची जास्त शक्यता आहे.

या दिलाच्या दुखण्याने आजारी पडण्यात मात्र फारशी मौज नाही. खाण्याच्या बाबतीत तर “हरेक चीजकी कमी महसूस होती है!” मीठ कमी, तूप कमी (जवळजवळ वर्ज्यच), साखर कमी, तेल कमी, खोबरं कमी, चीज कमी, चॉकलेट कमी, डॉक्टरांनी सुचवलेलं सर्वच पथ्य जर जसंच्या तसं पाळलं तर उपासाने मरायची वेळ येईल, हार्ट-अटॅकमुळे नाही. मित्रमंडळी व नातेवाईक यांच्याकडून मदत मात्र खूप मिळते. त्यामुळे हा आजार बऱ्याच वेळा हवाहवासा वाटतो. कित्येक वर्षांत दर्शनसुद्धा न झालेली, फोनही न केलेली दोस्त मंडळी न विसरता भेटीस येतात, फोन करतात, फुलं व भेटकार्डं यांची खैरात होते. नाही म्हटलं तरी खूप बरं वाटतं. स्वैपाक करण्याची शक्ती अंगात नसल्यामुळे सर्वांनी आळीपाळीने पुरवलेलं जेवण. आयुष्यभर स्वतःच्या हाताचा स्वैपाक खाऊन आलेला कंटाळा जातो व चार घास जास्तच जातात. कधीकधी तर जेवणाचा एवढा पुरवठा केला जातो की ते संपवण्यासाठी चारचौघांना जेवायला ठेवून घ्यायची वेळ येते. अशा वेळी आपणच आपलं बारावं तर साजरं करीत नाही ना असा संभ्रम पडतो. माझ्यासारखीला सतत ताप देणारा व त्यासाठी दर तीन-चार महिन्यांनी आठवड्या-दोन आठवड्यांसाठी हॉस्पिटलची वारी करायला लावणारा हा माझ्या दिले नादानचा दिलदर्द किती दिवस सर्वांचा मदत करण्याचा उत्साह चालू ठेवू शकेल असा प्रश्न जरूर पडतो. नाहीतर ‘सदा मरे त्याला कोण रडे’ असं होऊन जेव्हा पुन्हा खरोखरच जरूर भासेल तेव्हा कुणीही जवळपास फिरकणार नाही कदाचित. मोठा भूकंप झाल्यानंतर जसे पुन्हा पुन्हा छोटे मोठे हादरे बसत राहतात तसे माझ्या बाबतीत दिलाच्या दौऱ्यानंतर सतत छोटे मोठे अॅन्जायनाचे धक्के चालूच आहेत. माझी तर हळूहळू खात्री पटत चालली आहे की माझ्या शरीराला बहुधा कार्डियाक कॅथचं व्यसन जडलं असावं. नाहीतर अशी दर तीन-चार महिन्यांनी हॉस्पिटलसारख्या पंचतारांकित हॉटेलमध्ये राहण्याची इतकी का बरं ओढ लागावी ?

निर्भयतेचा मुखवटा -

आपण स्वतःला कितीही सोशिक, विनोदी, निर्भय समजत असलो तरी मनात मात्र या सर्वांच्या मर्यादा जाणून, उमजून असतो. एकंदरीत माझ्या स्वभावांत भयाचे, सहनशीलतेचे (शारीरिक व मानसिक) व गांभीर्याचे धागे इतरांच्या तुलनेत जरा कमीच आढळतील. तरीसुद्धा हा दिलाचा धक्का बसल्यावर किंवा त्यापूर्वी

संधिवाताने अर्धअधिक लुळंपांगळं केल्यानंतर, “हे भोगायला माझ्या हातून काय पाप घडलं असेल ?” असा प्रश्न माझा जरी पाप-पुण्यांवर विश्वास नसला तरी मी रोज न चुकता कितीतरी वेळा स्वतःला विचारला आहे. “सहगलच्या औरोंको हंसी मुझको ये रोना दिया है, क्यूं मुझसे खफा है क्या मैंने किया है!” या गण्याची मला राहून राहून आठवण येते. मीच का? या देवाला किंवा त्याच्या जागी जो कुणी कर्ता करविता असेल त्याला आणखी कुणीच सापडलं नाही का ? इतर कोणत्याही नाही तर फक्त या लॉटरीत माझा नंबर का लागला ? तसं पाहिलं तर अटलांटिक सिटीला माझा मनासोपचारतज्ज्ञ मानून मी बऱ्याच वेळा भेट दिली आहे. तिथे जरी अद्याप फारसं नुकसान झालं नाही तरी असा जॅकपॉटसुद्धा कधी लागला नाही. मग याच बाबतीत असा जॅकपॉट का लागावा? की प्रत्येकावर असे कसोटीचे प्रसंग येतच असतात पण आपण पाहू शकत नाही? या प्रश्नांवर मात्र दरवेळी ठेच लागते.

वीस वर्षांपूर्वी संधिवाताने पहिला जबरदस्त तडाखा दिल्यानंतर माझ्या मते मी बधिरावस्था, निराशा, तोंड देणं व स्वीकार या सर्व अवस्थांतून गेले. निदान माझी तरी तशी समजूत होती. एका वास्तवाचा स्वीकार करण्याच्या उंबरठ्यावर उभी राहण्याच्या प्रयत्नांत असताना दुसऱ्या जबरदस्त धक्क्याने मलाच पुन्हा घायाळ का करावं ? संधिवातामुळे जिवाला धोका नव्हता. होता फक्त पांगळेपणा, परावलंबी जीवन. तेही आयुष्यभर स्वावलंबनाचा प्रचार करत जगले असताना, ही अशी माझीच कसोटी कां ? अशा वेळी मात्र अधूनमधून हा निर्भयतेचा, सहनशीलतेचा मुखवटा कोसळू लागतो, मनाची कामचलाऊ यंत्रणा काही क्षणांसाठी का होईना बंद होऊ पाहते, कोलमडू लागते.

तसं पाहू गेल्यास ‘मलाच का’ पेक्षा ही डॉमिनो इफेक्ट होणारी व्याधीच का असं विचारावंस वाटलं. या व्याधीबरोबरच या डॉमिनोच्या रांगेत न बसणारा, पण वेदनांनी काठोकाठ भरलेला हा जाम ‘पेला’ माझ्याच वाट्याला कां यावा ? वेदना हा शब्दच माझ्या जीवनाचा स्थायीभाव का व्हावा? संधिवाताच्या आणि त्यासाठी घेत असलेल्या मेथोट्रेक्सेटमुळे शो-ग्रेन (Sjogren) सिंड्रोमचा वारसा मिळाला की ज्यापायी माझ्या आसवांच्या गाठी बंद झाल्या - पर्यायाने रडण्यालाही बांध - सुजलेला जबडा व त्याच्या आणि दातांच्या वेदनांमुळे खाण्याचा आनंद लुटणंही बऱ्याच वेळा अशक्य. सुदैवाने वाचेवर अद्याप फारसा परिणाम झाला नाही. संधिवातासाठी घेतलेल्या इम्युनिटी सप्लेसंटमुळे कांजिण्या आलेल्यांच्या सान्निध्यात आल्याने पडलेला नागिणीचा विळखा की ज्यापायी दोन आठवडे हॉस्पिटलची हवा खावी लागली. आठ-नऊ वर्षांनंतरही या दुखण्याचा आजसुद्धा त्रास का

व्हावा? शरीराची एकही यंत्रणा सुटलेली नाही. किडनी व गॉल ब्लॅंडरमध्ये खडे, यकृताचा विकार, मोतीबिंदू, शो ग्रेन सिंड्रोम, वाढलेला रक्तमात्रा, वरचेवर येणारे हार्ट अटॅक्स ही सर्व औषधांनी आतापर्यंत दिलेली देणगी हसत स्वीकारली आहे. सर्व प्रकारच्या सांसारिक आजाराना सतत सामोरी जात आहे व याच औषधांपायी लवकरच कधीतरी भेट देण्यास सज्ज असलेल्या मधुमेहाची व कर्करोगाची आतुरतेने वाट पाहत आहे. कोर्टातील न्यायाधीशाने प्रोबेशनवार सोडलेल्या आमच्या डेलिक्वंट टीनेजरला जशी प्रोबेशन ऑफिसरच्या ऑफिसची व कोर्टाची सतत वारी करावी लागते तशी डॉक्टरांच्या ऑफिसची व लॅब्सची वारी करत आहे.

कामांतसुध्दा चॅलेंज किंवा आव्हान मिळावं म्हणून मी गुन्हेगार प्रवृत्त आक्रमक, दुष्प्रवृत्त, ड्रग अॅडिक्ट, मनोरुग्ण अशा मुलांबरोबर काम करण्याचा व्यवसाय निवडला. माझ्यावर तर जीवनाशीच चॅलेंज देण्याची वेळ आणली. संधिवात झाल्यावर 'निदान या आजारामुळे तुझ्या जिवाला धोका नाही' अशी माझी समजूत घालण्याचा सर्वजण प्रयत्न करीत. माझं सांत्वन करण्यासाठी सर्वांनी वापरलेलं हे अस्त्र हार्ट अटॅक आल्यावर खोटं ठरलं. कॉलेजच्या जगांत वावरतांना थोडंफार लिखाण केल्यानंतर मी लेखनसंन्यास घेतला. त्यानंतर लिखाण फक्त ग्रँट ऑप्लिकेशन्स, रिपोर्ट्स मेमोज व व्यावसायिक पेपर्स यापुरतं मर्यादित राहिलं. आता मात्र लिखाणाव्यतिरिक्त दुसरा विधायक व रोग निवारक उपायच उरलेला नाही. परंतु तेसुद्धा हातांना आलेल्या सुजेमुळे वेदनायुक्त होऊन बसलं आहे.

इतकं सर्व होऊनही तसं पाहिलं तर जमेच्या बाजूचं पारडंच वर जाईल. काही गोष्टी माझ्या स्वतःच्या नसल्या तरी इतरांच्या दृष्टीने जमेच्या ठरतील. माझे सर्व आजार उत्तर अमेरिकेसारख्या प्रगत देशात आल्यावर सुरू झाले. ईस्ट युरोपसारख्या कमी प्रगतिशील असलेल्या देशांत असेस्तोवर माझ्या दिलाने धक्का देण्याच्या बाबतीत संयम राखला. कुणी सांगाव भारतात राहण्याचं ठरवलं असतं तर मला कदाचित या आजाराना तोंड देण्याची वेळ आली नसती (May be, I am a victim of civilization). या देशात वैद्यकीय मदत वेळेवर व न मागण्यापूर्वी मिळते. म्हणून तर माझे संधिवाततज्ज्ञ डॉक्टर मला व्हीलेचअरमधून कां होईना फिरतं ठेवू शकले. दिलाचा दौरा पडल्यानंतरही आता डॉ. केव्हॉर्कियनना आमंत्रण घ्यायची गरज भासणार नाही याची जाणीव झाल्यामुळे अॅम्ब्युलन्स बोलावण्यासाठी ९११ ला फोन न करण्याचं धाडस करूनही बेशुद्धीतून आलेली जाग व नंतर झालेल्या अॅन्जिओप्लास्टीज, स्टेंट व दोन बायपास शस्त्रक्रिया. संधिवात झाल्यामुळे यापुढे प्रवास करणं कठीण किंवा अशक्य होईल म्हणून गेल्या चौदा वर्षांत जगभर केलेला प्रवास - हेही नसे थोडके. वेदनांचा सतत सहवास व त्यामुळे मनातील

आवाज ऐकू येऊ नये म्हणून स्वतःला पूर्णपणे आपल्या व्यवसायात बुडवून टाकणं की ज्यामुळे आज बरीच मनोरुग्ण तरुण मुलं-मुली आपल्याला मार्गाला लावल्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतात. रक्त पातळ करण्यासाठी दिलेल्या व इतर काही औषधांमुळे मळमळ व उलट्या होऊन वजन पटकन् कमी होतं. जे करणं इतरांना वर्षानुवर्षं प्रयत्न करूनही शक्य होत नाही ते मला एक-दोन आठवड्यांत आत्मसात करणं सहज शक्य होतं. औषध नको मळमळ आवर म्हणायची वेळ येते. औषध तात्पुरतं बंद ठेवल्यावर पुन्हा भरपूर (पथ्यपाणी सांभाळून) खाणं-पुन्हा औषधं. बिरबलाच्या शेळीसारखी माझी स्थिती झाली आहे. मी जरी fit नसले तरी trim मात्र नक्कीच आहे.

‘काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्’ असा सध्या वेळेचा सदुपयोग करत आहे. दिवसभर गझला, कव्वाल्या, शास्त्रीय संगीत, भावगीतं ऐकते. उरलेल्या वेळात भरपूर वाचन व होईल तसं लिखाण चालू राहतं. व्हिडिओचीही अधूनमधून संगत मिळते. “यावज्जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणं कृत्वा धृतं पिचेत्। भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कृतः।” अशी वृत्ती बाळगून आहे. ही सर्व माझ्या दर्दभऱ्या दिलाची मेहरबानी ! नाहीतर या सर्वांचा उपभोग घेण्याची बुद्धी मला न होती, न वेळ मिळता. सवड मिळेल तेव्हां व प्रकृतीची साथ मिळते तेव्हा व्हॉलंटियर म्हणून अपंग मुलांबरोबर कामही करते. या देशाने माझ्यावर केलेल्या उपकारांची फेड, ‘फुल ना फुलाची पाकळी’ म्हणून करण्याचा प्रयत्न करते.

‘गॅरंटीड मृत्यू सर्वांचाच आहे. कधी ते मात्र कुणालाच टाऊक नसतं. माझ्यासारखी माणसं मात्र आज की उद्या याची प्रतीक्षा करत टाइम बॉम्बवर बसून राहतात. माझ्या दिलाच्या रथाची सूत्रं सध्या लोप्रेसर व नायट्रोड्रॅग्च्या हाती सोपवून ते काबूत ठेवण्याचा प्रयत्न माझ्या दिलाचे सारथी करत आहेत. परंतु दिलाची घोडदौड मंद होण्याचं लक्षण मात्र दिसत नाही. गालिबची क्षमा मागून त्याचे शब्द थोडे फिरवून माझ्या दिलाला म्हणावसं वाटतं :

धडकनेवाले दिल तू इस दौड में क्यूं भाग रहा है ?

आखिर इस भागदौड की वजह क्या है?

कल थे, आज है, आनेवाले कलका किसको पता है ?

मंजिल तो सब की एकही, क्या उधर सबसे पहले जाना है?

व. पुं. च्या एका कथेतील गृहस्थांमध्ये ज्याप्रमाणे काही दिवस इतरांची दुखणी स्वतःच्या अंगावर घेण्याचं सामर्थ्य होतं. तसं मला वाटतं मीही इतरांची दुखणी स्वतःवर ओढून घेण्याची जबाबदारी कळत-नकळत घेतली असावी किंवा त्यासाठीच या भूतलावर माझी रवानगी झाली असावी. निदान तसा (गैर) समज

करून घेऊन मी स्वतःचं सांत्वन करण्याचा प्रयत्न करत राहते. इमर्जन्सी रूमच्या डॉक्टरांचं म्हणणंही कदाचित खरं असण्याची शक्यता आहे. "Someone up there has a mission for you. You won't be able to leave until you fulfill it." आज आपला आहे, उद्या नाही. 'रात्रीच्या गर्भात उद्याचा असे उषःकाल' म्हणणाऱ्या कुसुमाग्रजांना आशावादी म्हणता येईल. वास्तववादी नाही. गेली वीस वर्षे उषःकालाची वाट पाहत रात्रीच्या गर्भातच राहणाऱ्या आमच्यासारख्यांचं काय ? न अॅबॉर्शन करता येत, न मिसकॅरेज होत, फक्त फसवे लेबर पेन्स. भविष्यहीनताच वाट्याला आलेली. वेदनांचे शारीरिक हल्ले परवडले, पण निराशा, भीती, एकलेपणा, वैफल्य या सर्वांचा मानसिक जाच तापदायक होतो.

तिसरी रुग्णालयाची खेप मनावर ठसा उमटवून गेली. अॅन्जायनाच्या वेदना असह्य झाल्या होत्या व त्या थांबवण्यासाठी वा कमी करण्यासाठी नर्ससना त्रास द्यावा लागत आहे याची जाणीव असूनही कधी भीतीने तर कधी दुखण्याच्या असह्यतेने रात्री सारखं बोलवावं लागत होतं. सकाळी अॅन्जिओप्लास्टी करण्यासाठी मला दुसऱ्या रुग्णालयात नेण्यासाठी अॅम्ब्युलन्स आली तेव्हा त्या परिचारिका पॅरामेडिकसनां 'एका पेशन्टनं रात्री फार धांदल उडवली, धावपळ करायला लावली' असं सांगत होत्या. त्यांना तसदी दिल्याबद्दल त्यांची क्षमा मागून त्यांना धन्यवाद दिले. त्यांनी खुलासा केला, "You were not a problem dear. You shall get well. That other patient cancelled her Christmas last night." सकाळी तिचा बिछाना रिकामा होता. मी मात्र मनात रागाने कळवळले, तीच का? माझी प्रार्थना कुणीच का ऐकत नाही?

बाबामहाराज सातारकरांच्या शब्दात सांगायचं तर ही दुनिया फार स्वार्थी आहे. जाणाऱ्या व्यक्तीचं दुःख नाही, पण गेल्यावर माझं कसं होणार ही काळजी. तू कशीही असलीस ती आम्हाला हवी आहेस, इतक्यात जाण्याचा विचारही करू नकोस. सर्वजण हेच पालुपद लावतात. (मरण या शब्दाचा उच्चार करण्याची सर्वांना का भीती वाटते ?) कां हवी हा प्रश्न मला नेहमी भेडसावतो. अपंग, दुबळी, परावलंबी, भविष्यहीन माणसं कुणाला कशासाठी हवीशी वाटतात? जफरच्या शब्दांत:

न किसी के आँख का नूर हूँ, न किसी के दिल का करार हूँ।

जो किसी के काम न आ सके मैं वो एक जुस्ते-गुबार हूँ।।

गेल्या वीस वर्षांचा आढावा घेता मलाच प्रश्न पडतो की खरंच मला सर्वांत जास्त दुःख कशाचं होत असेल ? पांगळेपणाचं, कायम दुसऱ्यावर अवलंबून

राहण्याचं, थोडे दिवस उरलेल्या आयुष्याचं की योजलेल्या सर्व मोहिमा, उमेदी, सेवानिवृत्तीनंतर करण्यासाठी आखलेल्या योजना यांना तिलांजली द्यावी लागल्याचं? विचार करायला लावणारा सवाल. पण माझ्यापाशी त्याला जवाब नाही.

जीवन वाचवणारी औषधं, धोक्यातील फायदा, मृत्यू अटळ असलेला आजार हे शब्द आजकाल फार कानावर पडतात, वाचनात येतात. जीवन किती मर्यादित वाचवणं शक्य असतं? मृत्यू अटळ कधी नसतो वा असतो ? तो अटळ होण्यासाठी प्रत्येक वेळी आजाराची गरज थोडीच असते? यात रिस्क बेनिफिट कुठे बसतं? दोघांच्या मध्ये की त्या धोक्यामुळेही या जीवन वाचवणाऱ्या औषधांपायी मृत्यू अटळ होणारा आजार होऊ शकतो? माझ्या बाबतीत हेच खरं ठरलं का? मती गुंगून जाते, पण उत्तरच नाही तर ते देणाराही सापडत नाही? इसापनीतीतल्या कथेतील सिंहाच्या गुहेतील हा प्रवेश. परतलेल्या पावलांचे ठसे उमटलेले कुठेच दिसत नाहीत.

शरद तसा धीराचा, पण धीर देणं त्याला कधीच जमलं नाही. कसोटीची वेळ आल्यावर मात्र न आलेल्या, न येणाऱ्या अनेक गोष्टी माणूस करू लागतो. दुसऱ्यांशी संवाद साधणं हा शरदचा गुण कधीच नव्हता पण अलीकडे त्याला तेही जमू लागल्याचं दिसून आलं. अॅलोपथीमधील संशोधनाबरोबरच इतर निरूपद्रवी, पण उपायकारक संशोधनाचे प्रकल्प त्याला इंटरनेटवर सापडू लागले. जांभळ्या द्राक्षाच्या रसामुळे हार्ट अटॅकचा धोका सत्तर टक्क्यांनी कमी होतो. द्राक्षासव अॅस्पिरिन व रेडवाईनपेक्षाही श्रेष्ठ आहे. दर आठवड्याला पौंड-दीड पौंड मासे खाल्लेस तर पुन्हा हार्ट अटॅक येण्याची शक्यता कमी. “नाहीतरी तुला मासे आवडतातच. मीही खात जाईन तुझ्याबरोबर औषध म्हणून,” त्याच्यामधील फार्माकॉलॉजिस्ट कुठे गायब झाला होता कोण जाणे !

माझ्या मनात प्रत्यक्षपणे आत्महत्या करण्याचा विचार कधीच आला नाही किंवा तो येऊ शकणार नाही. तशी माझ्या हातून हत्या घडूच शकणार नाही हे एक कारण झालं, दुसरं म्हणजे आत्महत्या काय अनेकजण करतात. त्यात वेगळं असं काय आहे ? मला तर वेगळेपणाची अति हौस. विंदा करंदीकरांनी आपल्या ‘तेच ते’ या कवितेत म्हटलंच आहे,

“दधिचीची आत्महत्या? रोमिओची आत्महत्या ?

कारण आत्माही तोच तो अन् हत्याही तीच ती.”

आत्महत्या या शब्दापेक्षा हिन्दुस्थानी भाषेतील खुदखुशी हा शब्द मला अधिक पसंत आहे. जी स्वतः खुदवर खुशीने करायची ती खुदखुशी की जी स्वतःवर किंवा खुदवर केल्यामुळे इतरांना खुशी होते म्हणून त्याला खुदखुशी म्हणतात ?

पण नाही, असं म्हणून चालणार नाही. कित्येकदा हे सर्व माझेच शब्द का असा मला प्रश्न पडतो. “जिंदगी जिंदादिली का नाम हैं, मुर्दा दिल खाक जिया करते है।” फिजी आयलंड, बोरा बोरा, न्यूझीलंड, ऑस्ट्रेलिया, अर्जेन्टिना, पेरू, माचू-पिचू (आतां तर इथं अपंगांना खुर्चीत बसवून खांद्यावरून पर्वतावर न्यायची सोय आहे म्हणे!) ही नावं डोव्यासमोर उभी राहतात. अजूनतरी खांद्यावरून वर जाण्याची वेळ आली नाही म्हणून बरं वाटतं. ही सर्व ठिकाणं पाहिल्याखेरीज निराशा, खंत, वैफल्य यांना मनात मुळीच थारा नाही. आय.सी.यू. मध्ये माझ्या मुलाला दिलेलं वचन आठवलं.

त्याबरोबरच टूटीची आठवण झाली. अँडलेड, ऑस्ट्रेलियाहून ही पंचाहत्तर वर्षांची, दोन वेळा कॉरोनरी बायपास शस्त्रक्रिया झालेली धैर्यवान, धाडसी तरुण स्त्री एकटी, आठ आठवड्यांच्या पूर्व व पश्चिम युरोपच्या दौऱ्यावर आली होती. पुढल्या वर्षी उत्तर अमेरिकेच्या दौऱ्यावर यायची तयारी करत होती. तिचा आदर्श डोव्यांसमोर ठेवायला हवा. फानीने म्हटल्याप्रमाणे,

एक मुअम्मा है समझनेका न समझनेका
जिंदगी काहे को है ख्वाब है दिवाने का ।

ख्वाबची तावीर झाल्याखेरीज माझ्यासारखा दिवाना इथून मुळीच हटणार नाही, न कुणाला हटवू देणार. आणि हो ! आपली नातवंड ? ती तर आपल्या दुखऱ्या दिलाचा दिलरूबा-ज्यांच्या फक्त आठवणींनीसुद्धा दिलाच्या तारा छेडल्या जातात. तो इवल्याशा हातांचा विळखा, त्या चिमुकल्या धाडसी कहाण्या, ते हावभाव, तो अभिनय, चित्रकला, आजी-आजोबांची त्यांनी रेखाटलेली चित्र! निराशा, रंजिश कुठल्याकुठे गायब. वर्डस्वर्थच्या - “डॅफोडिल्स” कवितेच्या काही ओळी थोडा बदल करून म्हणाव्याशा वाटतात.

Far off upon my coach I lie
In vacant and in pensive mood
Kids flash upon that inward eye
Which is the bliss of solitude ?
Then with pleasure fills my heart
And dances with their work of art.

पावसाळ्यात, ढगाळ दिवशी किती खराब दिवस आहे अशी कुणी तक्रार करू लागलं की मला गंमत वाटते. मी तर उगवलेला प्रत्येक दिवस - मग तो कसाही असो; गरम, थंड, निस्तेज, पावसाळी - मी तो पाहू शकले, भोगू शकले म्हणून त्या विधात्याचे आभार मानते, आनंद व्यक्त करते. वसंताचं आगमन,

रंगीबेरंगी फुलं, हिरवीगार झाडं, गवत, पक्ष्यांची किलबिल, चिवचिवाट, पावसाची टपटप, विजेचा कडकडाट, पहिल्या सरीनंतरचा मातीचा सुगंध या सर्वांचा आनंद लुटण्याचा मोह अजूनही सुटत नाही. दिवस कधीच खराब नसतो, त्याकडे पाहणारं मन आशावादी नसतं.

माझ्यावर झालेल्या अनेक शस्त्रक्रियांमुळे, नागिणीमुळे व आता या दिलाच्या दुखण्यामुळे मी सतत माझ्या बिछान्यातून इतरांकडे पाहत आले आहे. नागीण झाली होती तेव्हा मास्क घालून माझ्या हॉस्पिटलच्या खोलीत प्रवेश करणारे डॉक्टर्स, परिचारिका, व्हिजिटर्स यांच्याकडे पाहून मी स्वतः प्राणीसंग्रहालयात असल्याची कल्पना करून असह्य वेदना होत असूनही स्वतःची करमणूक करून घ्यायचा प्रयत्न करत असे. पण या दिलाच्या दुखण्यात मात्र मी बिछान्यात असूनही जणू काही शवपेटीत असल्याप्रमाणे माझ्याकडे पाहणारं माझं कुटुंब, नातेवाईक व मित्रमंडळी पाहून मला हसावं की रडावं तेच कळेना. आपण जर त्यांच्या जागी असतो तर वेगळं काय केलं असतं याची जाणीव आयुष्यात प्रथमच झाली. गजाआडच्या कैद्यासारखी माझी स्थिती झाली होती. मी गजांच्या आत खोलीत बंद आहे. गजाबाहेरून, पलीकडून ही मंडळी चिंतेने कैद्याकडे पाहतात तशी आपल्याकडे पाहत आहेत. जन्मठेप की मृत्युदंड? ही मला कोणत्या गुन्हांसाठी मिळालेली सजा आहे याचा उलगडा मात्र होत नाही. मी निर्दोष असल्याची माझी खात्री पटली असली तरी माझ्या हातून काहीतरी गुन्हा जरूर घडला आहे याची आठवण सतत होणाऱ्या वेदनांच्या रूपाने करून घ्यायला माझ्या बाबतीत दाता बनलेला तो विधाता मुळीच विसरत नाही. तो विघ्नहर्ता माझ्या बाबतीत असा विघ्नकर्ता का व्हावा ? अगोदरच जड होऊन फाटू पाहत असलेल्या माझ्या पदरात, वेदनांचं दान न थांबता परत परत ओतायला तो मागेपुढे पाहत नाही, कंजुषी तर मुळीच करत नाही. “अनंत हस्ते कमलावरांनी देता किती घेशील दो करांनी” अशी मी माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न करत आहे. रवींद्रनाथ टागोरांनी सांगितलेल्या कवितेतील सल्ल्याप्रमाणे “जदि तोरे डाक शुने केअु ना आशे तांबे अँकला चलो रे” म्हणत फार थोड्यांची पावलं उमटलेल्या या वेदनामय, दुःखद अशा जीवनाच्या खडतर व एकाकी पाऊलवाटेवरून शक्यतो एकटंच जाण्याचा आटोकाट प्रयत्न करत आहे. आता । मात्र मी कुंपणापलीकडे जाऊन पाहण्याच्या खटपटीत आहे. “पैल आले, आले हरी” किंवा “आम्ही जातो अमुच्या गांवा, अमुचा राम राम घ्यावा” म्हणत आनंदाने पुष्पक विमानाच्या मार्गाकडे वाटचाल करणाऱ्या तुकाराम महाराजांसारखी माझी मनःस्थिती झालेली आहे. जाण्यामागे वेदनांतून सुटण्याचा आनंद आहे, उत्सुकता आहे, अधीरता आहे. परावलंबनापासून

स्वातंत्र्य मिळवण्याची संधी चालून येत असल्याची खुशी आहे. पलिकडे आहेत चाहते, त्यांची भावना मात्र वेगळी. आपल्यातून जाणार म्हणून त्यांना होणारं दुःख, वेदना, त्यांच्या चेहऱ्यांवर उमटलेल्या आहेत. हे मी काय पहात आहे ? भास, स्वप्न की सत्य ? मल्लीका पुखराजचा नजमा कानांवर पडून हळूहळू होश येऊं पहात होता. मल्लीका आळवत होती,

“उमीद और आस गुम, हवास गुम, कियास गुम
नजरसे आसपास गुम, हमा वजुज गिलास गुम ॥
ये आसमान ये जर्मी, नजारहा ये दिलनशी
उन्हें हयात आफरी, भला मैं छोड दूँ यही ?
ये मौत इस कदर करीं, मुझे न आयेगा यकीं
नहीं नहीं अभी नहीं, नहीं नहीं अभी नहीं
अभी तो मैं जवान हूँ, अभी तो मैं जवान हूँ॥”

तिसरा अंक

माझ्या उभ्या आयुष्यांत एकोणीसशे सत्याण्णव व अठ्ठ्याण्णव ही दोन वर्षे अत्यंत तापदायक व दुःखद वर्षे ठरली आणि त्यामुळे अविस्मरणीयही. गेल्या वीस वर्षांत वेदना, दुःख, निराशा, वैफल्य यांची चढती भाजणी जरी चालू असली तरी सुदैवाने त्याबरोबरच उमेद, झगडण्याची मानसिक शक्ती, थोडक्यात आनंदसमाधान मानण्याची वृत्ती व इतरांना - आपल्यापेक्षा जे अधिक कमनशिबी आहेत, दुःखी-कष्टी आहेत अशा लोकांना - मदत करण्याची इच्छाही वाढीस लागली. आपण सतत अतीताच्या स्मृतींत झुरत राहतो, भविष्यांच्या चिंतेत आज काळजीत राहतो. या सर्वांत दंग असता, आज गुपचुप, नकळत हातातून निसटून जातो - पुन्हा न परतण्यासाठी. आज ही नशिबाने दिलेली देणगी आहे. यासाठीच त्याला इंग्रजींमध्ये प्रेझेंट हा योग्य शब्द आहे. या सर्व तत्त्वज्ञानाची जाणीव मला माझ्या दुखऱ्या दिलाणे घायाळ झाल्यावर करून दिली. आयुष्याचा उपभोग घ्यावा, जीवन भोगण्याची जबरदस्त लालच असावी, आयुष्यातील प्रत्येक क्षण हा पुनरावृत्ती न होणारा चमत्कार असल्याची कृतज्ञतापूर्वक जाणीव ठेवावी. गरज असेल तेव्हा अश्रू जरूर ढाळावे.

गीतेतील दुसऱ्या अध्यायात सांगितल्याप्रमाणे आत्मा जुनं शरीर सोडून नवं धारण करतो. त्या विधात्याकडे आता एकच मागणं आहे. एवढंच की जे दुसरं वस्त्र मला देशील ते बदलण्यासाठी एवढं जीर्ण होईपर्यंत थांबू नकोस बाबा!

अनेकांची अपेक्षा होती की हृदयावर झालेल्या शस्त्रक्रियेमुळे कदाचित माझं हृदयपरिवर्तन होण्याची आशा निर्माण झाली आहे. परिवर्तन होण्यासाठी हृदयच बदलावं लागेल. केवळ डागडुजी करून हृदयात बदल होणं शक्य नाही. परिवर्तन करण्याइतकं माझं हृदय वाईट आहे असं मला मुळीच वाटत नाही. बदलायला तो मेणाचा गोळा थोडाच आहे ? सह्याद्रीचा धोंडा आहे; नरम, पण तेवढाच टणक व जिद्दी !

दोन-तीन आठवड्यातच प्रकृतीत झालेल्या सुधारणेनंतर दूरवर अंधाऱ्या रात्री आशेचा किरण दिसू लागला. परंतु तो काजव्यांचा प्रकाश ठरला.

दोन हार्ट अटॅक शहाण्णव साली झाले तरी खरं रामायण सत्याण्णव-अड्ड्याण्णवमध्ये घडलं. या वर्षात एकंदर सहा वेळा इस्पितळाचा कारावास भोगणं नशिबी आलं. सतत बसणाऱ्या अॅन्जायनाच्या हादऱ्यांनंतर सप्टेंबरमध्ये माझ्या कोणत्याही विरोधाला न जुमानता माझ्या हृदयरोगतज्ज्ञांनी आपल्या ऑफिसमधून परस्पर हॉस्पिटलमध्ये माझी उचलबांगडी केली. माझ्यावर कॉरोनरी बायपास करण्याचा डॉक्टरांनी व माझ्या कुटुंबाने कट रचला. माझ्या विनवण्यांना न जुमानता, बायपास न केल्यास दुखणं वाढेल अशी धमकीही देण्यात आली. याऊलट शस्त्रक्रियेनंतर पुढील दहा-पंधरा वर्षं तरी या दुखण्याला रामराम ठोकता येईल अशी खोटी आशा दाखवण्याची लांच देऊन माझी परवानगीच्या फॉर्मवर सही घेण्यात आली. माझ्या केलेल्या या फसवणुकीला नियती मात्र गालातल्या गालात हसत होती.

कार्डियाक सर्जनच्या दृष्टीने पाहता माझ्यावर त्यांनी केलेली शस्त्रक्रिया यशस्वी रीतीने पार पडली. प्रकृती अपेक्षेप्रमाणे सुधारून वाटलं होतं की ही पाचा उत्तरांची कहाणी इथेच साठा उत्तरी सुफळ संपूर्ण होईल. ही कहाणी मात्र सर्वार्थाने निष्फळ ठरली. फक्त उत्तराऐवजी प्रश्नच जास्त उभे केले - माझ्यापुढे व डॉक्टरांपुढे. सर्वच सुरळीत झालं तर ती माझी कशी ठरेल? चॅलेंज हा माझ्या जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर अनेक वेळा, अनेक बाबतींत आव्हान स्वीकारावं लागलं आहे. डॉक्टरांच्या पंधरा वर्षं न दुखण्याच्या आश्वासनाला धुडकावून तीन आठवड्यांतच मला पुन्हा जोरदार हृदयविकाराचा झटका आला. शस्त्रक्रिया करून बसवलेल्या नवीन ग्राफ्टमध्ये ब्लडक्लॉट झाल्यामुळे हा प्रकार घडला. शस्त्रक्रियेकरता झालेल्या डॉक्टरांच्या मेहनतीचा व माझ्या कुटुंबाच्या वेळेचा, पैशाचा व्यर्थ व्यय. पण या सर्वांहून मी निष्फळ सहन केलेल्या असह्य वेदना! नुकत्याच झालेल्या शस्त्रक्रियेमुळे हृदय नाजुक व कमजोर झाल्यामुळे धमनी फुटण्याच्या धोक्यापायी, प्रयत्न करूनही क्लॉट न निघाल्यामुळे तो तसाच ठेवण्यात आला. अशी अनेक संकटं आणूनही तो विधाता ती सोसण्याचं सामर्थ्यही देतो याची प्रचिती मात्र आली.

‘आले देवाजीच्या मना तेथे कोणाचे चालेना’ याचा पडताळा अड्ड्याण्णवच्या मे महिन्यात मला आला. एकवीस मे ला छोटा हार्ट अटॅक आला. कार्डिअॅक कॅथमध्ये सर्कॅफ्लेक्स (circumflex) आर्टरी बंद झाल्याचं आढळून आलं. बायपास लगेच करणं जरूरी होतं माझ्या सोडून सर्वांच्या दृष्टीने. सर्जनसची टीम हजर होती. पण सात महिन्यांत पुन्हा बायपास करून सर्वांना त्रास देणं मला प्रशस्त वाटेना. मी होकार घायला नकार दिला. सर्वांच्या विनवण्यांना निखून या वेळी तरी भीक न

घालण्याचा विचार मनाशी पक्का केला. मी नन्नाचा पाढा चालू ठेवला होता. एवढ्यांत माझ्या पोटातून उसळलेली वेदनेची लाट जिभेपर्यंत येऊन जिभेला मुंग्या आल्या. मी वेगाने मातीच्या वर्तुळाकार जिऱ्यातून गडगडत जात असल्याची जाणीव झाली. सर्वांनी शेवटी 'आता डोळे दिपवणारा प्रकाश' हे शब्द माझ्या तोंडून शुद्ध जाण्यापूर्वी ऐकले. त्यानंतर डॉक्टरांच्या शब्दांनी जाग आली. "मिसेस देशपांडे, वुई ऑल- मोस्ट लॉस्ट यू फॉर अ व्हाइल" दोन-तीन शॉक्सनंतर पुन्हा माणसांत आले. कार्डिअक अरेस्टनंतर. कुणीतरी आपल्याला जिवंत ठेवण्याचा प्रयत्न करत आहे याची जाणीव झाली. शरदचा दीन चेहरा डोळ्यांसमोर आला. निदान त्याच्यासाठी तरी जगायलाच हवं. मी अर्धवट शुद्धीत शस्त्रक्रियेला कबुली दिली. ऑपरेशन लगेच यशस्वीरीत्या (?) पार पडलं. नाहीतरी मला वन्स मोअर घ्यायची सवयच आहे. इथेही घेतला बायपासच्या व पुनर्जन्माच्या संदर्भात.

दिलावर असा घाला घातल्यावर माझ्या दिलाचे जवळ जवळ पन्नास टक्क्यांच्या वर स्नायू निकामी झाले असून त्याहून कमी स्नायू काम करत आहेत, असा हृदयरोगतज्ज्ञांनी निर्वाळा दिला आहे. मी फक्त अर्ध्या दिलावर आहे. माझ्या अर्ध्या गोवऱ्या आधीच स्मशानात पोहोचल्या आहेत. माझं दिल आधीच एवढं मोठं होतं की पन्नास-साठ टक्के गेलं तरी फारसा फरक पडला नाही. शरदने सदतीस वर्षांनंतर आजही 'हृदयी जागा तू अनुरागा' म्हणून प्रीतीसाठी त्यांत जागा मागितली तरी मुबलक जागा शिल्लक आहे. त्याला एक गोष्ट मात्र कबूल करावी लागेल. माझ्या दिलाची जानपहचान त्याच्यापेक्षा जास्त माझ्या दिलावर सात-आठ कार्डिअक कॅथस, पाच अँजिओप्लास्टीज करणाऱ्या व स्टेंट बसवणाऱ्या डॉ. गर्बलना आहे. डॉ. हॉर्नफर व डॉ. फियोको यांचा अनुभव माझ्या दृष्टीने हृदयस्पर्शी आहे. कारण माझ्या हृदयाला स्पर्श करणाऱ्या त्या दोन व्यक्ती आहेत. परंतु दिल मोठं करण्यासाठी मात्र या उप्पर माझ्याजवळ जागा शिल्लक नाही. एका गोष्टीसाठी माझं मन तीळतीळ तुटत आहे. यापुढे इच्छा असूनही मी कोणतीही गोष्ट whole heartedly करू शकणार नाही कारण माझ्याजवळ आता whole heart च नाही.

कॉरोनरी बायपास नंतर इतक्या लवकर असा मोठा हार्ट अटॅक येणं जरा दुर्मीळच. क्वचित घडणारं हे सर्व माझ्या बाबतीतच का घडावं याचा विचार करत असता माझ्या ध्यानात आलं की मी लाखात एक असल्यामुळे माझ्या बाबतीत घडणाऱ्या घटनाही लाखांत एक असणार. माझ्या सर्व डॉक्टरांच्या म्हणण्याप्रमाणे मी एक वैद्यकीय आव्हान आहे. त्यांच्या मते हार्ट डिजीज जरी मला झाला असला तरी माझ्यामुळे हार्ट अटॅक्स त्यांना येतात.

कारोनेरी बायपास शस्त्रक्रियेचा फारसा फायदा झाला नाही तरी दुसरा एक मोठा फायदा झाला. माझ्या एकोणनव्वद वर्षांच्या रूममेटकडून मला जीवनाकडे पाहण्यावर नवा दृष्टिकोन मिळाला. स्वतःला धैर्यवान, सोशिक व आशावादी समजणाऱ्या मला धैर्य, सोशिकपणा व आशावाद यांच प्रात्यक्षिक तिच्यात पाहण्याची संधी मिळाली.

आपण त्या विधात्याच्या क्रोधाचं, खेळाचं लक्ष्य बनलो असूनही तो आपल्याकडे दुर्लक्ष न करता आपल्यावर लक्ष ठेवून असतो याची प्रचिती मला आली. विधाता आपलं रक्षण किती चमत्कारिक रीतीने करतो व त्यासाठी किती विविध घटना घडवून आणतो की त्यावर विश्वास ठेवणं अवघड होतं. एवढ्या सर्व दुखण्यांतून माझं रक्षण करता करता त्या बापड्याला माझा भार जड वाटू लागला असावा या समजुतीने मी “आलिया भोगासी असावे सादर। कोणावरी भार ठेवू नये।।” असं म्हणण्यापर्यंत मजल मारली होती. परंतु अद्याप तरी आपल्यावर भार ठेवण्यात कोणतीच हरकत नाही याची त्याने आठवण करून दिली. माझे र्हुमेटॉलॉजिस्ट (Rheumatologist) ज्या दिवशी व्हेकेशनवर गेले त्याच दिवशी माझं उजवं मनगट सुजून वेदनांनी निकामी केलं. कोणत्याच औषधांचा गुण येईना. बदली डॉक्टरांनी हात टेकले. मी माझ्या डॉक्टरांची ते परत आल्यावर पहिली अपॉइंटमेंट घेतली. डॉक्टरांनी रक्ततपासणी केली त्यात कुमाडिन या ब्लडथिनरमुळे माझी PT level चौपट वाढल्याचं आढळून आलं. अंतर्गत रक्तस्रावाच्या भीतीने माझी परस्पर हॉस्पिटलमध्ये रवानगी करण्यात आली. हात न दुखता तर मी डॉक्टरांकडे गेले नसते. नऊ-दहा दिवसांनंतर रक्ततपासणी होती तोवर कुमाडिन घेत राहिले असते. बहुधा हे पुस्तक लिहिलं गेलं नसतं. सर्वांत आश्चर्यकारक घटना म्हणजे ज्या मनगटाच्या दुखण्याने मला सतत दोन आठवडे बेजार करून सक्तीने डॉक्टरांकडे नेलं ते मनगट कोणताही इलाज न करता पाच-सहा तासांत सूज व वेदनामुक्त झालं. श्वास कोंडल्याचं निमित्त होऊन अशीच घटना पुन्हा मार्च महिन्यात घडली.

मी आजवर कॉम्प्युटर वापरण्याच्या भानगडीत पडले नाही. अॅडमिनिस्ट्रेटिव्ह सर्टिफिकेशनसाठी जरी तीन कोर्सेस पुरे केले असले तरी आपण कॉम्प्युटर illiterate नसलो तरी कॉम्प्युटर retarded जरूर आहोत याची मला खात्री पटली आहे. परंतु दिवसेंदिवस बोटातील व मनगटांतील वाढत्या वेदनांमुळे हात लिहिण्याजोगा न राहिल्याने शरदने माझ्यासाठी voice activation ची सोय असलेला कॉम्प्युटर आणला आहे. मराठी फॉन्ट्स पण आहेत. शिकून सफाईने वापरेपर्यंत माझ्या नशिबी आणखी किती दिवस त्यांचा वापर आहे ते कॉम्प्युटर जाणे !

अट्ट्याण्णव सालाने सर्व बाबतीत शहाण्णव व सत्याण्णवचे विक्रम मोडले. पहिल्या पाचच महिन्यांत सध्या “फाइव्ह डाऊन डोन्ट नो हाऊ मेनी मोअर टू गो” अशी हार्ट अटॅक्सची अवस्था आहे. हार्ट अटॅक आल्याचं दुःख नाही पण न्यू जर्सीची चार मराठी नाटकं चुकवल्याचा राग येतो.

कार्डिओलॉजिस्टच्या म्हणण्याप्रमाणे अजूनही Leaky valve असलेल्या माझ्या दिलाचा फारसा हवाला देता येणार नाही. त्यामुळे अनेक वेळा हवालदिल व्हायला होतं. पण लगेच स्वतःला सावरते. वर्तमान यथेच्छ भोगून उद्यासुद्धा आज भोगण्याची इच्छा बाळगते. घरातसुद्धा एकटी असले तरी गौरीसारखी सजून बसते. ‘रात्र थोडी सोंगं फार’ अशी अवस्था झाली आहे. मेंदू व जीभ चालते तोवर ड्रग अँडिक्ट मुलांबरोबर काउन्सेलर म्हणून फोनवर काम करते, व्हॉलंटिअर म्हणून. त्या मुलांवर तोंडसुख घ्यायला वाव मिळतो. त्यासाठीच माझी जीभ अद्याप व्यवस्थित चालली असावी. Don't give up, keep giving हा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवला आहे. शरदनेही बिनपगारी सेक्रेटरीची नोकरी माझ्या गळ्यात बांधली आहे. वाचनासाठी व फार्सी आणि उर्दू शिकण्यासाठी वेळ फार कमी पडतो. Heart Friendly Cookbook लिहिणं चालू ठेवत त्यासाठी स्वैपाकखोलीची प्रयोगशाळा बनवली. आज ती पुस्तकं पटपट खपली गेली आहेत. त्यामुळे घेतलेल्या कष्टाचं सार्थक झालं. गालिबच्या शब्दांत,

रंजसे खूग्र हुआ इन्साँ तो मिट जाता हैं रंज

मुश्किलें इतनी पडी मुझपर के आसाँ हो गयी । किंवा

When you fall flat on the back, you have no other way but to look up अशी अवस्था आहे. आजवर व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांपायी दिवसातून जवळ जवळ सोळा-सतरा तास कामात निघून जात. मनोरुग्ण मुलं झोपेतही धिंगाणा घालीत असत. त्या वेळी माझ्या तोंडून सतत उद्गार बाहेर पडत. "There is no rest for the wretched like me." गेल्या चार-पाच वर्षांत आजारापायी जबरदस्तीने सेवानिवृत्त व्हायला लावून विश्रांतीव्यतिरिक्त दुसरं काहीही न शिल्लक ठेवून विधात्याने तू wretched नाहीस हे पटवून देण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

सध्या शरीरावर औषधांचा मारा चालू आहे. रोज जवळजवळ तीस गोळ्या निमुटपणे गिळाव्या लागतात. त्याशिवाय दोन पॅचेस व इंजेक्शन्स चालूच आहेत. आशिषच्या - माझ्या मुलाच्या मते माझ्या शरीरात सध्या drug war चालू आहे. त्यामुळेच मी आजपर्यंत हालचाल करू शकले आहे. एका औषधामुळे रक्तदाब वाढतो. दुसऱ्याने तो एकदम कमी होतो. एकामुळे फुफ्फुसं काम करत नाहीत तर

इतर काही औषधं किडनी व गॉल ब्लॅडरना मारक ठरली आहेत. एकामुळे यकृताचा विकार व मधुमेहाची चाहूल लागली आहे. काही चक्कर आणतात, भूक मारतात. काही पोर्टेशियम, मॅनेशियम, कॅल्शियम असे सर्व शियम शरीरातून नाहीसे करतात. या सर्वांच्या झगड्यांत माझं हृदय व सांधे अद्याप तरी थोडं बहुत काम करू शकतात. दोन कॉरोनरी बायपासनंतर माझ्या स्मरणशक्तीतही बराच बिघाड झाला आहे. मला शब्दांचं, नावाचं, घटनांचं बरंच विस्मरण होऊ लागलं आहे. हात, बोटं वाकल्यामुळे माझ्या हातांतील-जवळजवळ सर्व शरीरांतील - स्नायू फार weak अशक्त झाले आहेत असं जरी असलं तरी वस्तू पडतात त्या शरदच्या हातून - माझ्या नाही. ज्या शरीराचा, चेहऱ्याचा, धडपडीचा, कार्यक्षमतेचा मी अभिमान बाळगला तीच डिसेबिलिटीमुळे इन्बिलिटी होऊन इतरांना लायबिलिटी होण्याची शरीरावर वेळ आली आहे. Valve damage मुळे हृदयाचं नादमधुर संगीत बेसूर होऊ लागलं आहे. अंतरात चालू असलेलं भावनांचं वादळ टिकून असलं तरी चेहरा प्रसन्न, हसतमुख ठेवण्यात यशस्वी झालं आहे.

आपलं आयुष्य कुणीतरी होल्डवर ठेवल्यासारखं अनेकदा वाटतं. न पुढे सरकतं, न बंद करता येतं. फक्त जीव मुठीत धरून कुणीतरी, कधीतरी उचलेल याची वाट पाहत बसावं लागतं. मित्रमंडळीही कुठे भेटली की माझ्या तब्येतीखेरीज माझ्यापाशी संवादासाठी तर काही विषय असू शकतील हे विसरून बोलत राहतात. काहीजण तर माझ्याकडे असे डोळे भरून पाहतात की वाटतं त्यांना बहुधा ही पुन्हा भेटेल की नाही याची खात्री वाटत नसावी. मी एक-दोनदा फोनवर न भेटल्यास व्यथित होतात. चुकला फकीर जसा मशिदीत तसं त्यांच्या दृष्टीने 'चुकली लता हॉस्पिटलात' असं समीकरण आहे. माझ्या दिलात येणारी छोटीशी कळ त्यांच्या मनातील भयाची, काळजीची, निराशेची कळ आपोआप दाबून जाते. वेळ उसना घेण्यासाठी मी माझं हृदय देवाकडे collateral वर गहाण ठेवलं आहे असं वाटत राहतं.

आपलं रूपांतर टेनिस बॉलमध्ये झाल्याचं मला सध्या जाणवू लागलं आहे. हृदयाच्या कोर्टामधून संधिवाताच्या कोर्टात व संधिवाताच्या कोर्टातून हृदयाच्या कोर्टात कुठेही न थांबता, जाळीत न अडकता हा चेंडू सतत पळत ठेवला आहे. याला कारण दोघेही खेळाडू निपुण व सामर्थ्यवान आहेत. हा चेंडू कुठेही पडू देत नाहीत. त्यांच्या हातून ही शर्यत थांबण्याचीही चिन्हं दिसत नाहीत.

स्वामी चिन्मयानंदांनी गीतेच्या स्पष्टीकरणात शरीराला भाड्याच्या घराची उपमा दिली आहे. आत्मा शरीराचं हे घर भाड्याने वापरतो, भाडं भरतो, त्याची

निगा राखतो व वेळ आली की सोडून जातो. मात्र याचा घरमालक ते घर दुसऱ्या कुणाला पुन्हा भाड्याने देत नाही - त्याचा नाश करतो. माझं हे भाड्याचं घर इतकं जीर्ण झालं आहे की plumbing ठिकठिकाणी गळतं आहे, खिडक्यांची तावदानं केव्हाच फुटली आहेत. दारं मोडलीत, बिजागऱ्या-सांधे खिळखिळे झालेत. उंदरांनी, झुरळ्यांनी धुडगूस घातला आहे व वाळवीनेही सर्वत्र पोखरलं आहे. एवढंच नव्हे तर आता छतही गळू लागलं आहे. तरीसुद्धा दुसरी जागा अद्याप न मिळाल्याने सोडता येत नाही.

जीवन वाचवणारी औषधं, धोक्यातील फायदा, मृत्यू अटळ ठरलेला आजार हे शब्द अलीकडे सारखे कानावर येऊ लागले आहेत. जीवन किती मर्यादिपर्यंत वाचवणं शक्य आहे? मृत्यू अटळ कधी नसतो? तो अटळ होण्यासाठी आजाराची थोडीच गरज असते? यात रिस्क बेनिफिट कुठे बसतं? की या धोक्यांमुळेच, जीवन वाचवणाऱ्या औषधांपायीच मृत्यू अटळ ठरणारा आजार होऊ शकतो? माझ्या बाबतीत नेमकं हेच घडलं का? उत्तर सापडत नाही.

हृदय जसजसं लहान होऊ लागलं तसं त्यात ठासून भरलेलं नैराश्य, वैफल्य, भय, क्रोध, वैषम्य या सर्वांना जागा कमी पडून ते मधूनमधून डोकं वर काढू लागले. गेली दोन वर्षं जीवनाने बरीच निराशा केली. Life has given me lemons. या मिळालेल्या लेमन्सचं भरपूर लेमोनेड करून आत्मा थंड करायला शिकले. परंतु मिळणाऱ्या लेमन्सची आवक वाढतच गेली. दात्याने छप्पर फाडके दिलेलं हे दान आता मात्र या लेमोनेडने थंडावर येण्याऐवजी पित्त वाढू लागलं आहे. “फूलोसे जखम खाये तो कांटोसे सी दिये” अशी अजब रफूगिरी करण्याची वेळ माझ्यावर आली आहे.

एका वास्तवाचा स्वीकार करण्याच्या उंबरठ्यावर उभं राहण्याच्या प्रयत्नात असताना दुसऱ्या जबरदस्त धक्क्याने मला पुन्हा का पाडावं? अशा वेळी धारण केलेले सर्व मुखवटे धडाधड कोसळू लागतात. मनात चाललेला कोलाहल इतरांनाच नव्हे तर स्वतःलाही ऐकू येऊ नये म्हणून कोणताही मुद्दा जोराने गर्जून मांडायची सवय लावून घेतली. भिंती चारी बाजूंनी आवळू लागल्या तेव्हा या गर्जना वाढीस लागल्या. छतच अंगावर येऊ लागलं. पिंजऱ्याचं दार धाडकन बंद झालं. आतील आवाज, धडपड मंदावली, उरला फक्त गडगडाट! स्वतःबरोबरच इतरांचीही जाणूनबुजून फसवणूक सुरू झाली. ‘बचेंगे तो और भी लडेंगे’ असं रणांगणांवर गर्जून अजरामर झालेल्या दत्ताजी शिंदेंचा आदर्श नजरेसमोर ठेवला. लढताना नाही वाचला तर सुटकाच झाली. पण वाचलाच तर लढण्याखेरीज दुसरं

काय करण्याजोगं होतं? पळून जाण्यासही वाव नव्हता. निदान शूरपणाचा आव आणून 'बचेंगे तो और भी लडेंगे म्हणून मोठेपणा का पदरी घेऊ नये?' मीसुध्दा 'बचेंगे तो और भी लडेंगे' चा मुखवटा लावून स्वतःची व इतरांची फसवणूक करण्याचा निश्चय केला. नियतीने केलेल्या माझ्याच हसवणुकीबद्दल तिची फसवणूक करण्याचं ठरवलं.

गुलाबी रंगाचा चष्मा वापरल्यावर जग गुलाबी दिसू लागतं. झोपताना हा चष्मा काढल्यानंतर तेच जग रात्रीच्या काळ्या रंगानं व्यापतं. निद्रा हातातून सुटते, दूर पळते. काळोखात शोधून सापडत नाही. झोपच नाही तर स्वप्नं कशी पडणार? आयुष्य उन्हात गेलं तरी उन्हाचा चष्मा न वापरता गुलाबी चष्माच डोळ्यांवर चढवला. पहाट होताच हा चष्मा पुन्हा चढवला जातो - दिवसभराकरता.

मी ज्या ड्रग रिहॉबिलिटेशन सेंटरमध्ये व्हॉलंटिअर म्हणून काम करत होते त्यातील एका व्यसनी मुलाच्या तोंडचे उद्गार आठवून माझं वैफल्य, निराशा, काळजी सर्व काही दूर पळून जातं. तो म्हणाला होता. "Mrs. Deshpande, I pray for you each day, you may have all my life which is worthless. With all the love and help you give us, your life is worth more than a million bucks."

एनब्रेल हे नवीन अस्तित्वात आलेलं औषध फूड अँड ड्रग अँडमिनिस्ट्रेशनने परवानगी देताच त्यावरील रिसर्च अद्याप पूर्ण झाला नव्हता तरी त्या औषधामुळे संधिवाताच्या पेशन्टसना होणारा फायदा ध्यानी घेऊन मला १९९९च्या नोव्हेंबरमध्ये त्याची इंजेक्शन्स देण्यास सुरुवात केली. जॉन हॉपकिन्सच्या डॉ बेथॉन त्या औषधाच्या रिसर्च टीममध्ये होत्या व त्यांनी मला ती इंजेक्शन्स घेण्याचा आग्रह केला. त्यानंतर तीन-चार अधिक औषधं इतर ड्रग कंपन्यांनी काढली आहेत. ती औषधं जरी संधिवातावर cure म्हणून निघाली नसली तरी सांध्याची सूज नाहीशी होऊन पेशन्टसना आराम मिळतो व सांधे अधिक खराब होत नाहीत. या औषधांचे side effects अनेक आहेत व ते अद्याप समजलेलेसुद्धा नाहीत. तरीसुद्धा पेशन्टसना बराच आराम मिळत असल्यानं हे औषध दिलं जातं. या औषधांनी पेशन्टस्ची रोगप्रतिकारकशक्ती मोडून टाकली जाते व त्यामुळे त्यांना कोणतेही इन्फेक्शन लगेच होण्याची शक्यता आहे. न्युमॉर्टॉईड आर्थरायटिस हा ऑटोइम्युन रोग असल्याने immunity मोडण्याची गरज असते.

२००४ च्या मार्च महिन्यात, कित्येक महिने दोन्ही आजारांचा त्रास न झाल्यामुळे आम्ही दोन्ही डॉक्टरांच्या परवानगीने बोरा-बोरा, ताहिती, न्यूझीलंड,

ऑस्ट्रेलियाची सफर नक्की केली. कोणतीही फ्लाइट सहा तासांच्या वर नसावी ही डॉक्टरांची सूचना ध्यानात घेऊनच सर्व फ्लाइट्स रिझर्व्ह केल्या होत्या. पैसे भरले व पॅकिंग पुरं केलं. जाण्यापूर्वी एक आठवडा आधी अचानक माझ्या पाठीतून पायाच्या घोट्यापर्यंत सहन न करता येण्याइतक्या वेदना सुरू झाल्या. मला चालता, उभं राहता किंवा बसताही येईना. हॉस्पिटल इमर्जन्सीमध्ये हाताच्या शिरेतून डिलॉडीड या अतिशय जालीम औषधाचा मारा करूनही दुखणं कमी होईना. आजवर अनेक शस्त्रक्रिया, हार्ट अटॅक्स, कार्डिअक अरेस्ट, नागीण, बाळंतपणाच्या वेदना मी सहन केल्या होत्या, पण अशा वेदना कधीच भोगल्या नव्हत्या. हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट केलं व अनेक चाचण्या पुऱ्या केल्या. आठ दिवस मी गुरासारखी ओरडत होते. कोणत्याच वेदनाशामक औषधांचा उपयोग होत नव्हता व डॉक्टरांना निदान उमजत नव्हतं. अखेर वेदनांनी ओरडत असतांना चौथ्या दिवशी मला घरी पाठवण्यात आलं. संध्याकाळी घरी आले व पहाटे तीन वाजतां माझा श्वास कोंडला. पुन्हा इमर्जन्सी रूम, इकेजी सर्व सोपस्कार पूर्ण करण्यात आले व माझं हृदय ठीक असून पाठीतील व पायातील वेदनांच्या तणावामुळे कोंडलेला श्वास sympathetic असावा असं सांगून माझी पुन्हा घरी बोळवण करण्यात आली. मी पाठीतील वेदनांमुळे ओरडत असताना सुद्धा. सातव्या दिवशी माझ्या मैत्रिणीच्या सल्ल्यावरून कायरो प्रॅक्टरचं ऑफिस गाठलं. त्यानंही मला फारशी आश्वासनं दिली नाहीत. पण ५० ते ६० टक्के रिलीफ मिळेल असं सांगितलं. कावळा बसायला व फांदी मोडायला गाठ पडावी तसं दुसऱ्या दिवसानंतर दुखणं बरंच कमी झालं ते त्याच्या मॅनिप्युलेशनमुळे की दुखण्याचा स्वाभाविक कोर्स संपल्यामुळे ते कुणालाच ठाऊक नाही.

डॉक्टरांनी वेदनांसाठी औषधांबद्दल विचारताच मी आधीच जास्तीत जास्त वेदनाशामक गोळ्या घेत असल्यामुळे अधिक वाढवू शकणार नाही असं ठामपणे सांगितलं. वेदनेसाठी गोळ्या वाढवणं म्हणजे हृदयाच्या आजाराला पुन्हा जागृत करणं असं त्यांनी सांगितलं. तो धोका पत्करायला मी तयार असल्याचं सांगूनही डॉक्टर ते देण्यास मुळीच तयार नव्हते. मग मी वेदनांसाठी काय करू असा प्रश्न विचारताच त्यांची एका शब्दात उत्तर दिलं, "सफर (suffer) सहन कर, भोग."

आता या उर्वरित आयुष्याच्या सफरमध्ये वेदना व यातनाच्या सहवासात त्यांची हमसफर होऊन त्यांच्याच सोबतीने फक्त सफर करतच दिवस कंठावे लागणार या सत्याचा स्वीकार करत आहे. डॉक्टरांनी निदान मात्र फारच भारदस्त (sophisticated) केलं आहे. "Mononeuritis multiplex" कारण मी संधिवातासाठी घेत असलेलं एन्ब्रेल.

मे महिन्यापासून आतापर्यंत वेदना आठवड्यातून जवळजवळ चार दिवस चालू असतात. त्या केवळ पाठ व एका पायापुरत्या मर्यादित नसून दोन्ही पाय, दोन्ही हात, दोन्ही खांदे व मणका इथवर पसरतात. कोणत्याही औषधाचा उपयोग होत नाही. वेदनाशामक पॅच शरीरभर लावू शकत नाही. झोप तर वैरीण झाली आहे. पूर्णपणे No win situation.

यावर तीन उपाय आहेत. एक म्हणजे असंच सहन करत पुढील जीवन कंठावं. मला ते शक्य दिसत नाही. “बरदास्त की भी कोई हद होती है” सहनशक्तीची सीमा काय? व ती कुणी ठरवावी? उपाय नंबर दोन एन्ब्रेल बंद करावं. दोन-तीन आठवड्यांत सर्व सांधे दुखून शरीराचा लाकडाचा ओंडका होईल. यामुळे बिछान्यातून हलणं शक्य होणार नाही. कदाचित नर्सिंग होम गाठण्याची वेळ येईल. उपाय नंबर तीन अनेस्थेशियाच्या (फेन्टनिलच्या) पॅचची स्ट्रेन्थ वाढवावी. त्याचा ब्लडप्रेसरवर परिणाम होऊन ते एकदम खाली येईल व त्याचा हृदयावर परिणाम होऊन हार्ट अॅटक येण्याची ८० टक्के खात्री आहे. या तिसऱ्या उपायाला मी राजी आहे. परंतु माझे तीनही डॉक्टर्स नाहीत. जीवन माझं, मरण माझं पण माझा त्यावर काही हक्क नाही. मी काहीच करू शकत नाही कारण शरीरावर हक्क डॉक्टरांचा. वाट पाहणं व सहन करणं येवढ्या दोनच गोष्टी फक्त सध्या माझ्या हाती आहेत.

या सर्व अनुभवांनी मला एक फार चांगला जीवनविषयक धडा शिकवला आहे. मला काळजीमुक्त जगायला शिकवलं आहे. आजवर उद्याची चिंता, लोक काय म्हणतील याची काळजी, मुलं कशी निपजतील या सर्व चिंतांचं जाळं आपण विनाकारण स्वतःभोवती विणून त्यात आधिकाधिक गुंतत होतो याची जाणीव झाली. या माझ्या आजारापायी हे चिंतेचं जाळं एकदम तुटलं. येणारा प्रत्येक दिवस संपेपर्यंत त्या दिवसाचा, निसर्गसौंदर्याचा, सान्निध्यात येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा, पुस्तकांचा नव्याने, रुचीने आस्वाद घ्यावा, आनंद लुटावा हे शिकले. डोळ्यात काही गेल्यामुळे सृष्टी नजरेआड होऊ लागली म्हणून तक्रार न करता डोळे चोळून जे दिसले ते पाहून घ्यायला शिकले.

आयुष्याच्या सुखदुःखाचा आढावा घेताना अजूनही तराजूचा काटा सुखाकडे जास्त झुकलेला आढळून येतो. मग असं का? या निराशेचा अर्थ काय? घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेमागे विधात्याचा काही ना काही उद्देश जरूर असावा याची हळूहळू खात्री पटू लागते. घटना घडताना मात्र त्याचं उत्तर सापडत नाही एवढंच.

सातव्या महिन्यात अडीच पौंड वजनावर प्रिमेंच्युअर जन्म झाला तेव्हा या दुनियेत जीवनाशी झगडा करूनच पदार्पण करावं लागलं. आता एक्झिटसुद्धा

झगडण्याखेरीज अटळ आहे याची केव्हाच खात्री पटली. जीवन हे आशा-निराशा, सुख-दुःख, हार-जीत यांच्या झगड्यानेच परिपूर्ण नाही का? जीवन गुलाबासारखं सुरेख, सुंदर असलं तरी अधूनमधून काटे बोचायचेच.

वरील विचार व अनुभव लिहितांना कुणाकडून सहानुभूती मिळवण्याचा इरादा खचित नाही. माझ्या जीवन-नाटकाच्या रंगभूमीवरील पडदा पडण्यापूर्वी हा तिसरा शेवटचा अंक ही शोकांतिका मुळीच नाही. ही एक नाट्यमय, कधी हास्यमय, तर कधी रहस्यमय, अधूनमधून दुःखद घटनांनी व्यापलेली, पराभव आणि यशच्या ऊन-पावसात रंगलेली, बहुतांशी तृप्तीने भरलेली सुखांतिकाच ठरेल.

लेखक मिच आल्बम (Mich Album) यांनी त्यांच्या 'Five men you meet in heaven' या पुस्तकात म्हटल्याप्रमाणे "There is no ending - every ending has a beginning. Nothing in life happens at random - everything is connected, we just don't know it at the time. There is no coincidence."

वाटचालीतील ऊन-पाऊस व सावल्या

हॉर्ट फ्रेन्डली कुकबुक लिहिण्याचा माझा इरादा दोन-तीन वर्ष हाताच्या दुखण्यापायी पुरा होऊ शकत नव्हता. मी तर जवळजवळ आशाच सोडून दिली होती. दोन हजार दोन साली माझ्या पायांवर दुसरी शस्त्रक्रिया झाली. त्या वेळी माझ्याकडे आठवड्यातून दोन दिवस शरद जेव्हा कामावर जाई तेव्हा नर्स येत असे. मी तिच्याकडे माझी कुकबुक पुरं करण्याची इच्छा सहजपणे बोलून दाखवली. ती लगेच मला म्हणाली, "Don't go anywhere, I will be right back." मी तुझ्या मदतीशिवाय कुठेही जाऊ शकणार नाही. Take your time." ती पळतच जाऊन आपल्या गाडीतून लॅपटॉप घेऊन आली व माझ्या पुढ्यात बसून म्हणाली, "Dictate your recipes, I will type them." दोन महिन्यांत सर्व कुकबुक टाइप करून दिलं. ही मार्सिया डिपॉला नर्स म्हणून आली नसती तर माझं कुकबुक आस्तित्वात येऊ शकलं नसतं. कसलीही हाव मनात येऊ न देता तिने आपणहून मला मदत केली. मी देऊ केलेले अधिक पैसे घेण्यासही नकार दिला. अमेरिकन लोकांना भारतीय रेसिपीज वाचून स्वैपाक करणं सुलभ जावं याबद्दल बऱ्याच उपयोगी सूचनाही केल्या. मार्सियाने ज्या द्रुत गतीने टायपिंगचं काम केलं त्याच्या पाच पटीने पुस्तक प्रकाशित होण्यास वेळ लागला.

डॉक्टर्स निर्मला व सुरेश लिमये, अनघा आणि आनंद बर्वे आणि शोभा व दिलीप चित्रे यांनी माझ्या 'अनिकेत' या कथासंग्रहाचं इथे प्रकाशन करून माझं कौतुक केलं. अशी कौतुक करून घेण्याची दुर्मीळ संधी मला त्यांच्यामुळेच लाभली.

बाल्टिमोरला आल्यावर मी ज्या हॉस्पिटलमधील मानसिक विकृती असलेल्या मुलांच्या शाळेत काम करत होते त्या मुलांनीही माझ्यावर बरंच प्रेम केलं. कुणालाही आपल्या जवळपास फिरकू न देणारा ८ वर्षांचा रॉली फक्त मला आपल्या बरीच निगा राखलेल्या केसांच्या बुशला हात लावू देत असे. एवढंच नव्हे विसकटूही देत असे. अतिशय शॉर्ट फ्यूज असल्यामुळे चिडून मारामारी करू लागला

की मला 'तू दूर राहा' अशा ओरडून धोक्याच्या सूचना देत असे. कोर्टात जज्जचं डेस्क, लाकडाच्या भिंती व बाकांची नासधूस केल्याबद्दल त्याला या हॉस्पिटलमध्ये पाठवण्यात आलं होतं. निगा राखणं शक्य होईना म्हणून संधिवात झाल्यावर मी केस कापले तेव्हा रोज माझ्या लांब केसांवरून हात फिरवणारा बिली माझ्यावर रागावून डिस्चार्ज मिळेपर्यंत आठ महिने माझ्याशी बोलला नाही. जाताना निरोप द्यायला आला तेव्हा माझ्या केसांवर हात फिरवून 'पुन्हा केस कापण्याचा मूर्खपणा करू नको' एवढंच बोलून निघून गेला. रागाच्या भरात दोन नर्ससची कंबर मोडणारी एलिन रागावली की, "तू दूर राहा, तुला दुखवायचं नाही मला" म्हणून आधीच ओरडून सूचना देत असे. पुढे कॉलेजमध्ये गेल्यावर, माझ्या आयुष्यातील अविस्मरणीय व्यक्ती" म्हणून माझी मुलाखत घेऊन माझ्यावर लेख लिहिला. १९८१ मध्ये माझी दुसरी शस्त्रक्रिया झाली त्या वेळी आत्महत्येचा प्रयत्न केल्यामुळे १९८७ साली हॉस्पिटलमध्ये आलेली जोअॅन सर्जरी झाल्यावर रोज मला भेटण्यासाठी हॉस्पिटलमध्ये येत असे. त्यानंतर मी घरी आल्यावर माझं घरकाम, सफाई, कपडे धुणं, इस्त्री करणं अशी कामं घरी येऊन पुढील तीन-चार आठवडे करत होती. मी नको म्हणत असताना व पैसे न घेता!

अगदी शेवटी आयुष्यात ज्यांनी बरंच काही दिलं, ती व्यसनाधीन मुलं कशाचीही अपेक्षा न करणारी. मी शिस्तीच्या बाबतीत फार कडक आहे हे माहीत असूनही "माझ्या आईने जर मला तुझ्यासारखी शिस्त लावली असती तर माझ्यावर आज या रिहॅब सेंटरमध्ये येण्याची वेळच आली नसती," असं मला म्हणणारी. "तूच माझी आई का नाही झालीस? तुझ्या मुलाप्रमाणे मीही खूप शिकलो असतो" अशी इच्छा करणारी. "You are the only one who ever called me Mr. Smith. I am honored" म्हणणारा रॉजर बरंच काही सांगून गेला. आजवर या देशात मला अनेक गुन्हेगार, मानसिक रूग्ण, व्यसनाधीन मुलांना शिकवण्याचा योग आला आहे. त्यांना काउन्सेलिंग केलं आहे. प्रत्येक शब्दागणिक अशुद्ध शब्दांचे फटाके उडवणारी ही मुलं; पण त्यांच्यापैकी एकानेही माझ्यासमोर आक्षेपार्ह शब्दांचा, भाषेचा वापर कधी केला नाही. कधी चुकूनमाकून आलाच एखादा तसा शब्द तोंडात तर लगेच माफी मागून "Sorry, I didn't mean to say it in front of you Ms. D" असं म्हणत.

"How are you?" किंवा "कसं काय वाटतं आहे आज मावशी?" केवळ औपचारिक, पोकळ, अर्थ नसलेले, केवळ संभाषण करायचं आहे म्हणून विचारावे लागणारे प्रश्न एकट्या मनाला मनापासून आवडणारे, बेचैन करायला लावणारे,

उत्तर अपेक्षित नसलेले केवळ निरर्थक प्रश्न. बरंच काही पुरवून जाणारे व मिळवून देणारेही. नाहीतर खिडकीबाहेरची डॉगवुड, अझेेलिया मेपल व ओकची झाडं. त्या झाडांवर अधूनमधून बसणारे, एखाद-दुसरा शिशिरांतील पक्षी, त्यामधूनच चिवचिवणं, झाडांच्या मधून दिसणारी अरुंद आकाशाची पट्टी हेच या आयुष्याच्या हेमंत-शिशिर ऋतूंत उरलेले एकमेव सगोसायरे.

दीड वर्षापूर्वी पायाची सर्जरी झाली त्या वेळी दोन-तीन दिवस हॉस्पिटलमध्ये राहण्याची वेळ आली होती. माझ्या खोलीतील शेजारच्या बेडवरील पेशंटचा मुलगा येऊन तिला भेटून गेला. रिकाम्या हातानेच आला. तिला वाटलं होतं लाडक्या पूताने निदान खाऊचा, चॉकलेटचा पुडा तरी घेऊन यायला हवं होतं. पण तिच्या नव्वदाव्या वर्षी तिच्या पथ्याचं निमित्त सांगितलं. प्रश्न देण्याघेण्याचा नव्हता. पण आपलं माणूस जेव्हां येतं तेव्हां मनाला मोहर फुटणं स्वाभाविक असतं ना? आला, 'हाऊ आर यू' ने सुरुवात केली, (उत्तराची अपेक्षा नव्हतीच, किंवा ते सवयीने अपेक्षितच होतं) चार शब्द बोलला व निघून गेला. त्यानंतर फारसं कुणी फिरकलंच नाही.

माझ्या सुदैवाने मला टॉलस्टॉय, काफ्का, फुकूयामा, स्टीफन इझ्वाईग, गीता, सानेगुरुजी, शेली, कीट्स, वर्डस्वर्थ, ज्ञानेश्वर यांसारख्या सुहृदांचं बरंच मोठं मित्रमंडळ मिळालं. त्यांनीच मला घडवलं, आयुष्यभर साथ दिली. अनेक वेळा जेव्हा दुःख व वेदना या दोन्ही जोडणाऱ्या दुव्यांनी मनाचा कोंडमारा होतो त्या वेळी अतिशय आवडणारे पुस्तकांतील उतारे, कवितेच्या ओळी, एखादी ओवी, सुरेख गाणं, वर्णन, सुंदर विचार सांगायला किंवा ऐकवायला कुणी भेटणं कठीण होऊन जातं. प्रत्येकजण आपापल्या नित्यक्रमात मग्न असतो. सवड काढणं हा शब्दच कुणाला ठाऊक नाही. त्यात अपंग व्यक्ती म्हणजे अवलंबित व्यक्ती. त्यांना मदत करणं आलंच भेटल्यावर. त्यामुळे त्यांना सर्व activities मधून वगळूनच टाकलेलं काय वाईट?

या नित्यक्रमात, व्यवहारात व्यग्र झालेल्या, मग्न झालेल्या, फारच गुंतलेल्या व्यक्तींना एका अज्ञात कवीच्या कवितेची आठवण करून देण्याचा मोह होतो.

Dust If You Must

"Dust if you must, but the world's out there
With the sun in your eyes, the wind in your hair,
A flutter of snow, a shower of rain.
This day will not come around again,
Dust if you must, but bear in mind,
Old age will come, and its not kind.

And when you go, and go you must,
You yourself will make more dust."

अशा वेळी मनाला उजाळा देतात पूर्वायुष्यातील स्मृती, प्रिय आठवणी, फोटो. तेवढ्यात आजीऽ आजीऽ च्या कल्लोळात गळ्याला मिठी बसते धावत आलेल्या नातवंड्यांच्या हातांची, त्यांचं व त्यांच्या सोबत आलेल्या त्यांच्या आईवडिलाचं दर्शन व आवाज एकदम दहा हजार कॅडललाइटचा प्रकाश मनाच्या शीशमहालात पेटवून देतो.

चाकांवरुन अनुभवलेले जग

प्रवासवर्णन वाचायची मला लहानपणापासून आवड आहे. भूगोल हा विषय शिकतांना ती वृद्धिंगत झाली आणि तेव्हापासूनच जगभर प्रवास करण्याची मनाला ओढ लागली. भूगोल शिकताना जबरदस्त वेड लावलं ते अमेझॉनच्या खोऱ्याचं, न्यूझीलंडच्या पिग्मींचं व सर्व दृष्टींनी गूढ वाटणाऱ्या चीनचं. जपानच्या किमोनो घालून वावरणाऱ्या स्त्रिया (अर्थात त्या बायकांनी किमोनोपासून पॅट-शर्ट व स्कर्ट ब्लाउजपर्यंत केलेली प्रगती आमच्या शिक्षकांनी आम्हा विद्यार्थ्यांपासून लपवली होती). बॅकाँक, चीन व जपानमधील मनोरे-मंदिर, आफ्रिका खंडातील जंगल व हिंस्र पशू, इजिप्तचे पिरॅमिड्स, पिसा येथील झुकता मनोरा, पॅरिसचा टॉवर, रोम शहरातील कारंजे, लंडनचा पूल, नॉर्वेला रात्री दिसणारा सूर्य या सर्वांच्या सफरी मी वयाच्या ८ व्या वर्षापासून माझ्या त्या त्या वेळच्या कल्पनाशक्तीच्या जोरावर सतत करत आले होते. वाढत्या वयाबरोबर वाढत असलेल्या ज्ञानाबरोबरच कल्पनाशक्तीही वाढीस लागली होती व त्यामुळे त्या स्वप्नसफरीतील सृष्टीच्या तपशिलात दरवर्षी सुधारणा होत होती. अमेरिका या देशाबद्दल मला त्या वेळी किंवा त्यानंतरही फारसं कुतूहल किंवा उत्सुकता नव्हती. फारसा इतिहास नसलेल्या या देशाविषयी मला कधीच आकर्षण वाटलं नाही. आता मात्र वर्तमानाच्या खिडकीतून भूतकाळाकडे डोकावतांना माझं मलाच हसू येतं.

मुंबईला दादर येथे बालपण गेलेल्या एका साधारण मध्यमवर्गीय कुटुंबातील मुलीला जगप्रवासाची केवळ स्वप्न पाहण्याचीच शक्यता होती आणि त्या स्वप्नात व कल्पनातच समाधान मानून घेणं अपरिहार्य होतं. पुढील आयुष्यात कधी काळी ही मनोकामना पुरी होईल अशी आशा बाळगणं चुकीचं होतं किंवा बाळगली असती तर कुणीही खासच वेड्यात काढलं असतं. परंतु माझ्या ललाटेरेषेवर जगप्रवास कोरला होता तो टाळणं ब्रह्मदेवालाही शक्य नव्हतं.

तुम्हाला अपेक्षाही नसताना जीवनात घटना घडतात. माझ्या आयुष्यात तेच घडलं. ध्यानी, मनी किंवा स्वप्नीही नसताना लग्न होताच माझ्या नव्या जीवनाची व त्यासोबत माझ्या जगप्रवासाची सुरुवात झाली. लग्नानंतर एका महिन्याच्या आतच पतीसमवेत अमेरिकेला जाण्यासाठी माझी रवानगी झाली. वाटेत एडन, पोर्ट सैद, कैरो, सिसिली, आइल ऑफ कॅप्री यांची सफर झाल्यानंतर नेपल्स, जिनोआ, लंडन या शहरांची ओझरती भेट घेऊन अस्मादिकांची स्वारी न्यूयॉर्क शहरी अवतरली. कोकणांतील एखाद्या खेड्यातून प्रथमच मुंबईला पाऊल टाकणाऱ्या व्यक्तीची जी गत होते तशीच न्यूयॉर्क शहरात प्रथमच पाऊल टाकल्यावर माझी झाली. मी पुरती भांबावून गेले होते.

वयाच्या पासष्ट वर्षांनंतर सेवानिवृत्त झाल्यावर प्रवास करण्याचा आमचा इरादा या संधिवाताने मनातून काढून टाकायला लावला. एका दृष्टीने हा आर्थरायटिस माझ्यासाठी दुवाच ठरला. साठी येण्यापूर्वीच ह्यविकाराने जोरदार तडाखा दिला. त्यामुळे आम्ही ऐन चाळिशीतच प्रवास करणं सुरू केलं ते फायदेशीर ठरलं. १९९४ साली आम्ही दरवर्षी दोन किंवा तीन देशांना भेट देण्याची मोहीम काढण्याचा विचार केला.

प्रवासाला सुरुवात करायची असा विचार पक्का केल्यानंतर दोन महत्त्वाचे प्रश्न उभे ठाकले. आमच्या अशा प्रवासासाठी कुणीतरी चेअरपर्सनची निकडची गरज भासली. सफरीचे चेअरमनपद स्वीकारून शरदने, माझ्या पतीने तो प्रश्न लगेच सोडवला. माझी व्हीलचेअर ढकलण्याचं काम त्यानं आपल्या हाती घेतलं. दोन्ही हात, मनगट व खांदे संधिवाताने निकामी केल्यामुळे मला बॅटरीवर चालणाऱ्या चाकांच्या गाडीची गरज होती. पण अशी खुर्ची फार वजनदार असल्यामुळे विमानातून सर्व ठिकाणी नेणं शक्य नव्हतं. शरदने माझ्या व्हीलचेअरचा व पर्यायाने माझा ताबा आपल्या हाती घेतला.

दुसरी समस्या माझ्या फार्मसीची. माझी दर दिवसाची अनेक औषधं, इंजेक्शन्स, इंजेक्शन्स देण्याच्या सुया आमच्या प्रवासात आमची सोबत करत असत. माझ्या औषधांच्या वेळा सांभाळण्याचं काम फार्मसीसकट शरदने स्वीकारलं. नाहीतरी आतापर्यंत तो माझा जेथे जाईन तेथे व्हीलचेअर घेऊन सांगाती झालाच होता.

सर्वप्रथम १९८४ साली मेक्सिको या देशाला भेट दिली. पूर्व मेक्सिकोला भेट देताना मला माझ्या आजोळची - गोव्याची - फार आठवण झाली. कानकुन, मेरिदा, चिचनइझ्झा येथील घरं, माणसं, त्यांचा पेहराव, मोठ्याने हातवारे करत

बोलण्याची पद्धत हे सर्व पाहून मला गोव्यातच असल्याचा भास झाला. कानकुनला मिळणारी शहाळी पाहून मला फारच आनंद झाला. एवढा की शहाळ्याचं पाणी पिण्यात व बस ड्रायव्हरच्या किल्लीने शहाळ्यातील गर काढून खाण्यात आम्हा दोघांनाही बस सुटण्याची वेळ निघून गेली याचं भानच राहिलं नाही. मी गाव पहाण्यासाठी एवढ्या दूर आले की शहाळ्यातील पाणी पिण्यासाठी, याचा ड्रायव्हरलाही उलगडा झाला नाही.

मेरिदा शहराने दिल्लीची थोडीफार आठवण करून दिली. तिथे आम्ही गाडी भाड्याने घेऊन प्रवास केला. मी माझ्या स्पॅनिश-इंग्रजी शब्दकोशातून रस्त्याच्या फलकाचा अर्थ वाचण्यापूर्वीच गाडी दोन नाके ओलांडून पुढे गेलेली असे. आमच्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे आम्ही हॉटेलचा रस्ता चुकलो. कुणालाही मार्ग विचारण्यापूर्वी तेथील लोक आम्हांला मेक्सिकन समजून स्पॅनिश भाषेत लांबलचक सूचना देत. त्यामुळे आम्ही इंग्लिश बोलत आहोत याकडे ते जाणूनबुजून दुर्लक्ष करत. पत्ता विचारण्यासाठी आम्ही एका घरासमोर थांबलो व तिथे स्वतःच्या व इतरांच्या दोन-चार मुलांशी खेळत बसलेल्या एका तिशीतल्या स्त्रीला आम्ही मार्ग विचारला. ती एक दोन वर्षे उत्तर अमेरिकेत राहून आल्यामुळे इंग्रजी समजत व थोडंफार बोलू शकत होती. आपल्याबरोबरच्या सर्व मुलांना स्वतःच्या गाडीत बसवून ती गाडीत बसली व आम्हांला म्हणाली, 'follow me'. आम्हांला वाटलं आमचं हॉटेल तिच्या घराच्या जवळपास असेल. जवळजवळ ३५ ते ४० मिनिटं गाडी डाइव्ह केल्यावर आम्ही आमच्या हॉटेलजवळ पोहोचलो. स्वतःच्या खर्चाने जवळजवळ सव्वा तास घालवून तिनं आम्हांला मार्गदर्शन केलं. कोण म्हणतं जगात अजून माणुसकी शिल्लक नाही म्हणून?

पुढील वर्षी आम्ही 'अराउंड द वर्ल्ड इन फिफ्टी डेज' अशी सफर केली. बाल्टिमोर ते बाल्टिमोर असा प्रवास केला. पहिला थांबा लंडन. ह्या शहराला आधीच अनेक वेळा भेट दिल्यामुळे लंडनदर्शन पुन्हा करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नव्हता. दुसरा मुक्काम मुंबई. इथे विमानतळावरच येऊ नये असे अनुभव घ्यावे लागले. मी एकटीच पुढे निघाले होते. शरद एक-दोन दिवसांत नेदरलँड्सहून कॉन्फरन्स आटपून मला मुंबईला भेटल्यावर आम्ही पुढील प्रवासाला निघणार होतो. माझी व्हीलचेअर ढकलणाऱ्या गृहस्थांनी माझा दुबळेपणा ध्यानी घेऊन फायदा उठवण्याचं ठरवलं. माझ्याजवळ फक्त एकच सूटकेस असूनसुद्धा ती कस्टममध्ये उघडल्यावर तुला फार त्रास होईल असं परत परत मला सांगण्यात आलं. आक्षेपार्ह असं माझ्याजवळ काही नसतानाही असं का सांगितलं जात आहे

याचा मला काहीच बोध होईना. त्याने उलगडा केला तो असा. “बाई, तुमचं सामान तपासण्यासाठी, तुमची सूटकेस उघडण्यात येईल व तुमचं सामान बाहेर काढण्यात येईल. तुम्ही व्हीलचेअरमध्ये असल्यामुळे तुम्हांला ते पुन्हा भरणं कठीण जाईल. त्यापेक्षा तुमच्या पासपोर्टमध्ये चाळीस डॉलर्स घालून माझ्याकडे द्या म्हणजे तुमची बॅग उघडली जाणार नाही.” सूटकेस न उघडण्यासाठी कस्टम्स कर्मचाऱ्यांचे हात बांधायला त्यांना चाळीस डॉलर्स हवे होते. मी जेव्हा तसं करण्यास आक्षेप घेतला तेव्हा माझी व्हीलचेअर आदळत आपटत घेऊन ते सद्गृहस्थ काउंटरवर पोहोचले व कस्टम्स अधिकाऱ्याला डोळ्यांनी काहीतरी खुणवू लागले. त्या अधिकाऱ्याने माझं सर्व सामान सूटकेसमधून बाहेर काढून काउंटरवर टाकलं व काही आक्षेपाहून न सापडल्याने मला सामान भरून सूटकेस झटपट बंद करण्यास सांगितलं कारण रांगेतील इतर लोकांची जास्त वेळ खोटी करण्याची त्याची इच्छा नव्हती. माझे हात व पाय दोन्ही अधू असल्याने मी त्यांची मदत मागितली तेव्हा तो अधिकारी व खुर्ची ढकलणारे गृहस्थ हाताची घडी घालून स्वस्थ उभे राहिले आणि मला सामान आवरायला घाई करू लागले. मीही त्यांच्यासारखीच हाताची घडी घालून स्वस्थ बसले तेव्हा दोघंही आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला बोलवायची धमकी देऊ लागले. मला गप्प पाहून माझ्यावर ओरडू लागले. तेव्हा रांगेतील लोकांनी सामान भरून माझी सूटकेस बंद केली व माझी तिथून सुटका झाली. बाहेर येऊन गाडीत बसताना मी त्याने केलेल्या सेवेवर नाराज झाल्यामुळे टीप देणं नाकारलं तेव्हा खुर्ची ढकलणाऱ्या त्या गृहस्थांनी मला तळतळून शिव्याशाप द्यायला कमी केलं नाही.

मुंबईत आलेला आणखी एक आगळा अनुभव एका सरदारजी टॅक्सी ड्रायव्हरचा. माझ्या भावाने टॅक्सीत बसताना मला काही सूचना कोकणी भाषेत दिल्या व जवळच असलेल्या मामी माझ्याशी मराठीत बोलल्या. टॅक्सी सुरू झाल्यावर मी जेव्हा सरदारजीशी शुद्ध हिंदुस्थानीत बोलायला सुरवात केली तेव्हा त्यानं मला आश्चर्याने विचारलं, “बहनजी, एक बात पूछ सकता हूँ?” मी हो म्हणताच, “आप आयी कहांसे? आपके हिंदुस्थानीसे लगता है कि आप देहली या यु.पी.की हैं. मराठी भी ऐसी कि यहीं की लगती है और ये तिसरी बोली कहाँ की है?” मी दिल्लीवाली आहे म्हटल्यावर स्वारी खूश होऊन पूर्वीची ओळख असल्यासारखा गप्पा मारू लागली.

थोड्याच वेळाने सरदारजीने एक सिगरेट विकत घेऊन शिलगावली. सवयीप्रमाणे माझ्या तोंडातून नकळत शब्द बाहेर पडले, “भाईसाब, इस जहर को

आपने क्युं अपनाया है? क्या आपके कोई बीबी, बच्चे या माँ-बहन नहीं? खुद के लिये नहीं तो कमसे कम बीबी-बच्चों के लिये या खुदाके लिये इसे छोड दो.” त्यानं एक क्षण आश्चर्याने माझ्याकडे पाहिलं व लगेच तोंडातील सिगरेट व खिशातील पाकीट काढून खिडकीबाहेर फेकलं. आता आश्चर्य करण्याची पाळी माझ्यावर आली होती. मी घरापाशी उतरताना माझ्या बाजूचं दार उघडत म्हणाला, “बहनजी, आजसे बीडी पिना छोड देने की जरूर कोशिश करूंगा. मेरी माँ-बहन या बीबी-बच्चे कोई यहां पे नहीं है ना ही किसीने मेरेको ऐसे हकसे ये छोडने को कहा.” मी त्याच्याकडे पाहतच राहिले.

मुंबईहून आम्ही बँकॉक गाठलं. विमानातील आणखी एक अनुभव. बरेच प्रवासी भारतीय होते. मराठी माणसंही अनेक. परंतु मोफत मिळणाऱ्या दारूपायी एअर होस्टेसबरोबर त्यांनी घातलेली हुज्जत, पिणं थांबवण्याला दाखवलेला विरोध, विमान एअरपोर्टवर उतरतांना समोरचे फलक वाचूनही पेटवलेली सिगरेट हे सर्व पाहून ही मंडळी आपलेच भाईबंद असलेले पाहून आम्हाला फार खंत वाटली.

बँकॉकच्या विमानतळावर पोहोचल्यावर मुंबई फार दूर असल्याचं जाणवलं नाही. तोच गोंधळ, तोच उशीर, संथपणे होणारं काम. दूरच्या प्रतिनिधीने आमच्या हॉटेलचा पत्ता विचारला. तो दिल्यावर त्याने शरदच्या रुपेरी केसांवर व माझ्या चेहऱ्यावर एक-दोनदा आश्चर्यानं नजर फिरवून मला विचारलं, "Are you going to be in the same room with your dad?" शरदला त्या गृहस्थाची मनापासून चीड आली.

बँकॉकला पोहोचल्यावर मीठ-मिरचीत बुडवून अलाहाबादी पेरू खाण्याची इच्छा बऱ्याच दिवसांनी पुरी झाली. थाई पेहरावात व भाषेत स्टेजवर महाभारतातील काही प्रवेश पाहताना फारच मजा वाटली. धर्म, भीम, नकुल, सहदेव, अर्जुन, कुंती ही सर्व पात्रं स्टेजवर पाहून लहानपणी कोकणात पाहिलेल्या दशावतारी नाटकांची आठवण झाली.

जकार्ताला एअरपोर्टच्या बाहेर आल्यावर काही क्षण मुंबईत उतरल्याचा भास झाला. भरपूर धूळ, भीक मागणारी फाटक्या-मळक्या कपड्यातील मुलं, रस्त्याच्या बाजूला पावसामुळे साचून वाहणारं पाणी, बजाज यांचंच नांव लिहिलेल्या ऑटो रिक्शा व जवळजवळ मुंबईकरांसारखे दिसणारे लोक. डोळ्यांवर विश्वास बसेना. पाऊस पडत असताना आमच्याकडे छत्री नाही म्हणून पैसे घेऊन भाड्याने छत्री देणारा आठ-दहा वर्षांचा मुलगा, आम्ही त्याची छत्री घेऊन पळून जाऊ नये म्हणून आमच्या मागून चालत आला. जकार्ताला सर्व मुसलमानी संस्कृती.

विमानातून बाली बेटांच्या विमानतळावर उतरताच गोव्याच्या पणजीच्या एअरपोर्टवर पाऊल ठेवल्याचा भास झाला. सगळीकडे लाल माती, हिरव्यागार भाताची पिकं, आजूबाजूला डोंगर, फुलं, फळं व देवळं, इथे सर्व लोक हिंदू, आम्हीसुद्धा हिंदूधर्मीय. पोटाला कापडाचा पट्टा बांधलेल्या फिरंगींना मात्र देवळात जाण्याची परवानगी, पण धर्मनि हिंदू असूनही केवळ असा पट्टा नाही म्हणून आम्हांला देवळांत जाण्याची मनाई. अखेरीस गावच्या शेरीफला आमची दया येऊन त्याने आम्हांला त्यांचे देवळात प्रवेश मिळवण्यासाठी घालावे लागणारे कापडी पट्टे आणून दिल्यावर आम्ही आत जाऊ शकलो.

बालीला दर वीस वर्षांनी छोट्या टेकडीवरील ब्रह्मा-विष्णू-महेश या त्रिमूर्तीच्या देवळात उत्सव असतो व सर्व बाली बेटांतील हिंदू या महोत्सवाला नैवेद्य घेऊन येतात. हा नैवेद्य भात, भाजी व काही गोड पदार्थ यांचा असतो आणि हा प्रसाद एका छोट्या टोपलीत घालून बायका डोक्यावरून घेऊन येतात. कपाळावर पांढरं कुंकू लावतात. मंदिराजवळ गाड्यांचा ट्रॅफिक व गोंधळ चुकवण्यासाठी मंदिराकडे पोहोचणारे रस्ते जवळजवळ दीड मैल दूरपर्यंत वाहनांसाठी बंद ठेवलेले असतात. कमरपट्टे बांधून देवळांत जाण्याची परवानगी तर मिळाली, पण दीड मैल चालून देवळात जाणार कसं? रस्ते फार खडबडीत असल्यामुळे व्हीलचेअर ढकलत नेणं शरदला अवघड झालं असतं. ह्याखेरीज माझे व व्हीलचेअरचे - दोघांचेही-सर्व सांधे मोडकळीस आले असते. डोक्यांसमोर प्रश्नचिन्ह उभं राहिलं. इतकं सुरेख देऊळ मला जवळ किंवा आत जाऊन पाहता येणं शक्य नव्हतं. अखेरीस मी शरदला एकट्याला जाऊन देवळाचे आतील व बाहेरील फोटो काढून आणण्यास सांगितलं. परंतु इच्छा तिथे मार्ग सापडतोच. जवळच उभ्या असलेल्या शेरीफने शरदला चालत जायला सांगून आपल्या मोटर सायकलच्या मागील सीटवर माझं पार्सल बसवून देवळात पोहोचतं केलं व एका तासाने नेण्यासाठी परत येण्याचं आश्वासन दिलं. ही देवभक्त हिंदू स्त्री देवदर्शन न घेताच परत गेल्यास देव आपल्याला सजा देईल या भयाने त्याने मदत केली असावी. बिचारा शरद ! त्याला मात्र दर्शनासाठी जाऊन-येऊन तीन मैल चालण्याची तपश्चर्या करावी लागली.

या त्रिमूर्तीच्या मंदिरासमोर आम्ही इथल्या स्त्रियांचे व पुरुषांचे रंगीबेरंगी कपड्यात फोटो घेण्याचे अनेक प्रयत्न केले. परंतु या बायका अति लाजाळू ! फोटो काढू देण्यास तयारच होईनात. तेवढ्यात एक जोडपं स्वखुशीने तयार झालं फोटोसाठी. त्यांनी आपलं नाव लिहून दिलं तेव्हा आम्हांला फार आश्चर्य वाटलं. त्याचप्रमाणे आमचं आडनाव ऐकून त्यांनाही आश्चर्य वाटलं. त्याचं नाव होतं

अगस्ती व तित्चं आर्या. आडनाव पांडे आणि आम्ही देशपांडे.

बालीला हिंदूचं वटवाघूळचं मंदिर आहे. हजारो वटवाघूळ या गुहेसारख्या दिसणाऱ्या मंदिरात आहेत. आत गुड्डप अंधार व त्याबरोबरच भरपूर घाणही आहे. या मंदिरांतील प्रसाद खाल्ल्यावर मनातील इच्छा पुऱ्या होतात अशी आमच्या गाईडने माहिती पुरवल्यावरून मी माझा संधिवात बरा व्हावा म्हणून प्रार्थना केली व डोळे बंद करून प्रसाद प्राशन केला. माझा हा आजार auto-immune (शरीराला नवीन रोगांपासून निर्भय ठेवणारा) असल्यामुळे प्रसाद खाल्ल्याने फार काही हानी होण्याचा प्रश्न उद्भवणार नाही याबद्दल खात्री होती. शरीराची इम्युनिटी जबरदस्त होती. मात्र प्रसाद खाऊन हानी तर नाहीच, पण फारसा गुणही आला नाही.

बालीमध्ये गणपतीचं एक मंदिर आहे. हा गणेश बाराव्या शतकात ज्या गुहेत सापडला त्याच स्थितीत ठेवला आहे. या मंदिराचं नावही गुहा-गणेश आहे. याच गुहेत सापडलेल्या शंकराच्या दोन पिंडी पण तिथे आहेत. गुहेत विजेचे दिवे नाहीत. मेणबत्तीच्या प्रकाशात पुजारी आत काळोखांत नेऊन दर्शन घडवून आणतो. आत फार प्रसन्न वाटतं. आम्ही गणपती व शंकराचं दर्शन घेऊन बाहेर जाण्यासाठी गुहेच्या तोंडाशी आलो तोच, “अय्या, ही गणेशाची मूर्ती यांना बाराव्या शतकांत सापडली म्हणे ! विश्वासच बसत नाही. या लोकांनी आत एवढा अंधार का ठेवला आहे? आत जायची भीतीच वाटते बाई?” शुद्ध मराठीतील पुणेरी उच्चारांचा हा संवाद कानावर पडताच माझी विकेट उडाली. मीही आतून त्यांना जबाब दिला. “भीती वाटण्याजोगं काहीही नाही आत. छान, प्रसन्न वाटतं, इथे येऊन तर पाहा.” बाहेरची किलबिल एकदम बंद झाली. महाराष्ट्रापासून एवढ्या दूर असलेल्या या बेटावर मराठी बोलणाऱ्या माणसांनी माझं कुतूहल जागृत केलं. शरद जेव्हा माझी ढकलगाडी ढकलत गुहेच्या तोंडाशी आला तेव्हा सात-आठ माणसं तोंडाशी कोंडाळं करून आतुरतेने व विस्मयाने उभी असलेली आढळली. आम्हांला पाहून (आणि त्यातल्या त्यात मला व्हीलचेअरमध्ये) त्यांना अतिशय आश्चर्य वाटलं. पाहुणे पुण्याचे होते. इंजिनिअर मुलाची बदली तात्पुरती बालीला झाल्याने तो इथे असेस्तोवर कुटुंब बाली पाहण्यासाठी आलं होतं.

त्यानंतर सिंगापूर-हॉंगकॉंगमार्गे आम्ही चीनमध्ये बेर्जिंगला आलो. त्यावेळी (१९८५) तेथील विमानतळाने पुन्हा पणजीच्या छोट्याशा विमानतळाची आठवण करून दिली. संधपणे काम करणारी माणसं, एका बाजूला कसंबसं फेकून दिलेलं प्रवाशांचं सामान, अंधारलेला विमानतळ, मशीन्सच्या बदल्यात करण्यात येत असलेला माणसांचा वापर, सर्व पाहून भारतापासून आपण फार दूर आलो नाही

असं वाटलं. सिंगापूर विमानतळानंतर तर हा विरोधाभास प्रकर्षाने जाणवला.

बेजिंगला हॉटेलमध्ये पोहोचलो तेव्हा दुपारचे चार वाजले होते. गायडेड दूर दुसऱ्या दिवशी सुरू होणार होती. त्या काळी चीनबाहेरील प्रवाशांना गार्डशिवाय मुक्तपणे सर्व ठिकाणी वावरण्याची परवानगी नव्हती. बराच वेळ हाताशी असल्यामुळे आम्ही गार्डच्या अनुपस्थितीत व चिनी भाषेचं काहीच ज्ञान नसतानाही बेजिंग शहराच्या दर्शनाला जायचा विचार पक्का केला. हातवाऱ्यांच्या भाषेने आम्ही टॅक्सी करून समर पॅलेस गाठला. त्याचा आमच्या गायडेड दूरमध्ये समावेश नव्हता. पॅलेस बंद होण्यास फक्त पाऊण तास शिल्लक होता. तेथील पहारेकरी शरदला आत जाऊ देईना. परंतु त्याने मला व्हीलचेअरमध्ये पाहिल्यावर आत जायला लगेच परवानगी दिली. अर्ध्या तासांत परत या असं घड्याळ दाखवून बजावलं. हा समर पॅलेस फारस सुरेख आहे. गार्डशिवाय, भाषेशिवाय, खुणांच्या साहाय्याने जेवढी मिळवता येईल तेवढी माहिती मिळवली. सविस्तर माहिती या वर्षी डॉ. मीना प्रभू यांच्या 'चिनी माती' या प्रवास वर्णनात मिळाली. आम्ही वेळेवर परतल्यामुळे पहारेकरी खूश झाला व त्याने आमचे मनापासून आभार मानले.

वेळ बराच हाताशी असल्यामुळे आम्ही टॅक्सी ड्रायव्हरला टॅक्सी शहरात नेण्यास सांगितलं. तिथे नेण्यास त्याने बरेच आढेवेढे घेतले. भाषेची समस्या होतीच. कदाचित पैसे जास्त हवे असतील असे समजून आम्ही त्याला अधिक पैसे देऊ केले. तरीही शहरात जाण्यास तो बराच नाराज दिसला. आम्ही फारच आग्रह केल्यामुळे त्याने गाडी शहराकडे वळवली. घराघरांत गॅलरीत दोऱ्यांवर, बाल्कनीच्या कठड्यावर वाळण्यासाठी घातलेले, खाली लॉबकळणारे कपडे पाहून मुंबई पुन्हा नजरेसमोर उभी राहिली. कुतूहलाने चौफेर पाहत असता आमची टॅक्सी शहरात पोहोचली. आमच्या ध्यानी येतं न येतं तोच ती एका पोलिसाने थांबवली व तो तावातावाने टॅक्सी ड्रायव्हरशी वाद घालू लागला. टॅक्सी ड्रायव्हर आमच्याकडे बोटं दाखवून त्याला उत्तर देत होता. थोडा वेळ पोलिसाशी हुज्जत घालून झाल्यावर टॅक्सी ड्रायव्हरने गाडी हॉटेलच्या दिशेने वळवली. हॉटेलमध्ये परतल्यावर परदेशी पाहुण्यांना शहरात जाण्याची परवानगी नसल्याची माहिती मिळाली.

दुसऱ्या दिवसापासून बेजिंगची गायडेड दूर सुरू झाली. टियानामन स्क्वेअर, फरबिडन सिटी, चीनची प्रसिद्ध भिंत सर्व पाहायचं होतं. चीनच्या भिंतीजवळ पोहोचण्यापूर्वी बसेस काही अंतरावर उभ्या करतात. तिथून पुढे चालत जावं लागतं. खडबडीत रस्त्यावरून जाताना दुखण्याने उचल खाल्ली. इथूनच मागे वळावं असा विचार मनात येऊ लागला. परंतु इच्छा शक्तीने त्यावर लगेच मात केली. या भिंतीला जागतिक आश्चर्य का म्हणतात ते लगेच कळून आलं. व्हीलचेअरवरून

वर चढून गेल्यावर मला माउंट एव्हरेस्ट जिंकल्याचा आनंद झाला. वर पोहोचल्यावरसुद्धा खडबडीत रस्त्यामुळे व्हीलचेअर ढकलणं अशक्य होतं. माझी खुर्ची एके ठिकाणी उभी करून शरद पुढे गेला. तेव्हां इतर प्रवाशांनी माझी व्हीलचेअर उचलून घेऊन मला बऱ्याचशा भिंतीचं व त्यावरून दिसणाऱ्या आजूबाजूच्या भागाचं दर्शन घडवलं आणि शरद परत आल्यावर टाळ्या वाजवून आम्हांला प्रेमाने निरोप दिला. भाषेचा अंश नसतानाही माणसं प्रेमाने आपल्या भावना कशा व्यक्त करू शकतात याचं हे जिवंत उदाहरण पाहून नकळत डोळे ओले झाले. मी व्हीलचेअरमध्ये असूनही एवढ्या लांब प्रवास केला याचं सर्वांनाच फार आश्चर्य वाटलं.

बेर्जिंगनंतर हाँगकाँगमार्गे जपानमधील टोकियोच्या नारिटा विमानतळावर उतरलो. हा अफाट मोठा एअरपोर्ट टोकियो शहरापासून जवळजवळ सत्तर मैल दूर आहे. शहर अतिशय महागडं असल्यामुळे टॅक्सी करून शहरामध्ये जाणं परवडण्यायोग्य नव्हतं. येथील बसेस फारच वक्तशीर व कार्यक्षम असल्याचं कळलं. बसस्टॉपवर आलो तेव्हा दर ५ मिनिटांनी बसेस येऊन निघत असत. एवढ्या वक्तशीरपणाची कल्पनाही नसल्यामुळे शरद माहिती काढण्यासाठी माहिती केंद्रावर गेला. तेवढ्या अवधीत आमच्या पाच-सहा बसेस तरी चुकल्या असाव्यात. आमची बस येताच आमचं सामान उचलून व माझी व्हीलचेअर दुमडून बसमध्ये ठेवून मला उचलून चढवेपर्यंत आमची बस जरा उशिरा निघाली. तोवर सर्व पॅसेंजर्सचे चेहरे अगदी पाहण्यालायक झाले होते. मनात म्हटलं बाकीचे पूर्वेकडील देश कसे संथपणे काम करतात याची थोडीफार झलक तुम्हांला आज दिसली.

प्रवासाचा शीण झाल्यामुळे आम्ही लवकर जेवून झोपण्यासाठी बिछान्यावर आडवे झालो. ही टोकियोच्या महागड्या हॉटेलमधील खोली एवढी लहान होती की माझा मुलगा जर इथे जमिनीवर झोपला असता तर पाय नक्कीच दरवाज्यातून बाहेर ठेवून त्याला झोपावं लागलं असतं. खोलीत व्हीलचेअर चालवायचा प्रश्नच नव्हता. ती फोल्ड करूनच ठेवावी लागली. मला फर्निचरचा, बिछान्याचा व भिंतीचा आधार घेऊन चालावं लागलं.

डोळा लागून तासभर होतो न होतो तोच कर्कश आवाजामुळे जाग आली. हा रस्त्यावरील आवाज रात्रभर चालूच राहिला. टोकियो शहरात रस्तेदुरुस्तीच काम दुपारी ट्रॅफिक जॅम होऊ नये यासाठी रात्री करतात. रहिवाशांनी काही दिवस झोपमोड सहन करायला मुळीच हरकत नाही.

टोकियोत सर्व ठिकाणी स्वच्छता, टापटीप, वक्तशीरपणा, कार्यक्षमता आढळून आली. सर्व लोक कामसू असल्याचं दिसून आलं. या सर्वांत एक गोष्ट

जाणवली व ती म्हणजे शहरात अनेक ठिकाणी भिकारी नजरेस पडले. पार्कमध्ये अगर शहरात बाकावर बसलं की चांगल्या स्वच्छ, नीटनेटक्या पेहरावातील हे भिकारी शेजारी येऊन बसतात व भीक मागतात. काही इंग्रजीसुद्धा बोलतात. विनवणी न करता अनेक वेळा भिकेची मागणी करतात व तुमच्याशी घासाघीस करण्यासही मागेपुढे पाहत नाहीत. फक्त पोलीस पाहत आहेत का हे जाणण्यासाठी मागेपुढे पाहतात एवढंच!

दुसऱ्या दिवशी टोकियोपासून शंभर किलोमीटर निको या गावी शिंटो धर्माच मंदिर पाहायला गेलो. ट्रेने अर्ध्या-पाऊण तासात पोहोचलो. जपानी ट्रेन्स अतिशय सुरेख, स्वच्छ व वक्तशीर आहेत. आयुष्यात एकदातरी त्यांतून प्रवास करावा असं वाटायला लावण्याजोग्या आहेत. निकोच्या शिंटो मंदिराच्या स्थापत्यात जपानी, चिनी व भारतीय मिश्रण आहे. देवळाबाहेरील दरवाज्यांच्या खांबांवर भारतीय पुराणातील पहारेकरी आहेत. आमची टूर तेथील कनाया हॉटेलमध्ये जेवणासाठी थांबली. या हॉटेलमध्ये प्रवेशद्वारातून आत गेल्यावर एका मोठ्या भिंतीवर जपानी डोळ्यांच्या व चेहऱ्यांच्या, मुरली वाजवणाऱ्या कन्हैयांचं म्युरल पाहिल्यावर जपानी कनाया म्हणजे कन्हैया याची खात्री पटली.

निकोच्या देवळात टोकियोच्या एका शाळेतील ७/८ व्या इयत्तेतील जवळजवळ १५० मुलं फील्ड ट्रीपवर आली होती. सोबत फक्त तीन शिक्षक होते. एका शिक्षकाच्या ताब्यात ५० मुलं असं प्रमाण होतं. सर्व मुलं शिस्तबद्ध पद्धतीने शिक्षकांच्या पुढे दोघा, तिघांच्या जोड्या करून जात होती. सारं कसं शांत होतं. आरडा-ओरडा, मोठ्यानं बोलणं, भांडणं ऐकू आलं नाही. मी शिक्षक असल्यामुळे भारतात व उत्तर अमेरिकेतही माझा शाळेतील मुलांशी बराच संबंध आला होता. पण अशी शिस्त, शिक्षकांबद्दल आदर मी कुठेच पाहिला नव्हता अगर अनुभवला नव्हता. मुलांना मी व्हीलचेअरमध्ये असल्यामुळे माझ्याशी बोलण्याचं कुतूहल व उत्सुकता होती. शिक्षकांच्या परवानगीने १०-१२ मुलांचा घोळका माझ्याजवळ येऊन शिक्षकांच्या मदतीने माझ्याशी गप्पा मारून जात होता. उत्तर अमेरिकेत बेशिस्त तर इथे अतिशिस्त अनुभवायला मिळाली.

निकोच्या देवळाबाहेरील अंगणात एका कुंडातून सतत धूर येत होता. तो अंगावर घेत मनातील इच्छा व्यक्त केल्यास किंवा नवस केल्यास ती इच्छा पुरी होते असा समज आहे. मी अगदी मनोभावे नवस केला, धूर अंगावर घेत!

जपानी लोकांची टापटीप, सौंदर्यदृष्टी, कामसू वृत्ती व आदरतिथ्य यांचा ठस प्रवाशांच्या मनावर उमटल्याखेरीज राहत नाही. त्यांच्याशी जपानी भाषेत

बोलण्याचा थोडा तरी प्रयत्न केला तरी त्यांना आपल्याबद्दल आपुलकी वाटते.

जपान नंतर हवाई, सॅनफ्रान्सिस्को मार्गे आम्ही पृथ्वीप्रदक्षिणा पुरी केली. पंचावन्न दिवसांनंतर घरी पोहोचलो सर्व अवयव शाबूत ठेवून !

पूर्वेकडील देशांची सफर पुरी केल्यानंतर आम्ही युरोपियन राष्ट्रांकडे मोर्चा वळवला. अनेक वर्षांपूर्वी इंग्लंड, फ्रान्स, इटली, हॉलंड, जर्मनी या देशांत प्रवास केला होता. परंतु त्या वेळी व्हीलचेअरच्या सोबतीची जरूरी नव्हती. त्याऐवजी आमच्या छोट्या चिरंजिवांची सोबत असल्यामुळे त्याच्या चालीने जे काही पाहू शकलो ते पाहिलं.

पहिली सफर स्पेनची. सर्वप्रथम बार्सिलोनाहून टासा-द-मार व योरे-द-मार या स्पॅनिश रिव्हियेरांना भेट दिली. स्वच्छ किनारे, निरभ्र आकाश, पांढरीशुभ्र वाळू व छोट्या टेकड्यांनी या बीचसना दिलेला एकान्त या सर्वांमुळे हे किनारे अतिशय रम्य दिसतात. परंतु माझ्या व्हीलचेअरने मात्र माझ्यासमोर अनेक समस्या निर्माण केल्या. दोन्ही ठिकाणी रस्ते अतिशय अरुंद व गुळगुळीत गोट्यांचे होते. अशा रस्त्यांवर व्हीलचेअरनं प्रवास करणं फार अवघड झालं. स्पॅनिश लोक मदत करायला तत्पर होते. कित्येक ठिकाणी दोघा-तिघांनी मिळून खुर्ची उचलून नेली. काहींनी इतक्या हलक्या खुर्चीचं तर कित्येकांना त्या खुर्चीतून मी एवढ्या लांबचा प्रवास करते याचं कौतुक वाटलं.

ग्रनाडा, जिब्राल्टर, टॅन्जिअर (मोरोक्को) शहरांना भेटी देऊन आम्ही सव्हियाला पोहोचलो. टॅन्जिअर शहर जुन्या दिल्लीची सहीसही प्रतिकृती आहे. तिथे बिर्याणी, बाकरखानी रोटी, कबाब व तन्दूर चिकन या सर्व पदार्थांचा आस्वाद घेत आला. रेस्तोराँ जवळच आहे असं सांगत आमच्या गाईडने खडबडीत रस्त्यावरून माझी वरात काढली. कचरा पसरलेल्या गलिच्छ मातीच्या व धुळीच्या रस्त्यावरून दोन्ही बाजूला कुतूहलाने माझी व्हीलचेअरवरून काढलेली मिरवणूक पाहण्यासाठी तोकड्या-फाटक्या कपड्यातील मुलांची बरीच गर्दी जमली होती व ती मुलं मला सलाम करत होती. रत्याच्या दोन्ही बाजूंना खाद्यपदार्थांची व तंदूरची अनेक दुकानं होती.

सव्हियाला एकूपो चालू होतं. त्यामुळे तिथे कोणत्याही हॉटेलमध्ये रिझर्व्हेशन मिळू शकलं नव्हतं. आजूबाजूला छोट्या गावांत प्रयत्न करायचा व तिथे हॉटेललात जागा न मिळाल्यास सरळ कॉर्दोबाला जायचं असं ठरवून आम्ही कॉर्दोबाला आलो. तिथे पेट्रोल पंपावर पेट्रोलसाठी थांबलो असता आम्ही कुठले, कुठे निघाली आहोत, कुठून आलो इत्यादी चांभारचौकशा तेथील अटेंडंटने सुरू केल्या. आम्ही भारतीय आहोत हे ऐकून त्याला फार आनंद झाला व कुठल्या हॉटेलमध्ये उतरलो आहोत

ते विचारून घेतलं. कोणत्याच हॉटेलमध्ये रिझर्व्हेशन मिळालं नाही हे सांगितल्यावर पुढील तीन दिवस त्याने पेइंगगेस्ट म्हणून आमची एका कुटुंबात सोय करून दिली. आमचा सर्व संवाद आमच्या डिक्शनरीच्या साहाय्याने बोललेल्या स्पॅनिशमधून व त्याच्या अतिशय मर्यादित इंग्रजीमधून होऊ शकला. या कुटुंबात कुणालाही स्पॅनिशखेरीज इतर भाषा येत नव्हत्या. इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन या सर्व भाषा त्यांना सारख्याच वाटत. त्या मालकिणीने फ्रेंच बोलणाऱ्या एका कॉलेजतरुणीला आमची इंटरप्रिटर बनवली तेव्हा मला हसू आवरेना. इंग्रजी व फ्रेंच या दोन अलग भाषा आहेत हे तिला समजावणं कठीण गेलं. माझ्या स्पॅनिश-इंग्रजी शब्दकोशाचा बराच उपयोग झाला. कोणतेही प्रत्यय अगर उभयान्वयी अव्यय, सर्वनाम न वापरता केवळ शब्दकोशाच्या साहाय्याने आम्ही कामापुरता संवाद साधला. बाईंनी आपल्या विस्तारित कुटुंबाची कौतुकाने ओळख करून दिली. आपल्या मुलीने चालविलेल्या डे-केअर सेंटरची भेट घडवून आणली. तिच्या डे-केअरमधील एक तीन वर्षांचा मुलगा माझ्या खुर्चीवर एवढा खुश झाला की तो आमच्याबरोबर येण्यासाठी आपली बॅग घेऊन आला. सव्हियाला एकस्पोसाठी सर्व ठिकाणी व्हीलचेअरकता रॅम्पस् होते. तेथील कथीड्रलमध्येसुद्धा व्हीलचेअरसाठी रॅम्पस् असल्यामुळे हा प्रवास सुकर झाला.

पुढील टप्पा माद्रिदचा. इथे मात्र रस्त्यांना कुठेही व्हीलचेअरसाठी सोय नव्हती. सर्व ठिकाणी खुर्ची उचलून फूटपाथवर चढवून शरदचे सांधे खिळखिळे व्हायची वेळ आली. तिथून जवळच असलेल्या टोलिडो या गावातही सर्व रस्ते गुळगुळीत गोट्यांचे असल्यामुळे माझ्याबरोबरच शरदचे व खुर्चीचेही सर्व सांधे मोडकळीस आले. स्कूज घट्ट करून व त्यांना वंगण घालून खुर्चीचे सांधे जाग्यावर बसले. टायलनॉलच्या खुराकाने शरदचे सांधे ठीक झाले. माझ्या सांध्यांना ठीकठाक करणारं व वेदना शमवणारं आणखी जालीम औषध माझ्याजवळ नसल्यामुळे मला दुखणं सहन करणं भाग पडलं.

न्यूयॉर्कला परतण्यापूर्वी एक दिवस आधी टोलिडोला जाऊन आलो. तिथे जाताना वाटेवर एक २०० वर्षांचा जुना दगडी पूल अजूनही वापरात आहे. त्यावरून जाण्याचा मी हट्ट धरल्यामुळे तो पुरवणं शरदला भाग पडलं. खडबडीत रस्त्यामुळे खुर्ची मागे किंवा पुढे जाईना. कुणाच्याही साहाय्याने अशा रस्त्यावरून चालणं मला शक्य होईना. पुलाच्या मध्यभागी आम्ही अडकलो. असा गाढवपणा केल्याबद्दल मी स्वतःला दोष देऊ लागले. परंतु स्पॅनिश लोकांच्या मदतशील स्वभावाचा पुन्हा अनुभव आला. बऱ्याचजणांनी पाळीपाळीने उचलून माझी खुर्ची

पलीकडे नेली.

टोलिडोहून माद्रिदला संध्याकाळी परतलो. अंधार पडू लागला होता. दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे विमानतळावर पोहोचायचं होतं. त्यामुळे कोणत्याही अमेरिकन फास्ट फूडला भेट द्यायची नाही ही आम्ही निघण्यापूर्वी घेतलेली शपथ मोडून मॅकडॉनाल्डच्या बाहेर माझी खुर्ची पार्क करून शरद फास्ट फूड आणण्यासाठी आत गेला. मेक्चिकनला स्पॅनिश शब्द ठाऊक नसल्यामुळे त्याला तिथे बराच वेळ लागला. बाहेर माझ्यापासून जवळ जवळ सहा-सात फुटांवर एक भिकारी भीक मागत बसला होता. परंतु लोक त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून पुढे जात होते. बराच थकवा आल्यामुळे माझा कधीतरी डोळा लागला. मी डुलकी घेत असता माझ्या मांडीवर काहीतरी पडल्यासारखं वाटल्यामुळे मला जाग आली. पाहते तो मांडीवर अनेक नाणी व काही नोटांचा सडा पडलेला आढळला. पांगळी भिकारीण समजून लोक येता जाता मला पैसे दान करून जात होते. मी हाक मारून इंग्रजीत खुलासा करेपर्यंत लोक भरभर निघून जात. माझी छबी त्यांना बहुधा होमलेस बॅंगलेडीसारखी भासली असावी. शरद परतल्यावर मला बराच धीर आला. मी झालेला प्रकार त्याचा सांगताच त्याला हसू आवरेना. मला मात्र हसावं की रडावं तेच कळेना! शरदने लगेच सुचवलं की तो पुढे जाऊन सामान बॅगांमध्ये भरेपर्यंत मी तिथे तसंच बसून राहावं व आणखी काही पैस कमावता आले तर पाहावं म्हणजे निदान माद्रिदमधील शेवटच्या दिवसाचा खर्च तरी निघेल. मी कमावलेले सर्व पैसे त्या जवळच बसलेल्या भिकऱ्याच्या पुढ्यात टाकून आम्ही तिथून सटकलो. तेव्हापासून आम्ही कधीही कोणत्याही देशात गेलो की शरद माझी व्हिलचेअर फूटपाथवर उभी करून तिथून निघून जाण्याच्या पवित्र्यात उभा राहतो.

वेल्समध्ये कार्डिफला तशीच वेळ आली. माझ्या व्हिलचेअरच्या हाताचं पॅड कुठेतरी पडलं म्हणून ते शोधण्यासाठी आम्ही जेवायला गेलो होतो, त्या रेस्तराँपर्यंत शरद जाण्यासाठी निघाला. जाताना मला रस्त्याच्या कडेला खुर्चीत बसवून गेला. परंतु वेल्स लोक स्पॅनिश लोकांप्रमाणे फार दानशूर निघाले नाहीत. अर्थात मला त्याबद्दल आनंदच झाला.

कॉन्फरन्ससाठी शरदला व त्याच्याबरोबर मला इंग्लंडमध्ये बाथला जाण्याचा योग आला. आम्ही युनिव्हर्सिटीपासून जरा दूर असलेल्या एका छोट्या हॉटेलमध्ये उतरलो होतो. हे हॉटेल एका कुटुंबानं चालवलं होतं. आजवर इंग्लंडबद्दलचा माझा अनुभव केवळ लंडन शहराशी निगडित होता. त्यामुळे या लोकांबद्दल माझं मत जरा कलुषित झालेलं होतं. बाथ व दक्षिण पूर्व इंग्लंड येथील लोकांनी ते

बदलून टाकलं. शरद सकाळी लवकर कॉन्फरसला गेल्यावर हॉटेलची मालकीण मेरियन रोज सकाळी मला मदत करण्यासाठी येत असे. मला सोबत देण्यासाठी नाश्ता व लंच माझ्याबरोबर घेत असे. आपल्या शेफला माझ्यासाठी खास भारतीय पद्धतीची मासळीची आमटी, चणा डाळ बनवून आणायला सांगत असे. अशा तऱ्हेचा पाहुणचार कोणत्या हॉटेलमध्ये मिळू शकेल? गावात तिचं काम असलं की ती माझ्या खुर्चीतून मला कथीडूल दाखवण्यासाठी नेत असे.

अपंग, हॅन्डिकॅप्ड लोकांना सवलती देण्यात ब्रिटिश लोक अमेरिकन लोकांच्याही एक पाऊल पुढेच असल्याचं आढळलं. फक्त काही फार जुने किल्ले सोडल्यास जवळजवळ सर्व ठिकाणी मी व्हीलचेअरमधून सहज जाऊ शकेल. ज्येष्ठ नागरिक व हॅन्डिकॅप्ड लोकांना आणि त्यांची व्हीलचेअर ढकलणाऱ्यांना प्रवेश विनामूल्य असे.

इंग्लंडहून नॉर्वेला भेट दिली. इथे सर्वजण इंग्रजी बोलू शकत असल्यामुळे भाषेची अडचण मुळीच जाणवली नाही. त्यात ऑस्लो शहरात बरेच पाकिस्तानी लोक राहत असल्यामुळे जेवणाचीही कुठेच आबाळ झाली नाही. जेवणाखाण्याच्या बाबतीत मात्र नॉर्वे हा देश फार महाग वाटला. फ्युअर्ड्सच्या काठी वसलेलं बालास्ट्रांड नावाचं छोटसं गाव अतिशय आवडलं. जेवताना भल्या थोरल्या चंद्राचं सुरेख चंदेरी प्रतिबिंब सोबत करत असे. फ्युअर्ड्ससुद्धा चंदेरी रांगाने झळकत असे. हे गाव आम्हाला इतकं आवडलं की सेवानिवृत्तीनंतर इथेच स्थायिक होण्याची इच्छा मनांत प्रबळ होऊ लागली. आकस्मिक आजाराच्या प्रसंगी मात्र हॉस्पिटलमध्ये नेण्याची सोय फक्त हेलिकॉप्टरने होऊ शकते व अनेक वेळा त्यांची मदत मिळण्यास चोवीस ते छत्तीस तास लागतात. अशा वेळी गुपचूप राहून वाट पाहण्याखेरीज आणखी काही करणं शक्य नसतं. अशी माहिती मिळताच तो बेत लगेच बदलला. मनात आलं येथील नागरिक बहुधा निरोगी व आरोग्यसंपन्न असावेत. माझ्यासारख्या माणसांना स्थायिक होण्यासाठी हे गाव नाही. अन्य कुठेतरी सोय पाहावी.

प्राथमिक शाळेपासून मनात घर करून असलेली माझी एक इच्छा १९९४ च्या जानेवारी महिन्यात पुरी होण्याचर योग आला. ब्राझील देशांतील अॅमेझॉन जंगल व तेथील इंडियन्स पाहण्याची मनाला लहानपणापासून फार ओढ होती. अॅमेझॉन व तेथील रहिवासी पाहून डोळ्यांचं पारणं फिटलं. दोन नद्यांचे प्रवाह - एक काळी व एक जरा स्वच्छ (पण आता गढूळ होत आलेली) ज्या ठिकाणी मिळतात त्या संगमाच्या ठिकाणी दोन्ही नद्या एक न होता तिथे एक काळी रेष दिसते. एका बाजूची नदी काळी व दुसरी गढूळ तशाच रहातात. हा खरंच एक दैवी

चमत्कार आहे याबद्दल खात्री पटू लागते. खरंच या संगमावर डॉल्फिन्स पाण्यातून डोकं वर काढून उडी मारताना पाहायला मिळाले. येथील लोकांची घरं नदीत तरंगणारी आहेत. पावसाळ्यात नद्यांचं पाणी चढलं की ही घरं आपोआप वर १ हे ऐकून एवढा आनंद झाला की तिने माझ्या व्हीलचेअरमधून माझी रेस्तोरॉभर मिरवणूक काढली. त्यातील प्रत्येक ग्राहकाशी तिने माझी ओळख करून दिली. स्वतः केलेलं काजूच्या फळाचं लोणचं मला मोठया प्रेमानं खाऊ घातलं व थोडं बरोबर नेण्यासाठी दिलं. गोव्याचे फजांव इथे खायला मिळतील हे स्वप्नात सांगूनही खरं वाटलं नसतं. स्वतः केलेलं फजावंच डिप तिने मला दोन-तीन वेळा विनामूल्य खाऊ दिले व त्याची रेसिपीही दिली.

याच गावात आणखी एक गमतीदार अनुभव आला व आपण भारतापासून फार दूर नाही याबद्दल खात्री पटली. इथे एका छोट्या दुकानात काही वस्तू विकत घेतल्या तेव्हा तेथील सेल्सगर्लने आपल्यापाशी सुटे पैसे नाहीत म्हणून माझ्या हाती त्याच किंमतीत बसणारी एक पेन्सिल व वही ठेवली.

हॉटेलमध्ये गावातील फोन बुकवरून नजर फिरवली तर कुणा अरुण पटवर्धन यांचा फोन नंबर व पत्ता सापडला आणि नंतर त्यांची ओळख झाली. फोर्तालईझावरून मुक्काम हेसिफला (Receife) वळवला. या गावाला ब्राझीलचं व्हेनिस शहर म्हणतात का त्याचा उलगाडा मात्र झाला नाही. व्हेनिसची हेसिफशी तुलनाच होऊ शकत नाही इतकं व्हेनिस शहर सुरेख आहे.

या हेसिफ शहरात पोस्ट ऑफिस शोधायला बराच वेळ लागला. अखेरीस चालता चालता दोन मैलांनंतर एका पोस्ट ऑफिसचा शोध लागला. तिथे काम करणारी बाई बरीच कार्यक्षम दिसली. शरदच्या हातातील पोस्टकार्ड जवळजवळ हिसकावून घेत तिने झटपट स्टॅप मारायला सुरुवात केली - त्यावरील मजकुरावर सुद्धा! वाचणारे कितपत वाचू शकतील तेच जाणोत!

हेसिफहून बाहिया साल्वादोरला आलो. या गावात निग्रो, गोरे पोर्तुगीज व देशी इंडिअन्स आपापली संस्कृती टिकवून गुण्यागोविंदाने एकत्र नांदत आहेत. यापूर्वी गोव्याला पाहिलेले अनेक सांस्कृतिक कार्यक्रम इथे पाहायला मिळाले. पोर्तुगीज भाषेचीही थोडीफार सवय होतीच. आजपर्यंत माझ्या संधिवातावर अनेक उपचार करून झालेले होते. युनानी, नेचरोपॅथी, अँक्युपॅन्चर, अँक्युप्रेषार यापासून ते देवाला नवस करण्यापर्यंत सर्व पद्धतीचे, प्रकारचे उपचार करून झाले होते. राहिला होता फक्त व्हुडू या आफ्रिकन पद्धतीचा उपचार तो अमेरिकेत करून पाहणं शक्य नव्हतं. हा उपचार इथे बाहिया साल्वादोरला करून घेण्याचा योग माझ्या नशिबात होता. मुंबईला बांद्र्याच्या सेंट मेरीच्या चर्चमधील मेरी

जशी नवसाला पावते तशीच येथील मेरीही पावते. हिला बांद्र्याच्या मेरीप्रमाणे आपण बरे झाल्यावर मेणाच्या बाहुलीची दक्षिणा द्यावी लागते. मीही एक फीत बांधून गुण आल्यास परत येऊन मेणाची बाहुली दक्षिणा देण्याचा नवस केला. माझा जन्मसुद्धा बांद्र्याच्या माउंट मेरीच्या कृपेने झाला असल्याचं मला सांगण्यात आलं होतं. परंतु इथेसुद्धा पुन्हा माझी श्रद्धा अपुरी पडल्याचं दिसून आलं.

या देशातील मेकॅनिक्ससुद्धा आपल्याकडील मेकॅनिक्सप्रमाणे कोणतंही काम करण्यास कचरत नाहीत, मागपुढं पाहत नाहीत. माझ्या मोडक्यातोडक्या पारुंगीज भाषेत व मेकॅनिकच्या तोडक्या इंग्रजीमध्ये माझा हेअरड्रायर एकशेदहा व्होल्टवरून दोनशेवीस व्होल्टवर चालण्यासाठी अॅडॅप्टर बसवून घेण्याकरता संवाद करावा लागला कारण इतर कोणत्याच दुकानात तो सापडेना. एका दुकानात तसा दुरुस्ती करणारा मेकॅनिक सापडला. त्याने आमच्यासमोरच पांच-सहा वायर्स जुळवून काहीतरी गुंडाळून त्याचा अॅडॅप्टर तयार केला. तो वापरून हेअरड्रायर चालवायला मला भीती वाटत होती, पण पठ्ठयाने तसं न होण्याची खात्रीपूर्वक हमी दिली. ह्या सर्व कामासाठी आमच्याकडून फक्त दोन डॉलर्स घेतले.

आपल्याकडे नारळी पौर्णिमा असते तसाच एक सण बाहिया साल्वादोरला साजरा करतात. समुद्रात खूप पुढे जाऊन, कोळी समुद्राची पुजा करतात. समुद्राला या वेळी प्रसाद पण देतात. आपल्याकडे अनंत चतुर्दशीला गणेश विसर्जन करतात त्याची आठवण झाली. गर्दीसुद्धा अगदी तशीच असते. काठावर रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना जत्रा भरलेली असते. मला व्हीलचेअरवरून समुद्रात जाणं शक्य होणार नाही म्हणून दोघातिघांनी मिळून माझी व्हीलचेअर उचलून जाता येईल तिथवर मला नेऊन आणलं. याच सुमारास रोलिंग स्टोन्स हा प्रसिद्धसंगीत समूह गावात कार्यक्रम करण्यास आला असल्यामुळे बरेच लोक आजूबाजूच्या गावातून आले होते. त्यातील बरेचसे लोक विचित्र केशरचना व चित्रविचित्र पेहराव करून आलेले होते. त्यांनाच पाहून आमची बरीच करमणूक झाली.

बाहिया साल्वादोरला शहरी वातावरण मागे ठेवून पश्चिम-दक्षिण ब्राझील येथे ईग्वासू धबधबा पाहण्यास आलो. या धबधब्यापुढे नायगरा फॉल्स अगदी बेबी फॉल्ससारखा भासू लागतो. एवढा हा धबधबा लांबरूंद व विस्तारित आहे. फॉल्सजवळ नेणारी बोटीची सफरसुद्धा बरीच साहसी व धाडसाची आहे. या भागात त-हेत-हेची फुलपाखरं आहेत. फुलपाखरांचे एवढे चकचकीत, लखलखणारे, चमकणारे वेगवेगळे रंग आणखी कुठेच पाहायला मिळणार नाहीत. हा ईग्वासू धबधबा इतर तीन देशांतून पाहता येतो. एक सांस्कृतिक कार्यक्रम

पहाण्यासाठी आम्ही इथल्या एका डिनर थिएटरला भेट दिली. कार्यक्रम पाहण्यासाठी आमच्या आजूबाजूला डिनर थिएटरमध्ये युनायटेड नेशन्स एकत्रित झालं होतं. या दक्षिण अमेरिकेतील देशात इटालियन, फ्रेंच, ब्रिटिश, जर्मन, अमेरिकन, स्पॅनिश अशा अनेक देशातील लोकांचं कडबोळं झालं होतं. सांस्कृतिक कार्यक्रम ब्राझील, अर्जेन्टिना व पॅराग्वे या देशांतील कलावंत सादर करणार होते.

पॅराग्वे व अर्जेन्टिना या देशांना ईवासू फॉलहून अनेक सफरी निघतात. परंतु तिथे जाण्यासाठी जवळजवळ तीन मैल चालावं लागलं असतं. यासाठी मला तो विचार रद्द करावा लागला.

जेवण फक्त नऊ कोर्ससच होतं. आम्ही दोघंही पहिल्या तीन फेऱ्यातच गारद झालो. आमचा एवढा छोटा आहार पाहून आमच्या वेटरला खूप आश्चर्य वाटलं. त्याने आम्हांला आजूबाजूच्या टेबलांवरून नजर फिरवण्यास सांगितलं. प्रत्येकजण नऊ कोर्सचं जेवण अगदी मन लावून व्यवस्थितपणे चवीने खात होता. अर्थात् ही आमच्या आजूबाजूला जमलेली सर्व मंडळी आमच्यापेक्षा वजनाने व आकाराने कमीत कमी तिप्पट तरी नक्कीच होती. तुंदिलतनु म्हणजे काय ह्याचं प्रात्यक्षिक जवळजवळ प्रत्येकाच्या रूपात पहायला मिळालं.

आम्हा भारतीयांना सहजपणे मागे टाकतील एवढे वक्तशीरपणाच्या बाबतीत ब्राझीलियन लोक थंड आहेत याचा इथे अनुभव आला. संध्याकाळी दहा वाजता सुरू होणाऱ्या कार्यकमाला लोक ११ ॥ च्या सुमारास हळूहळू जमू लागले. कार्यक्रम बारा वाजता सुरू होऊन दोन वाजता संपला. माझी व्हीलचेअर डिनर थिएटरमध्ये नेण्यासाठी अनेक लोकांना बराच खटाटोप करावर लागला. यापूर्वी कधी व्हीलचेअरमधील व्यक्तीने इथे येण्याचा फारसा प्रयत्न केला नसावा. मी कुणी प्रदर्शनातील व्यक्ती आहे अशा तऱ्हेने लोक माझ्याकडे पाहत होते.

या गावात आम्ही राहत असलेल्या हॉटेलला सहाशे खोल्या होत्या. आमच्या शेजारच्या खोलीत उतरलेल्या शरदच्या पूर्वीच्या नोकरीतील एका डॉक्टर सहाकान्यांची जवळ जवळ सात-आठ वर्षांनंतर गाठ पडली. पुढील तीन-चार दिवस आम्ही कायपेरियाँ ह्या ब्राझीलियन ड्रिंकचा यथेच्छ आस्वाद घेतला. ड्रायव्हिंग करण्याची धास्ती नव्हती.

या प्रवासाचा शेवटचा टप्पा म्हणजे ज्याची वाट पाहत होतो ते रिओ द जानिरो हे शहर. आपल्या लौकिकाप्रमाणे हे शहर खरोखरच अप्रतिम आहे. या शहरात आम्ही वेगवेगळ्या प्रकारचे फणस खाऊन घेतले. येथील बीचेस अतिशय

स्वच्छ आहेत. टॉपलेस स्विमसूट घालून आपल्या भल्या मोठ्या तुंदिलतनुचं प्रदर्शन करणारे अनेक लोकही या बीचेसवर आढळले. हे ब्राझीलियन लोक लज्जामुक्त (inhibition free) आहेत. त्यांना नाचाचं, तालाचं फार वेड, कुठेही भर रस्त्यातसुद्धा, तालबद्ध संगीताचे सूर कानावर पडताच हे लोक लगेच त्या तालावर नाचू लागतात. त्यांचं नृत्यही नैसर्गिक, डौलदार व लालित्यपूर्ण आहे. व्हीलचेअरमध्ये अडकल्यामुळे आपण नाचू शकत नाही म्हणून निराशेने चेहरा हिरमुसला करून मी संगीताच्या तालावर पाय हलवत (रागाने जवळजवळ आपटतच) बसले होते. तेवढ्यात एक भले सदगृहस्थ माझ्याजवळ येऊन व्हीलचेअरसकट मला हलवून रिंगमध्ये नेऊन गिरक्या घेत माझ्यासह नाचू लागले. उपस्थित लोकांनी टाळ्या वाजवून आमचं स्वागत केलं व आम्हाला उत्स्फूर्तपणे साथ दिली. माझा विश्वासच बसेना. थोड्या अंशी का होईना माझी इच्छा पुरी झाली. त्यांचे कितीही आभार मानले तरी पुरे नव्हते.

रिओ शहरात जेवढी स्वच्छता, सौंदर्य, टापटीप, स्वच्छ समुद्रकिनारे नजरेस पडले तेवढीच त्यांच्या फावेल्यात (झोपडपट्टीत, जुगुगी झोपडीत) अस्वच्छता, गलिच्छ वातावरण, घाण दृष्टीस पडली. ही झोपडपट्टी शहराच्या काही खास भागांमध्ये रिझर्व्ह केलेली असते. या फावेल्यांची शहराच्या सौंदर्याला नजर लागू नये म्हणून केलेली ही खास सोय. या झोपडपट्टीशिवाय शहरात इतरत्र कुठेही अस्वच्छता किंवा गलिच्छता नजरेस पडत नाही. म्हणूनच या शहराला "City of contrast, contradiction" म्हणतात.

दक्षिण अमेरिकेच्या प्रवासाचा टप्पा इथे रिओला संपुष्टात आला. या दक्षिण अमेरिका खंडात अजून एक देश पाहण्याची अगदी पूर्वीपासून फार फार इच्छा आहे, ओढ आहे. परंतु दिवसेंदिवस ढासळत जाणाऱ्या माझ्या प्रकृतीपायी व त्यासाठी घ्याव्या लागणाऱ्या जालीम औषधांपायी कोणतंही इन्फेक्शन पटकन् उचलण्याच्या भीतीमुळे तिथे जाणं या आयुष्यात तरी शक्य होण्याची आशा वाटत नाही – निदान यावेळी तरी! येथील देशांमध्ये माझ्या प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळे जर कधी हॉस्पिटलमध्ये जाण्याची वेळ आलीच तर इंग्रजी भाषा अवगत असणारे धन्वंतरी तिथे मिळू शकतील याबद्दल खात्री नाही. माझ्या हृदयरोगतज्ज्ञांनी तिथे जाण्यास मना केलं आहे. हा माझ्या स्वप्नातील देश म्हणजे पेरू. तेथील माचू-पिचू या डॉगरांवरील प्राचीन मायन इंडियन संस्कृतीचं दर्शन घेण्याची अजूनही फार इच्छा आहे, उत्सुकता आहे आणि म्हणतात ना! इच्छा तिथे मार्ग!! यासाठी तिथे जाण्याची आशा सोडून देण्यास मी मुळीच तयार नाही. त्यात हिंदू धर्मात जन्म घेतल्याचे फायदे

आहेतच माझ्यासाठी. सर्व काही याच जन्मी करून संपवण्याची मुळीच गरज नाही. पुढील जन्म हा त्यासाठी रिझर्व्ह केला आहे!

१९९६ साली जून महिन्यात माझ्या डाव्या हाताच्या कोपरावर शस्त्रक्रिया करून त्याजागी कृत्रिम सांधा बसवण्यात आला. साधी, सोपी शस्त्रक्रिया आहे असं सांगण्यात आल्यामुळे मीही ती करण्यास लगेच होकार दिला. परंतु या एका शस्त्रक्रियेपायी त्याच जागी मला आणखी सहा शस्त्रक्रिया करून घ्यावर लागणार हे भाकीत कुणी आधीच केलं असतं तर मी त्या भानगडीत कधीच पडले नसते. परंतु होणारे न चुके...! ह्या जूनमध्ये झालेल्या शस्त्रक्रियेनंतर आम्ही ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्यात पूर्व युरोपमधील काही देशांना भेट देऊन येण्याचा बेत पक्का केला.

आजवर कोणत्याही दूर कंपनीबरोबर प्रवासाला न जाता आम्ही स्वतः सफरीचा सर्व आराखडा तयार करून गाडी भाड्याने घेऊन प्रवास करत आलो आहोत. परंतु पूर्व युरोपमध्ये मात्र आम्ही स्वतंत्रपणे न जाता दूर कंपनीबरोबर जावं असा सल्ला सर्वांनी, विशेष करून ट्रॅव्हल एजंटनी आम्हांला दिला. माझ्या प्रकृतीची जर काही समस्या निर्माण झाली तर त्यासाठी भाषेची अडचण भासू नये म्हणून आम्ही ट्रॅफ्लगार दूर कंपनीशी संपर्क साधून आमचा प्रवासाचा बेत मुक्रर केला.

वॉशिंग्टन डी.सी.च्या डलस विमानतळावरून आम्ही सर्वप्रथम जर्मनीमध्ये म्युनिकला जाऊन तिथे आमच्या दूर कंपनीच्या गाईडला भेटलो. तो आम्हाला हॉटेलमध्ये नेण्यासाठी सज्ज होऊन आला होता. दुसऱ्या दिवशी म्युनिकहून बसने आमचा प्रवास सुरू होणार होता. डलसहून न्यूयॉर्कला आमची फ्लाइट ज्या गेटवर येऊन पोहोचली त्या गेटपासून गाईडला भेटण्याची जागा बरीच दूर होती. मी व्हीलचेअरमध्ये व शरदच्या हाती आमच्या सामानाची हातगाडी. ट्रॅव्हल-लाइट ठेवूनही माझी औषधांची फार्मसी, हातापायांना लागणारे बँडस, हाताचं कास्ट, बँडेज करायला लागणारं सामान सर्व मिळून दोन सूटकेसेस व एक हँडबॅग भरलीच. त्यात माझ्या हातात माझी पर्स होतीच. माझी खुर्ची ढकलून मला पुढे नेलं तर सामानाची मागे राहिलेली गाडी कुणी ढकलावी हा प्रश्न पडे. दोन्ही एकाच वेळी ढकलणं शक्यच नव्हतं. प्रथम त्याने सामानाची गाडी पुढे नेऊन ठेवायची व नंतर मला खुर्चीवरून तिथे आणायचं असा उपक्रम करून पाहिला. परंतु एअरपोर्ट माणसांनी फुलला होता. त्यात या युरोपयिन मंडळींना चालायची सवय नाही. ते सारखे पळतच असतात. पळताना वाटेत आडव्या येणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला

धक्का मारून पुढे जातात. प्रत्येकाने आपापली काळजी आपणहून घ्यावी. कित्येक लोक सामान जमिनीवर पसरून त्याच्याभोवताली ठाण मांडून बसले होते. त्यामुळे माझी खुर्ची व सामानाची गाडी नेणं शरदला जवळजवळ अशक्य होतं. खुर्ची दुमडून मला व तिला सामानाच्या गाडीत बसवण्याएवढी गाडीही मोठी नव्हती. अखेरीस मी माझ्या खुर्चीचे पाय सामानाच्या गाडीस टेकवून मी सामानाची गाडी व शरद माझी खुर्ची ढकलत कशीबशी वाट काढत तोंडाचा हॉर्न वाजवत वाटेत येणाऱ्या लोकांना जागं करून दूर सारत गाईड असलेल्या जागी कसेबसे पोहोचलो. ही आमची वाटचाल खरोखरीच बघणीय होती. आजूबाजूचे लोक कुतूहलाने आमच्याकडे पाहत स्वतःची करमणूक करून घेत होते. शेवटच्या पल्ल्यावर एक-दोन प्रवाशांनी आम्हाला सामान नेण्यास मदत केली.

दुसऱ्या दिवशी भल्या पहाटे आमच्या पुढील प्रवासाला सुरुवात व्हायची होती. त्यामुळे लवकर झोपलो. सकाळी सांध्यांच्या दुखण्यामुळे व माझं घड्याळ मागे असल्यामुळे आम्हांला बसजवळ पोहोचायला चार मिनिटं उशीर झाला. आमच्या गाईडच्या चेहऱ्यावरील नाराजी पाहून जरा भीतीच वाटली. त्यानेही लगेच तुला हा प्रवास बहुधा झेपणार नाही, मध्यावर परतण्याचा विचार आतापासून कर असा आशादायी सल्ला दिला. मनात आलेला राग दाबून ठेवून मी माझ्या मनाविरुद्ध माफी मागितली व पुन्हा उशीर होणार नाही याबद्दल त्याला आश्वासन दिलं. आमच्यानंतरसुद्धा तीन चार लोक आले, पण ते पांगळे नसल्यामुळे त्यांना काही सुनावण्याची तसदी गाईडने घेतली नाही. त्या दिवसापासून पुढील पंधरा दिवस प्रत्येक ठिकाणरी आम्ही सर्वांआधी पाच-दहा मिनिटं पोहोचत होतो. एकदाही उशीर झाला नाही. माझी माफी मागून गाईडने आपल्या मनाचा मोठेपणा दाखवून दिला. शक्य तेवढी मदत मी न मागता मला मिळू लागली.

प्रवासाचा पहिला टप्पा चेक रिपब्लिकमधील प्राग (प्राहा) होता. हे शहर अतिशय सुरेख आहे. संबंध शहरात नदीवर बांधलेले एकापाठोपाठ एक असे अनेक पूल आहेत व त्यासाठीही हे शहर प्रसिद्ध आहे. त्यातील एका पुलामध्ये काहीही दंतकथा अशी सांगण्यात येते की हा पूल बांधणारा फ्रेंच इंजिनिअर अतिशय हुशार व कल्पक होता. पूल बांधल्यानंतर त्यानं जाहीर केलं की या पुलामध्ये काहीही चूक वा उणीव राहिलेली नाही. जर कुणी एखादी चूक दाखवून दिली तर मी नक्कीच आत्महत्या करीन. उद्घाटनाच्या दिवशी एका मुलाने पुलावर बांधलेल्या एका सिंहाच्या मूर्तीचं तोंड उलट्या दिशेस आहे व त्याला जीभ नाही असं दाखवून देताच त्या इंजिनिअरने लगेच त्या पुलामध्ये नदीत उडी मारून आत्महत्या केली

व आपली प्रतिज्ञा पुरी करून दाखवली.

प्रागमधील सेक्रेटॅरिएट अतिशय भव्य, कलात्मक, सुरेख आहे; परंतु या इमारतीमध्ये लिफ्ट तिसऱ्या मजल्यापासून सुरू होते. आपल्याला ही इमारत आतून पाहणं शक्य होणार नाही या कल्पनेनेच मी फार निराश झाले होते. माझ्या मनातील उदासीनता बहुधा माझ्या चेहऱ्यावर उमटली असावी. आमचा गाईड माझ्याजवळ येऊन म्हणाला, “तुझ्या चेहऱ्यावरचं हसू का पुसलं गेलं? मी तुला वर नेण्याची खास सोय केली आहे.” त्याने तेथील आर्मीतील काही सोल्जर्स तयार ठेवले होते. त्यांनी येऊन आपल्या “खांद्यावरून माझी व्हीलचेअर तिसऱ्या मजल्यावर नेली. तेव्हा मी त्यांना “खांद्यावरून वर जाण्याची माझी वेळ अद्याप आलेली नाही.” असं सांगताच त्यांना हसू आवरेना. मी व्हीलचेअरवरून एवढा लांबचा प्रवास करते आहे याबद्दल त्यांनी आश्चर्य व्यक्त केलं.

न्यूरेनबर्गला पोहोचल्यावर 'Judgement at Neurenburg' हा अनेक वर्षांपूर्वी पाहिलेला सिनेमा नजरेसमोर उभा राहिला. दुसऱ्या महायुद्धात या शहराचं झालेलं अपरिमित नुकसान व मनुष्यहानी आठवून डोळे भरून आले.

चेक रिपब्लिक, स्लोव्हाकिया, हंगेरी या देशांतील लोकांना राहण्यासाठी बांधलेल्या अगदी एका साऱ्यातून काढलेल्या सिमेंटच्या इमारती पाहून दिल्लीच्या रामकृष्णपुरमची व बेजिंगची आठवण झाली. ह्या लोकांना या सिमेंटच्या जंगलात आपापली घरं सापडतात तरी कशी याचं नवल वाटलं.

जर्मनी, चेक रिपब्लिक व स्लोव्हाकिया या देशांत असलेला विरोधाभास नजरेत भरण्याजोगा आहे. लोकांमध्ये फारसा उत्साह आढळला नाही. कामसू वृत्तीही नाही, सर्व व्यवहार थंडपणे केले जातात. अनेक इमारती दुरुस्तीची वाट पाहत होत्या. समाजवादाचा छाप या शहरावर आढळला. उदासीन वातावरण, लोकातील वैफल्य, अकार्यक्षमता सर्व आढळलं.

ब्रातिस्लेव्ह या स्लोव्हाकियाच्या राजधानीत लोखंडी पडद्यामागील जीवन कसं असावं याची बरीच कल्पना आली. इथं मॅकडॉनॅल्ड या रेस्टोराँत पाणी नव्हतं, कॉफी नव्हती, बर्गर्स किंवा बटाट्याच्या काचऱ्याही नव्हत्या. सर्व शहराचा पाणीपुरवठा बंद होता. इथेच चेक रिपब्लिकचे पैसे घेईनात. एरव्ही घेतात पण त्या दिवशी घेण्यास तयार होईनात. शेवटी कंटाळून पैसे न देता जे खाऊ शकलो ते खाऊ दिलं.

या मॅकडॉनॅल्डमध्ये शिस्त असताना येथील जिप्सींच्या चोरी करण्याच्या कारागिरीचा अनुभव आला. मी व्हीलचेअरमधून आत गेल्यामुळे मला काही करू

शकल्या नाहीत. या जिप्सी मुली दरवाज्यापाशी कोंडाळं करून उभ्या राहिल्या होत्या. आमच्या गुपमधील एक स्त्री आत जाताना कार्हीनी तिचं हसून स्वागत केलं व तिला संवादात गुंतवलं. ती त्यांच्याशी बोलत बोलत दरवाजा ढकलून आत शिरली तेवढ्यात त्या समूहातील एका मुलीने तिच्या हातातील पर्स ओढून पळ काढला. त्याबरोबर सर्व मुली पळाल्या. पर्स किंवा त्या पोरी कधीच हाती लागल्या नाहीत. त्या सहप्रवासिनीचे बरेच पैसे, क्रेडिटकार्ड्स व महत्त्वाची कागदपत्रे मात्र गेली.

या दिवशी शेवटचा टप्पा होता बुडापेस्ट. आमची ज्या हॉटेलमध्ये राहण्याची सोय केली होती ते हॉटेल शहराच्या एका प्रसिद्ध भागातील पंचतारांकित हॉटेल होतं. प्रवाशांना आकर्षित करण्यासाठी त्या हॉटेलच्या समोरच एका उंच इमारतीमध्ये नाईट क्लब होता. त्यातील मुली संबंध दिवसभर अर्धनग्न अवस्थेत काचेच्या मोठ्या खुल्या खिडक्यांत उभ्या राहून लोकांना भुरळ घालत आत येण्यासाठी आमंत्रण देत होत्या. अशा प्रकारचं खिडकीतील आकर्षक प्रदर्शन आमच्या प्रथमच पाहण्यात आलं होतं. व्हीलचेअरमधून ते पाहत असताना नको त्या स्तरावर दिसणारं नको ते दृश्य पाहण्याची माझ्या डोळ्यांवर सक्ती(?) होत होती. पूर्व युरोपमध्ये ऑस्ट्रिया, हंगेरी अशा अनेक देशांत अशी दृश्यं पाहण्याचा योग आला. माझा नातू सोबत असता तर कायम त्याच्या डोळ्यांना पट्टी लावून सर्व ठिकाणी त्याला न्यावं लागलं असतं.

पुन्हा पुन्हा भेट द्यावी एवढं बुडापेस्ट शहर आकर्षक आहे. या जागी खरं तर बुडा व पेस्ट अशी दोन शहरं आहेत व डॅन्यूब नदीमुळे ती दुभंगली आहेत. स्ट्राँस (Strauss) या कवीने 'ब्लू डॅन्यूब' नावाची प्रसिद्ध कविता केली आहे. आजच्या काळात या नदीचं पाणी एवढं गढूळ आहे की फक्त प्रेमात पडलेल्या व्यक्तीलाच ते निळं दिसू शकेल - इतरांना नाही. या शहरांतील बहुतेक सर्व सुप्रसिद्ध इमारती-पार्लमेंट, म्युझियम, राजवाडा, ऑपेरा हाऊस - या नदीच्या काठावर मिरवत आहेत. बुडा व पेस्ट ही दोन्ही शहरं सुरेख पुलांनी जोडलेली आहेत. बुडामध्ये मोठमोठ्या इमारती आहेत. बुडा हा 'अतिला द हन' चा मुलगा. बुडा हे शहर त्याच्या नावे आहे. पेस्ट म्हणजे युद्धासाठी वापरली जाणारी नाशक शस्त्रं, तोफा वगैरे अशी शस्त्रं त्यांनी पेस्टमध्ये नाश करून टाकली.

या शहरांतसुद्धा आमची गाईड आंद्रिया हिने २-३ सोल्जर्स माझी व्हीलचेअर वरच्या मजल्यावर नेण्यासाठी बोलावले होते. आमच्या समूहातील टूडी ही दोन हार्ट अटॅक्स येऊन गेलेली पंच्याहत्तर वर्षांची ऑस्ट्रेलियन स्त्री हरवली. तिला

शोधण्यास निघालेले अनेक स्वतःच रस्ता चुकून हरवले.

बुडापेस्टहून जवळच असलेल्या मागरिट बेटाला भेट दिली. अकराव्या शतकात हंगेरी मोगल लोकांनी काबीज केली होती. त्या वेळच्या हंगेरीच्या राजाने दवंडी पिटवली होती, 'जो कुणी चमत्कार करून मोगलांना देश सोडायला लावील किंवा काही चमत्कार होऊन मोगल लोक हंगेरी सोडून गेले तर मी माझ्या तिसऱ्या मुलीला जोगीण बनवीन (नन् बनवीन).' मोगलांचा राजा अचानक त्यांच्या देशात आजारी पडल्यामुळे मोगल देश सोडून गेले - सारी फौज घेऊन निघून गेले. हंगेरीच्या राजाने आपल्या तिसऱ्या मुलीला नन् बनवली व ती या बेटावर तेव्हापासून राहू लागली. म्हणूनच या बेटाला तिच्या नावाने (मागरिट) ओळखू लागले.

बुडापेस्ट येथे तुर्की लोकांनी बांधलेलं एक चर्च पाहिलं. त्या वेळी या देशावर तुर्कांचं राज्य होतं. या चर्चमध्ये ख्रिश्चन लोकांना येण्यास मनाई होती. आत खास तुर्कस्तानी आर्किटेक्चर आहे. माझी व्हीलचेअर आत नेण्यासाठी रस्ता नसल्यामुळे मी चर्च आतून पाहू कले नाही. शरदने काढलेले फोटो पाहून दुधाची तहान ताकावर भागवावी लागली.

बुडापेस्टहून बोटीने दिओर बेटावरून ऑस्ट्रियामध्ये व्हिएन्ना या शहरात आलो. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये या शहराची जवळजवळ ४५ ते ५० टक्के नासधूस झाली होती. परंतु ऑस्ट्रियन लोकांनी ते शहर जवळ जवळ पूर्ववत उभं केलं आहे. आज हे शहर पाहिल्यानंतर ते बॉम्बहल्ल्यामुळे कधी उद्ध्वस्त झालं होतं हे कुणाला सांगितलं तर त्यांचा त्यावर मुळीच विश्वास बसणार नाही. आमच्या गाईडने आम्हाला 'थर्ड मॅन' हा सिनेमा पाहण्याचा आवर्जून आग्रह केला. बाल्टिमोरला परत आल्यावर या शहराची किती नासाडी झाली होती त्याची प्रथमच कल्पना सिनेमा पाहिल्यावर आली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर हे शहर म्हणजे कोसळलेल्या इमारतींच्या दगडविटांचा साठाच होता. व्हीलचेअरमध्ये असूनसुद्धा मी हा इतिहास स्वतः डोळ्यांनी पाहू शकले.

व्हिएन्नामधरील शुमब्रुम राजवाडा अप्रतिम आहे. या राजवाड्यातील चौदाशे खोल्या अपुऱ्या पडल्यामुळे राजवाड्यासमोरच पाहुण्यांना राहण्यासाठी येथील राजाने आणखी एक इमारत उभी केली. आता ती इमारत शुमब्रुम हॉटेल म्हणून प्रसिद्ध आहे. मारिया थैरेसा या राणीने राजघराण्यात सर्वप्रथम प्रजेला थोडा फार मान दिला, त्यांना जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. तिला पिवळा रंग अतिशय प्रिय होता. त्यासाठी राजवाडा व आता हॉटेल बनवलेलं, खास पाहुण्यासाठी बांधलेलं गेस्ट

हाऊस यांना पिवळा रंग दिला गेला.

या राजवाड्यात व ऑपेरा हाऊसमध्येसुद्धा माझी खुर्चीसह दुसऱ्या-तिसऱ्या मजल्यावरील लिफ्टपर्यंत उचलबांगडी करण्यात आली.

व्हिएन्नाचं फेरिस व्हील जगप्रसिध्द आहे. ऑर्सेन वेल्सच्या थर्ड मॅन या सिनेमात शहराची सुपर सिस्टिम व फेरिस व्हील पाहण्यास मिळतात. या शहरातच वॉल्ट्ज या नाचाच्या कार्यक्रमाचाही लाभ झाला.

म्युनिकला परत येण्यापूर्वी सॉल्सबर्ग येथे मोट्झार्ट या कंपोजरचं घर पाहावयास मिळालं. आत जाताच त्याच्या अविस्मरणीय मधुर संगीताचे सूर कानात घुमू लागले. त्याच्या घरात जाण्याच्या खडबडीत व चढउतार रस्त्यामुळे माझे व खुर्चीचे सर्व सांधे खिळखिळे झाले. परंतु एवढ्या दूरवर येऊन त्याचं घर न पाहता परत जाणं शक्यच नव्हतं. तिथे एका संगीतकाराचं पियानोवर मोट्झार्टनं जुळवलेलं संगीत ऐकून मन प्रसन्न झालं आणि तिथेच मिळालेल मोट्झार्ट चॉकलेट्स् खाऊन तर ट्रीपचं सार्थक झाल्यासारखं वाटलं.

सर्व पूर्व युरोपमध्ये लोक किती देशाभिमानी आहेत त्याचा अनुभव आला. दुसऱ्या महायुद्धात जवळ जवळ ५०-६० टक्के उध्वस्त झालेल्या शहराचं पुनर्वसन कसं केलं ते हे लोक कळकळीने व अभिमानाने सांगतात. जर्मनी सोडताच बसच्या प्रवासात प्रामुख्याने जाणीव होते ती येथील गरिबीची. अनेक वर्षं कम्युनिस्ट राष्ट्रांच्या दबावाखाली व जुलमाखाली राहूनही माणसं जरी उदास वाटली तरी भविष्यातील उज्वलतेवर विश्वास ठेवून त्याकडे नजर लावून राहिलेली आढळली.

हिटलर सॉल्सबर्गला शाळेत जात असे. त्याला कलाकार व्हायचं होतं, पण अंगी कला नव्हती. त्याच्या कलाशिक्षकाने त्याला आपल्या वर्गात प्रवेश दिला नाही. हा शिक्षक त्याबद्दल आयुष्यभर स्वतःला दोष देत जीवन कंठत राहिला. कारण कलेच्या नादी लागला असता तर हिटलर बहुधा नाट्यी पुढारी बनला नसता व त्याने केलेली अफाट मनुष्यहानी झाली नसती.

साल्सबर्गजवळ डोंगरात हिटलरने 'ईगल्स नेस्ट' हा ४०० मीटर बोगदा बांधला. त्यात मोठी पितळेची लिफ्ट आहे. त्याला उंचीचं व लहान जागेचं अवास्तव भय असल्यामुळे ही लिफ्ट फार मोठी बांधली होती. 'ईगल्स नेस्ट' ही हिटलरची जगापासून लपण्याची जागा होती. हिटलरला कैद करून हेस येथे तुरुंगात ठेवलं होतं. तिथे असताना त्यानं एक पुस्तक लिहिलं होतं. परंतु स्वतःला लिहिता येत नसल्यामुळे ते पुस्तक त्यानं सांगून लिहून घेतलं होतं. त्यानंतर त्याची तुरुंगातून

सुटका झाली.

सॉल्सबर्ग हे व्हॉन ट्रॅप कुटुंबाचं 'साऊन्ड ऑफ म्युझिक' सिनेमाचं घर आहे. नाट्यी सैन्याच्या तावडीतून त्यांनी आपली इथून सुटका केली होती.

सॉल्सबर्गहून आम्ही आमची सफर पुरी करून परत म्युनिकला आलो. म्युनिक या गावाचं नाव जर्मन भाषेत Munchen म्हणजे monk जोगी, तपस्वी किंवा गोसावी यावरून पडलं आहे. या जोग्यांच्या गावात monks च्या शहरात सेक्स वस्तू, सेक्सी स्त्रिया, वेश्यागृहं उघडपणे चालवली जातात.

म्युनिकला आमची सफर पुरी झाल्यावर आम्ही भाड्याने गाडी घेऊन फ्रायबर्ग (Freiburg) या डोंगरांच्या सान्निध्यात वसलेल्या छोट्या गावाला गेलो. ब्लॅक फॉरेस्ट डोंगरांच्या सहवासात वसलेलं हे फार जुनं गाव चर्चेंसनी परिपूर्ण असून फारच सुरेख आहे. गावापेक्षाही त्या गावात राहणारी माणसं अधिक सुरेख असल्याचा अनुभव आम्हांला आला. येथील बहुतेक सर्व रस्ते कॉबलस्टोनचे (गोट्याच्या दाडाचे) असल्यामुळे व्हीलचेअरवरून प्रवास करणं माझ्या व शरदच्या दृष्टीने कष्टदायक, व्हीलचेअरपासून आम्हा सर्वांचे सांधे चांगलेच खिळखिळे होऊ लागले. रस्त्यात भेटणारी प्रत्येक व्यक्ती माझी खुर्ची उचलून पुढे नेण्यासाठी मदत करत असे. त्या सर्वांचे आभार तरी कसे मानावे हेच कळेना. यापूर्वी म्युनिक, फ्रँकफर्ट, हॅनोव्हर अशा शहरांमधून जर्मन लोकांचा आलेला अनुभव एवढा चांगला नव्हता. अर्थात् सर्वच देशात मोठमोठ्या शहरांचे रहिवासी उदासीन, तटस्थ व संशयी वाटतात.

फ्रायबर्ग येथे लंचसाठी एका रेस्तोराँमध्ये गेलो तेव्हा ते माणसांनी गच्च भरलं होतं. माझी खुर्ची आत नेण्याला वावच नव्हता. मला दरवाजाजवळ खुर्चीत बसवून शरद आत जेवण आणण्यासाठी गेला. परत आला तेव्हा एकही खुर्ची रिकामी नसल्याचं आढळून आलं. लगेच आजूबाजूच्या अनेकजणांनी उठून आमच्यासाठी खुर्च्या व टेबलं मोकळी करून दिली. त्यामुळे आम्हांला फार लाजल्यासारखं झालं. पण हे लोक ऐकेनात तेव्हा आम्ही एक खुर्ची घेतली. याच रेस्तोराँत अर्मेल मॉर्गनची भेट झाली. ही जवळजवळ ऐंशी वर्षांची जर्मन बाई रोज गावात खरेदीसाठी व करमणुकीसाठी बसने येत असे व लंच खाऊन परत घरी जात असे. हा तिचा नित्यक्रम होता. ती पेशाने शिक्षिका होती व कोणे एके काळी इंग्रजी शिकली होती. त्यामुळे ती आपल्या मोडक्यातोडक्या इंग्रजीत का होईना संभाषण करू शकत होती. मीही शिक्षणक्षेत्रांत असल्याचं ऐकून तिचा आनंद द्विगुणित झाला. ती मोठ्या आग्रहाने व उत्साहाने बसमधून

आम्हांला आपल्या घरी घेऊन गेली. सार्वजनिक वाहनातून खुर्चीसह प्रवास करण्याचा हा युरोपमधील माझा पहिला अनुभव. मी बसमधील सर्वांच्या कुतूहलाचा विषय होऊन बसले. अर्थात् भाषेअभावी संभाषण शक्यच नव्हतं. अर्मेंल जो काही थोडाफार अनुवाद करू शकत होती त्यावरून मी इतरांशी संवाद साधला, हाही एक आगळा अनुभव! परत जाताना अर्मेंलने आपल्या संग्रहातून एक फार जुनी - तिच्या लहानपणाची - प्रायबर्गची बाहुली आठवण म्हणून दिली. बाहुलीच्या आगळेपणामुळे माझी नात तिच्यावर डोळा ठेवून आहे.

फ्रायबर्गहून एक दिवस आम्ही फ्रान्सच्या स्ट्रॉसबर्गला जाऊन आलो. सर्वांत पहिलं सेक्रेटारिएट असल्याबद्दल हे शहर प्रसिद्ध आहे असं आम्हांला सांगण्यात आलं. तिथे आम्हांला एक वेगळाच अनुभव आला. ज्या जिप्सींच्या तडाख्यातून पूर्व युरोपमधून सुटका झाली होती त्या जिप्सींनी इथे आम्हांला आपला इंगा दाखवला. भाड्याची गाडी पार्क करून आम्ही माझ्या व्हीलचेअरसह स्ट्रीटकारने गावात जाण्यास निघालो कारण तिथे गाड्या नेण्यास परवानगी नव्हती. स्ट्रीटकारच्या स्टॉपवर दोन फ्रेंच बहिणी उभ्या होत्या. त्या न सांगतांच, न विचारताच माझी व्हीलचेअर हाती घेऊन मला स्ट्रीटकारमध्ये चढण्यास मदत करण्यास तत्पर होऊन उभ्या ठाकल्या. त्यांच्या या उदार साहाय्याने आम्ही दोघं अगदी भारावून गेलो. स्ट्रीटकार येताच त्यातील एकीने मला हात देऊन आत चढण्यासाठी मदत केली तर दुसरीने फोल्ड करून माझी व्हीलचेअर आत ढकलली. मीसुध्दा त्यांच्या औदार्याने भारावून त्यांना पैसे देऊ केले. पण त्यांनी ते न स्वीकारण्याचा मोठेपणा दाखवला. गाडी सुरू झाल्यावर माझी नजर माझ्या हातातील पर्सकडे गेली. तो ती उघडलेली दिसली. संशय येऊन आत पाहते तो आतील माझी कॉस्मेटिक सौंदर्यप्रसाधनांची बॅग गायब. सुखरूप राहावेत म्हणून सर्व महत्त्वाचे कागदपत्रं, पैसे वगैरे मी एका लॉक केलेल्या पर्सच्या कप्प्यात अगदी तळाशी ठेवते. त्यामुळे तेथपर्यंत कुणाचेही हात पोहोचू शकत नाहीत. इतरत्र बॅगेत माहितीपत्रकं, सौंदर्यप्रसाधानं, चेहऱ्याचे टिशू अशा वस्तूंनी पर्स ठासून भरलेली असते. त्याचा फायदा झाला. त्या जिप्सी मुलींच्या हाती जुन्या एक-दोन प्रसाधनांनी व कंगव्यांनी भरलेली छोटी बॅग आणि माहितीपत्रकं लागली. मला लागलेल्या उचक्यांवरून त्यांनी मला भरपूर शिब्याशाप दिले असावे याची खात्री पटली. बिचान्यांचा सर्व उपद्व्याप निकामी ठरला.

या तीन आठवड्यांच्या प्रवासामध्ये माझे दोन्ही पाय अगदी हत्तीरोग

झाल्याप्रमाणे सुजत होते. यापूर्वी पाय असे कधीच सुजल्याचं माझ्या आठवणीत नव्हतं. त्यामुळे मला काळजी लागून राहिली होती. परंतु दोन-तीन आठवडे सतत बसून प्रवास करावा लागल्यामुळे सूज आली असेल अशी शरदने माझी सूजाप्रमाणे समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. मला ते पटेना कारण यापूर्वी बसून अनेकदा प्रवास केला होता पण पाय कधीच सुजले नव्हते. पण गप्प बसण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतं. या देशात आजारी पडण्याची कल्पनाच मला सहन होत नव्हती. आमच्या दूरच्या आधी चार आठवड्यांपूर्वी एक अमेरिकन मुलगी आमच्याच कंपनीच्या दूरवर निघाली असता प्रागमध्ये तिला एकाएकी पोटदुखीचा त्रास सुरू झाला. वेदना असह्य झाल्यामुळे तिला हॉस्पिटलमध्ये ठेवावं लागलं. तिथे तिचे भाषेविना अतिशय हाल झाले. तिने जर्मनीहून आपल्या एका मैत्रिणीला बोलावून घेतलं. दोन आठवड्यांनी हॉस्पिटलमधून सुटका होताचा आणखी दोन आठवडे मैत्रिणीसोबत खोली घेऊन राहण्याची वेळ आली व नंतर आल्या पावली काही न पाहता दूर रद्द करून अमेरिकेला परत गेली. तसा प्रसंग माझ्यावर यावा अशी माझी मुळीच इच्छा नव्हती. सुदैवाने युरोपमध्ये असेपर्यंत माझ्या प्रकृतीने दगा न देता सुखरूपपणे मला घरी आणून पोहोचवलं ते आठवड्यांच्या आतच दोन हार्ट अटॅक सोसण्यासाठी.

का कोण जाणे, पण माझ्या एकंदर अवतारामुळे व सुजलेल्या पायांमुळे पायांत वहाण किंवा बूट घालणं शक्य नव्हतं हे पाहून यू.एस.एअरच्या काउंटरपब्लिकडील बाईला माझी दया आली व तिने आम्हांला कोच क्लासएवजी बिझिनेस क्लासच्या आदरातिथ्याचा आस्वाद मिळवून दिला. कधीकधी पांगळेपणाचासुद्धा फायदा होतो तो असा! माझ्या एका मैत्रिणीनं मला विचारलं. “तुला कधीच आपल्याला अशा स्थितीत प्रवास करावा लागतो याचं वैषम्य वाटत नाही का? इतर लोक आपल्याकडे वेगळ्या किंवा दयार्द्र नजरेने पहातात याचा राग किंवा त्यात कमीपण कधीच वाटत नाही का? माझं त्यावर एकच उत्तर. “लोकांना काय वाटतं ही त्यांची समस्या आहे. त्यांनी पाहिजे ते वाटून घ्यावं. मी हे अपंग जिणं मागून नाही घेतलं. मला दान दिलं गेलं आहे व मी त्याचा खुशीने स्वीकार केला आहे. माझी व्हीलचेअर मला माझे सिंहासन असल्यासारखी वाटते. सर्वांना न सांगता व न विचारता मला मिळणारी मदत मी माझ्या सिंहासनाचा फायदा आहे असं मानते I feel I rule the world. त्यात वैषम्य कसलं ?”

उत्तर अमेरिकेतली अनेक राज्यात १९६१ सालापासून प्रवास करत आलो आहोत. १९७३ मध्ये विद्यार्थी म्हणून पुन्हा या देशात आल्यावर एकटीने अनेक ठिकाणी प्रवास करण्याचाही योग आला. परंतु १९७८ साली संधिवाताचा पहिला तडाखा बसल्यानंतर केलेला सर्व प्रवास वेगळाच होता. त्यात आलेले सर्व अनुभव माझ्याच वाट्याला यावे असे आगळेच होते. १९९१ साली “अमेरिकन डिसेबिलिटी अॅक्ट” अंमलात येण्यापूर्वी सर्व ठिकाणी हॅन्डिकॅप्ड लोकांसाठी ‘बॅरिअर फ्री’ सोयी काहीही नव्हत्या. बऱ्याचशा हॉटेल्समध्ये आमच्यासारख्यांसाठी सज्ज खोल्यादेखील नव्हत्या. परंतु १९९१ सालापासून या देशात जवळजवळ सर्व राज्यात या सोयी उपलब्ध केल्या गेल्या आहेत. त्यामुळे व्हीलचेअरमधून प्रवास करणं बरंच सुलभ झालं आहे.

या देशातील प्रवासातील एक-दोन किस्से खरोखरच सांगण्याजोगे आहेत. २००२ साली जून महिन्यात आम्ही ऑरिझोना राज्यात सेडोना येथे गेलो होतो. तिथे जाण्यापूर्वी एक-दोन आठवडे आधी माझ्या डाव्या पायावर शस्त्रक्रिया केली गेली होती. त्या जागेवर इन्फेक्शन होऊ नये यासाठी तिथे रोज मलमपट्टी करावी लागत असे. ते काम शरद त्याच्या रिसर्च अनुभवामुळे अतिशय कुशलतेने करत असे. सेडोनाच्या हॉटेलमध्ये तो नेहमीप्रमाणे पायाला ड्रेसिंग करत असता मला फारच दुखत होतं. अनेक वेळा वेदनांपायी माझ्या तोंडून नकळत “शरद you are hurting me, please don't hurt me - ahhh, it hurts, stop it, don't, please don't...ah hh" असे उद्गार बाहेर पडले. त्याचं ड्रेसिंगचं काम चालू असताना दरवाजावर दार उघडण्यासाठी जोरजोरात धक्के बसू लागले. “पोलीस, open the door, open the door, open the door now" अशा जोरात सूचना येऊ लागल्या आम्हा दोघांची भीतीने बोबडीच वळली. थरथरत शरदने दरवाजा उघडला तर दोन पोलीस आत घुसून त्यांनी शरदला धरून ठेवलं. आम्हांला काहीच कळेना. घाबरल्यामुळे वाचाच बंद झाली. पोलिसाने जेव्हा शरदवर माझा फिजिकल अब्युज (शारीरिक छळ) करत असल्याचा आरोप केला तेव्हा सर्व गोष्टींचा उलगडा झाला त्यावेळी हसावं की रडावं ते कळेना. पायाचं ड्रेसिंग चालू असेल अशी पुसटशी कल्पनाही नसल्यामुळे आमच्या शेजारच्या खोलीतील रहिवाशांनी माझा आरडाओरडा ऐकून शरद मला मारत असल्याची शंका येऊन पोलिसांना पाचारण केलं होतं. बॅन्डेज करण्याचं सामान व माझा पाय पाहिल्यावर त्यांना सत्यकथा कळली व सर्वांची हसून मुरकुंडी वळली. आम्हा दोघांची माफी मागून सर्वजण निघून गेले.

उत्तर अमेरिकेच्या प्रवासातील लक्षात राहिलेली आणखी एक आठवण आम्ही सॅनफ्रॅन्सिस्कोहून लॉस एन्जेलिसला आलो तेव्हाची. येताना माझ्या च्युमेटोलॉजिस्टनी सांगितलेले माझे टेनिस शूज सॅनफ्रॅन्सिस्कोच्या हॉटेलला दान करून आलो. अजून बराच प्रवास बाकी होता. त्यामुळे नवीन बूट घेणं जरूरीचं होतं. आम्ही स्पोर्ट्स् अथॉरिटी या दुकानात शूज घेण्यासाठी गेलो. डॉक्टरांनी मला नायकी या कंपनीचे रनिंग शूज वापरायला सांगितलं होतं. मी सेल्समनला तसे माझ्या मापाचे शूज आणायला सांगितले. तो आत जाऊन शूज घेऊन आला व ते शरदच्या हाती ठेवले. मी जेव्हा त्याला ते शूज शरदसाठी नसून माझ्यासाठी असल्याचं सांगितलं तेव्हा तो अत्यंत आश्चर्याने माझ्या पायांकडे, चेहऱ्याकडे व व्हीलचेअरकडे आलटून पालटून पाहू लागला. या बाईला नक्कीच वेड लागलं असावं याबद्दल त्याची खात्री पटली असावी. नाहीतर व्हीलचेअरमध्ये बसणारी, स्वतःहून उटसुध्दा न शकणारी बाई रनिंग शूज कशासाठी मागवेल? मी जेव्हा त्याला डॉक्टरांचं प्रिस्क्रिप्शन तसं असल्याचं सांगितलं तेव्हा नाईलाजाने त्याने ते बूट माझ्या पायांत बसवायचा प्रयत्न केला.

आम्ही न्यूयॉर्कसिटीला भेट देताना एका शुक्रवारी संध्याकाळी मॅनहॅटन भागात टॅक्सी मिळेना. अति रहदारीची, ऑफिस सुटण्याची वेळ होती. वारा सुटून थंडी वाढू लागली होती. बसणं जाणं शक्यचं नव्हतं. एका टॅक्सी स्टँडवर अनेक भारतीय टॅक्सी ड्रायव्हर आपापली टॅक्सी घेऊन उभे होते. आमची गाडी गॅरेजमध्ये पार्क केली होती. कुणी टॅक्सी ड्रायव्हर तिथवर जाण्यास तयार होईना. मी थंडीने कुडकुडत होते. शरद मला उभं करून टॅक्सी बोलावण्याचा फोल प्रयत्न करत होता. स्टँडवरील टॅक्सीड्रायव्हर्स आपापसांत हिंदुस्थानीत बोलत होते. मी त्यांना हिंदुस्थानीत म्हटलं, 'भाईसाब, मेरी मजबूरी देखकर न सही, कमसे कम खुदा के लिये मेरे हाल पर रहम करो.' व्हीलचेअरनेही न केलेलं काम भाईसाब या शब्दाने केलं. त्यातील एकजण लगेच म्हणाला, "आइये बहनजी, मैं छोड देता हूं आपको आपके गाडी के पास." गृहस्थ लाहोरचा पाकिस्तानी होता. आम्हाला आमच्या गाडीपाशी सोडल्यावर त्याने आमच्याकडून भाड्याचे पैसे घेतले नाहीत. "भाई बहनसे पैसे कब लेने लगा?" असं म्हणून निघून गेला. आम्ही पाहतच राहिलो.

२००३ साली कॅनडा येथे कॅलगरीला गेलो असता तेथील टॅक्सी ड्रायव्हरचा असाच चांगला अनुभव आला. प्रथम तुम्ही कोणत्या देशाहून आलात इथून त्याने ओळख काढली. तो कराचीचा पाकिस्तानी गृहस्थ होता. आम्ही दिल्लीवाले

म्हणताच, “खैर, जिदंगीमें कभी ना कभी दिल्ली हो आने की बहोत उम्मीद हैं. मेरे अब्बु-अम्मा की शादी तो वहीं हुई थी. मेरे बहोत सारे रिश्तेदार है दिल्ली मे.” उतरल्यावर त्याने लगेच खिशातून आपलं कार्ड काढून आमच्या हाती ठेवलं व म्हणाला, ‘जबतक आप इस शहरमें है मैं आपके लिये गाडी ले आऊगा. इस नंबरपे फोन कर देना. “खुदा हाफिज म्हणून निघूनही गेला.”’

माझी आई इथे असतानाची गोष्ट. ती ७८-७९ वर्षांची असताना आम्ही प्लॉरिडाला डिस्पे-वर्ल्ड पाहण्यास गेलो होतो. माझी व्हीलचेअर होतीच. चालता येत असलं तरी तिने दमू नये म्हणून आईसाठी व्हीलचेअर घ्यायला गेलो. ती पट्टी व्हीलचेअरमध्ये बसायला तयार होईना. तिने चालायलाच सुरुवात केली. त्यानंतर पुढे तिने माझी खुर्ची ढकलायलाही मदत केली. आईकडून खुर्ची ढकलून घेताना मला मरणप्राय दुःख झालं. जे काम तिच्या या वयात मी करायचं ते ती माझ्यासाठी करत होती. लहानपणी माझा स्ट्रोलर ढकलला होता. आता माझ्या पन्नाशीच्या आधीच ती माझी व्हीलचेअर ढकलत होती.

आजारांशी, दुखण्यांशी सामना देण्याचा प्रसंग आलेले, येणारे माझ्यासारखे अनेक लोक माझ्या नजरेसमोर येतात. काहींनी पहिल्या डावापासून हार खाल्लेली, काही थोडाफार झगड्याचा प्रयत्न करून आशा सोडून दिलेले, तर काही झगडून झगडावं तरी किती म्हणत स्वतःला व विधात्याला उर्वरित आयुष्यभर दोष देत बसणारे. माझ्या या जीवनप्रवास कथाणीमुळे यातील कुणालाही थोडंफार मनोबळ मिळून हसतमुखाने आजाराला सामोरं जाण्याचं धैर्य मिळून दूरवर का होईना, कुठेतरी आशेचा किरण त्यांना दिसावा व त्यांचही आयुष्य माझ्याइतकच आनंदमय, शांतिदायक व सुखकारक व्हावं या एका आशेच्या धाग्याने ही कथाणी विणण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

हे सर्व प्रवासवर्णन म्हणून लिहिलेलं नाही. तर एका वेदनामय, पांगळ्या जिवाचा व्हीलचेअरवरून जग पाहण्याच्या प्रयत्नात इतरांनी सहभागी व्हावं यासाठी लिहिलं आहे. केवळ चालणं शक्य नाही म्हणून नशिबाला दोष न देता जे करणं शक्य आहे ते करण्याचा प्रयत्न मी केला. अर्थात् त्यासाठी आयुष्याच्या जोडीदाराची योग्य ती साथ व उत्तेजन मिळालं म्हणूनच ते करणं शक्य व साध्य झालं.

चीनच्या माओ-त्से-तुंग यांनी म्हटलं आहे की "you are not a man enough until you climb the "wall of China" त्यापुढे जाऊन मी म्हणते की,

"Being a woman, I have proved to be more than a man because I climbed 'wall of China' in my wheel-chair".

अंतर्नाद

जीवनात सर्व काही सुरळीत चालू असतं तेव्हा प्रत्येकजण आयुष्य गृहीत धरून चालत असतो. आयुष्यभर जे काही मिळवण्याजोगं आहे ते मिळवण्याची प्रत्येकाची जिद्द असते. लहानपणापासून बाळगलेल्या ध्येयांची पूर्तता करण्यामागे प्रत्येकजण आयुष्यभर धावत राहतो. जीवन यशस्वी करण्यासाठी अशी अनेक कारणं जगात अनेकांपाशी आहेत. माझ्यापाशी मात्र आयुष्यात गृहीत धरून चालण्याजोगं काहीही, कधीच नव्हतं व अजूनही नाही. त्यामुळे जीवनात मिळणारी व मिळालेली प्रत्येक लहानसहान गोष्टमुद्धा नदुर्लक्षिता त्यापासून आनंद मिळवायला शिकणं हे मला झालेल्या सर्व दुखण्यांनी व आजारांनी शिकवलं आणि मीसुद्धा हा धडा मन लावून आत्मसात केला.

डोळे मिटून घेतल्यानंतर आयुष्याच्या अनेक वर्षांचा चलत् चित्रपट त्यातील विचारचक्रांसह जेव्हा माझ्या डोळ्यासमोरून धावू लागतो तेव्हा त्याबरोबर असे अनेक प्रसंग व विचार मनाबरोबरच नजरेपुढून जाऊ लागतात.

चालणं जवळजवळ अशक्य होऊ लागलं होतं. एका थंडीच्या दिवसातील पावसाळी धुक्याशी मनाच्या धुक्याची तुलना करत ते पुसून टाकण्याच्या असफल प्रयत्नात बसले असता फोनची घंटा कर्कश खणखणल्यामुळे मी एकदम भानावर आले. “तुम्ही मागवलेली व्हीलचेअर तयार झाली असून कंपनीने ती आमच्याकडे पाठवलेली आहे. तुम्हांला उद्या वेळ असेल तर आणून पोहोचवतो” व्हीलचेअर विकणाऱ्या फार्मसीचा फोन होता. रिसिव्हर, निरोप ऐकून खाली ठेवल्यावर, माझ्या विचारचक्राची गती दुप्पट वाढली.

रिहॉबिलिटेशन काउन्सेलिंगमध्ये युनिव्हर्सिटी ऑफ फ्लॉरिडामधून १९६३ साली डिग्री मिळवल्यापासून मी जवळजवळ तीस वर्षं डिसेबल्ड, हॅन्डिकॅप्ड, लुळ्या-पांगळ्या अनेक माणसांबरोबर थेरपी देण्याचं व त्यांना काउन्सेलिंग पुरवण्याचा व्यवसाय करत आले आहे. यांतील काही लोक अपघातात, काही युध्दांत तर काही मस्क्यूलर डिस्ट्रफी, मल्टिपल स्कलेरोसीस, स्ट्रोक यांसारख्या आजारांपायी पांगळे झालेले होते. काहींना मधुमेहासारख्या आजारापायी ॲम्प्युटेशन

करावं लागलेलं होतं. अशा अनेक अपंग लोकांना काउन्सेलिंग, थेरपी करण्याचा, नोकऱ्या मिळवून देण्याचा योग माझ्या वाट्याला आला होता. त्या वेळी अशा लोकांबरोबर काम करत असता, त्यांच्या सहवासात असताना माझ्या मनात कोणत्या प्रकारचे विचार येत असत, मी त्यांना कसं समजावून घेत होते, त्यांना थेरपी व काउन्सेलिंग पुरवताना माझी भूमिका खरंच कोणती होती असे विचार आता माझ्या मनात पुन्हा पुन्हा थैमान घालू लागले. मला स्वतःला पांगळेपणा, मूक-बधीरत्वाचा व अंधत्वाचा काहीही अनुभव नसताना त्या तरुण, अननुभवी वयात मी कोणत्या प्रकारची थेरपी पुरवत असे? केवळ पुस्तकी अनुभवावरूनच का? आंधळ्या लोकांबरोबर काम करण्यापूर्वी मी तीन दिवस रात्रंदिवस डोळ्यांवर पट्टी बांधून त्यांना कोणत्या प्रकारचं जीवन जगावं लागत असेल याचा थोडासा अनुभव घेण्याचा प्रयत्न केला होता एवढंच. मला आता आलेलं हे पांगळेपण त्या वेळी आलं असतं तर किंवा पुढेमागे आपल्या वाट्याला येणार याचा अगोदरच थोडासा शोध लागला असता तर मी या सत्याचा सहजपणे स्वीकार करू शकले असते का? पांगळ्या लोकांच्या परावलंबनाचा फायदा उठवू पाहणाऱ्या व्यक्तींनी या गोष्टींचा आज विचार करणं जरूरीचं आहे, कारण त्यांच्या माथी हे दुःख आयुष्यात कधीच येणार नाही याची कुणी आज ग्वाही देऊ शकेल का? माझ्या या प्रश्नांना त्या वेळी माझ्यापाशी उत्तरं नव्हती व आजही ती नाहीत. तरुण वयच असं असतं की अशा प्रश्नांची उत्तरं शोधण्याची वा विचार करण्याची त्या वयात मुळी गरजच भासत नाही. लहानपणी किंवा तरुणपणी कधीही विचारात न घेतला जाणारा, न सतावणारा 'उद्या', उतारवयात त्याला तोंड देण्याची नक्कीच वेळ येणार, समोर उभा राहून भेडसावणार, वाकुल्या दाखवत राहणार याची त्या वेळी जरी दखल घेतली जात नाही तरी वेळ येताच तो उद्या आपल्या समोर उभा ठाकतो.

आजारापूर्वीच्या जीवनात व नंतरसुद्धा काही दिवस मला आयुष्य जगण्याचा, भोगण्याचा, थोडे क्षण थांबून त्यांचा आस्वाद घेण्याचा फारसा योगच आला नाही. धकाधकीच्या जीवनात, स्पर्धेत, संसारात, नातलगांना खूश ठेवण्याच्या प्रयत्नात कराव्या लागलेल्या सी-सॉच्या अप्स अॅन्ड डाउन्समध्ये, सामाजिक कार्यामध्ये समाधान मिळवण्यात मी सतत धावत-पळतच राहिले. मंजिल (destination) नसलेल्या जीवनाच्या हायवेवर आजूबाजूची सुरेख, रंगीबेरंगी, शीतल वनश्री पाहण्याचा किंचितही प्रयत्न न करता मी नव्वद मैल वेगाने पळतच राहिले. कदाचित मंजिल ठाऊक नसल्यामुळे अंतर लवकर संपलं असावं.

१९९८ साली झालेल्या कर्डिअँक अरेस्टनंतर व त्यानंतर केलेल्या दुसऱ्या

कार्डिअॅक बायपासनंतर अचानक नवीन तत्वज्ञान उमगण्यास सुरुवात झाली. थोडंफार बरं वाटू लागल्यानंतर, आपल्या भोवताली असलेल्या जगाची, वातावरणाची, निसर्गाची प्रथमच नव्याने जाणीव होऊ लागली. नजर खिडकीबाहेर वळून तेथील शोध नव्याने घेण्याचा प्रयत्न करू लागली. पक्ष्यांची किलबिल, शिशिरऋतुंत रंगीबेरंबी झालेली झाडं, झाडांची सळसळ, नारिंगी आकाश नजरेस पडल्यावर निसर्गाचा नव्याने शोध लागला व डोळ्यांत आसू तरळले. संधिवातापायी न जुळवता येणारे हातसुद्धा, कृतज्ञतेने वेडेवाकडे का होईना, पण आपोआप जुळले. मी आज जे काही सर्व पाहू शकते आहे त्या अर्थी तो असलाच पाहिजे या ईश्वरी आस्तित्वाची जाणीव आयुष्यात प्रथमच झाली.

जगणं किंवा मरणं म्हणजे काय ते मरणाच्या उंबरठ्याशी पोहोचल्यावर कळू लागतं. तोवर जीवन म्हणजे एक स्वप्न किंवा fantasy वा कल्पना असते. Mitch Albom यांच एक वाक्य सहज आठवलं, "Fairness does not govern life and death. If it did, no good person would ever die young" हेच वाक्य थोडं बदलून मला माझ्या बाबतीत म्हणावंस वाटतं, "Fairness does not govern life and death. If it did, no good person will have to live life of a handicap, depend and pain."

ऊपरवाल्याने ज्या वेळी छप्पर फाडके पदरात भरभरून बरंच काही दिलं, चांगली बढती मिळत जाणारी नोकरी दोघांनाही दिली, सुदृढ निरोगी मुलगा दिला, काही चिंता करायला न लावता मोठा झाला, चांगलं शिक्षण घेतलं, त्याचं लग्न झालं, नातवंदं निरोगी झाली. त्या वेळी मी कुणालाच (देवालाही) कधीच विचारलं नाही, "हे सर्व इतकं चांगलं मलाच का दिलं? Why did you choose me?" परीक्षेत सर्वप्रथम आल्यावर, स्पर्धेत चषक मिळवल्यानंतर, निवडणुकीत निवडून आल्यावर, भरपूर पैशांची लॉटरी लागल्यानंतर कुणी हा प्रश्न विचारतो का? मग संकटाने ग्रासल्यानंतरच, आजाराने पिडल्यावरच "why me?" हा प्रश्न का परत परत विचारावासा वाटतो, हे सर्व माझ्याच वाट्याला कां यावं?

हा प्रश्न आपण कुणाला विचारतो? स्वतःला तर मुळीच नाही. मग हा प्रश्न विचारत असता डोळ्यांसमोर कोण उभं असतं? मनात असतं कोण? आस्तिक माणसं अर्थातच सर्वप्रथम ईश्वराची याद करतात हे खरं आहे. त्यालाच सर्व प्रश्न विचारून पाहतात. अर्थातच उत्तराची अपेक्षा नसतेच. उत्तर मिळो अगर न मिळो आलेल्या सर्व संकटाची जबाबदारी त्याच्यावरच लादतात. सर्व उपाय थकल्यावर मात्र कित्येकजण अंधश्रद्धेच्या मार्गाचा आश्रय घेतात. घडलेल्या सर्व वाईट गोष्टींना

फक्त तो कर्ता करविता परमेश्वरच कारणीभूत आहे याबद्दल खात्री बाळगतात. कुणीतरी केल्याखेरीज, सर्वांमागे कुणाचातरी हात असल्याखेरीज कोणतीही गोष्ट घडणं शक्यच नाही, कोणतीही वस्तू हलणार नाही व त्यामुळे अशा गोष्टींमागे त्या सर्वशक्तिमान विधात्याचाच हात असणार यावर त्यांचा दृढ विश्वास असतो.

मलाच का? मीच का? असे उत्तर नसलेले निरर्थक प्रश्न विचारण्यात अर्थ नाही. मला तर आता असं वाटू लागलं आहे की माझ्या आयुष्याला वेगळं वळण लागावं, माझ्या हातून वाचन, लिखाण यांसारख्या गोष्टी घडाव्या, जरा धावपळ कमी करून भोवतालच्या जगाचा आस्वाद घेता यावा, पीडितांना अगदी जवळून पहाण्याचा, समजण्याचा योग यावा, त्यांच्यासाठी काहीतरी करण्याची संधी मिळावी यासाठी मला हे सर्व आजार, संकटं भोगावी लागली नसतील कशावरून? Mitch Albom यांच्या म्हणण्याप्रमाणे, “Nothing happens at random. Everything is connected. There is no such thing as coincidence.”

हे मलाच कां? माझ्याच वाट्याला का? मीच का? या सर्व प्रश्नांचं उत्तर एकच. कारण मला आस्तित्व आहे म्हणून! मी 'मी' आहे म्हणून. हे प्रश्न संधिवात झाल्यानंतर सुरवातीच्या काळात एक-दोन महिने पुरले. पण त्यानंतर त्यांचा मनावर फारसा पगडा बसला नाही. पुढे हृदयविकाराने आजारी पडल्यावरही नाही. अनेक गाद्यांच्या उतरंडीखाली वाटाणा ठेवल्यामुळे झोप न आलेल्या राजकन्येप्रमाणे हे प्रश्न मला कधीच खुपले नाहीत. या आजारांसाठी माझीच निवड का केली यापेक्षा त्या वेदना भोगण्यासाठी मला एवढी वर्षं का जगवलं हा प्रश्न मात्र अजूनपर्यंत छळत राहिलेला आहे. वेदनांच्या यातनांतून लवकर सुटका होण्यासाठी आता फक्त याच प्रश्नांचं उत्तर शोधत आहे. कारण आता वेदनाशामक औषधांचा उपयोग होणंही बंद झालेलं आहे. जातात तर सगळे, जाणार पण सर्वजण, असं असता हा यमराज माझ्याशी असा लपंडाव का खेळत राहिला आहे?

जीवन जोवर सुरळीत, आरोग्यपूर्ण, सुखासमाधानानं चाललं होतं त्या वेळी देवाची का नाही आठवण झाली? त्या वेळी त्याला 'मीच का?' प्रश्न विचारावासा कां नाही वाटला? मग आता या आजारातच त्याची का आठवण व्हावी? मी त्याचा 'मीच का किंवा मला का?' 'ऐवजी 'मलाच का नाही?' हा प्रश्न का विचारू नये? मला आर्थर अॅश या टेनिसमध्ये विम्बल्डन चषक मिळवणाऱ्या टेनिसपटूची आठवण झाली. त्याला ब्लड ट्रान्स्फ्युएजनमुळे अेडस् चा आजार झाला त्या वेळी त्याच्यावर सर्व जगातून पत्रांचा मारा झाला. “देवाने तुझ्यासाठी हा भयानक

रोग का निवडला?" त्यावर त्याने दिलेलं उत्तर फार आवडलं व त्यामुळे लक्षात राहिलं.

- जगभर ५ कोटी मुलं टेनिस खेळायला सुरुवात करतात.
- ५० लाख टेनिस खेळायला शिकतात.
- ५ लाख व्यावसायिक टेनिस खेळू लागतात.
- ५० हजार सर्किटपर्यंत पोहोचतात.
- ५००० ग्रॅन्ड स्लॅम गाठतात.
- ५० विम्बल्डनला पोहोचतात आणि,
- ४ सेमीफायनलपर्यंत,
- २ फायनल्सला.

मी जेव्हा विम्बल्डनचा कप हातात वर धरून गर्वनि उभा राहिलो तेव्हा देवाला विचारलं नाही, "मलाच कां?"

आज मी देवाला कोणत्या तोंडाने विचारू, "मलाच कां?"

Happiness keeps you sweet,

Trials keep you strong,

Sorrow keeps you human,

Failure keeps you humble,

Success keeps you glowing,

But only God keeps you going.

महिन्याभरापूर्वी विजया कानिटकर यांनी यशवंत कानिटकरांचं 'येईल तो दिन माझा' हे पुस्तक पोस्टानं पाठवलं. ते शरदनं घरात आणून उघडलं व त्या पुस्तकाची काही पानं चाळली. धावत मी असलेल्या खोलीत आला व एकदम उद्गारला, "हे पुस्तक वाच लवकर, म्हणजे कळेल मला काय म्हणायचं आहे ते. किडनीचा आजार, किडनीचं रोपण झालेल्या लोकांना किती वेदना होतात, किती यातनातून जावं लागतं ते कळेल तुला. त्यामानाने तुला काहीच झालेलं नाही. त्यांच्या तुलनेत तुझा आजार तसा फार यातना देणारा नाही." मला हे ऐकताक्षणीच अतिशय राग आला, चीड आली ही काय पद्धत झाली बोलण्याची! प्रथम तर दोन वेगवेगळ्या आजारांची अशी तुलना करणचं चुकीचं. त्यात तुला फारसं काही झालेलं नाही हे विधान तर नको तिथे वापरलेलं. एकदाही remission मध्ये न जाता गेली अठ्ठावीस वर्षं नित्यनेमाने माझ्या सर्व सांध्यांवर घाला घालून

त्यांना निकामी करत वेदनांनी हवा भरत झालेला हा आजार मीच सहन करत होते. तो फक्त पाहतच होता. आयुष्यभर रोज सतत धावत असणारी व्यक्ती जेव्हा पांगळी होऊन व्हीलचेअरमध्ये अडकून पडते तेव्हा त्या व्यक्तीच्या वाट्याला येणाऱ्या वेदना व यातना कुणालाच, अगदी संगतीत राहणाऱ्या माणसालाही थोड्यासुद्धा कळू नयेत हे खरंच त्या आजारी व्यक्तीचं दुर्दैवचं म्हटलं पाहिजे. या संधिवाताव्यतिरिक्त गेल्या आठ वर्षांत पाच हार्ट अटॅक्स, कार्डिअॅक अरेस्ट, सहा महिन्यात दोन कॉरोनरी बायपास शस्त्रक्रिया, स्टेंट, ऑन्जिओप्लास्टीज व अॅन्जायना या सर्वांचा अनुभव फक्त मीच घेतला होता. त्याने नाही. वेदना मी सहन केल्या होत्या, व सहन करत होते व करणारही होते. तो नव्हता करणार, दोन वेळा हे जग सोडून जाण्याऱ्या काठावरचा अनुभव फक्त मीच घेतला होता. इतरांच्या आजारांच्या मानानं माझं दुखणं अगदी किरकोळ, क्षुद्र आहे हे ठरवण्याचा अधिकार फक्त माझाच आहे, आणखी कुणाचाही नाही आणि म्हणून मला अतिशय राग आला. राग आला म्हणण्यापेक्षा फार निराशा झाली. वैफल्यानं घेरलं. हळूहळू विचार करू लागले तेव्हा ध्यानी आलं की किती खरं आहे त्याचं म्हणणं! आपण ज्या वेळी आपल्या दुर्दैवाचाच विचार करत असतो. त्यातच गुरफटले जात असतो त्या वेळी आपल्यापेक्षा कित्येकजण अनेक पर्तींनी अधिक दुःख भोगत असतात, अनेक कठीण आपर्तींचा सामना देत असतात हा विचार कधी आपल्या मनाला शिवतही नाही. खरंच त्यांच्याशी तुलना करतां (त्या मानाने) आपण बरेच कमी दुःखी आहोत. (सुखी म्हणता येणार नाही), संकटं, आपत्ती असल्यातरी भोगणं त्यांच्याहून कांकणभर कमी आहे. माझी आई नेहमी म्हणत असे; वर चढताना खाली पायांवर नजर ठेवून चढावं, ठेच नाही लागणार व चढणंही थोडं सोपं होईल. प्रथमच ध्यानी आलं की कित्येक लोक आपल्याहूनही बरेच दुःखी आहेत. शक्य झाल्यास त्यांचं दुःख थोडंफार हलकं करण्याचा प्रयत्न करावा. ते शक्य न झाल्यास फक्त आपणच फार दुःखी, आजारी असल्याच्या विचारात गढून जाऊन अधिक दुःखी होऊ नये. ह्या विचारानंतर आयुष्याला एक नवी दिशा मिळाली, नवं वळण मिळालं. मी आजारी आहे असं मानणंच मी आता सोडून दिलं आहे. उलट आपण आजारी नाही व जे सर्व करता येईल ते असंच करत राहिलं पाहिजे असा विचार मनाशी पक्का करून टाकला. त्यामुळे रोजचं जीवन बरंच सुकर, सुसह्य होत गेलं आहे.

भरतवाक्य

माझ्या आजारी जीवनाच्या प्रवासात मनुष्यस्वभावाचे अनेक मासले अनुभवण्यास मिळाले. काही सुखद, काही दुःखद तर काही तटस्थ. कित्येक प्रसंगांतून मानवी स्वभावाच्या विविध पैलूंची प्रचिती आली. जुने संबंध अचानक तुटले तर काही अधिक दृढ झाले. कित्येक आपले परके होऊन बसले. तेव्हा 'अपने नहीं तो गैर सही' म्हणून परक्यांबद्दल आपलेपणा वाटू लागला. हवेहवेसे वाटणारे काही नकोसे झाले तर ज्यांच्याशी पूर्वी संबंध ठेवू नये असं वाटे त्यांच्याशी नव्याने संबंध जुळू लागला, आपलेपणा वाटू लागला. दुसऱ्यांना ताप, क्लेश देण्याव्यतिरिक्त काहींना इतर काही करता येत नाही याचीही जाणीव नव्याने झाली.

जीवन हे केवळ आस्तित्वात असण्यासाठी नसून जगण्यासाठी आहे यावरील विश्वास दृढ झाला. त्यासाठी कितीही जालीम असली तरी मला बिछान्यातून बाहेर खेचून हालचाल करण्याची शक्ती देतील अशी औषधं चालू ठेवण्याची मी डॉक्टरांना कळकळीची विनंती केली. आज अशाच जहाल औषधांवर माझं जीवन चालू आहे. त्यामुळे परतीच्या प्रवासाची वेळ येईल ती आजारांमुळे आली की औषधांमुळे हे ठरवणं त्या विधात्याला तरी शक्य होईल की नाही याबद्दल मी साशंक आहे. रोज जवळजवळ सत्तावीस गोळ्यांचा खुराक चालू आहे. सुका मेवा खाल्ल्याप्रमाणे येता जाता त्या तोंडात टाकण्याची आता सवय झाली आहे. याखेरीज पॅचेस, इतर द्रव्ये व आठवड्यातून एकदा घ्यावी लागणाऱ्या इन्जेक्शन यांची भर आहेच. बेदम वारसी या शायराच्या शायरीची आठवण होते. तो म्हणतो त्याप्रमाणे,

‘बीमार हूँ और जीनेसे बेजार हूँ मैं । बेजार हूँ और मरनेको तैयार हूँ मैं।।

तैयार हूँ लेकिन नहीं मरना ‘बेदम’ । ये कैसी कश्यकशमे गिरफ्तार हूँ मैं ।।

हे भोग भोगत असता मनोबळ टिकवण्याचा फॉर्म्युला शोधण्याचं संशोधन जारी होतं. आजवर महत्प्रयासाने टिकवून धरलेलं मनोधैर्य, इच्छाशक्ती हातातून निसटू पाहत होती. अशा फॉर्म्युल्याच्या शोधात असतानाच मिच आल्बम यांचं

“Tuesdays with Morrie” हे पुस्तक हाती आलं. पुस्तकानं भारावून टाकलं. कॅन्सरसारख्या असाध्य रोगापयी मृत्यूच्या वाटेवर असलेले प्राध्यापक मोरी व त्यांचा शिष्य मिच यांचं हे संवादात्मक चित्रण आहे. मृत्यूच्या उंबरठ्यावर उभ्या असलेल्या प्रा. मोरींचे विचार, साधं पण प्रगल्भ चिंतनाची गोष्टी मनाला चालना देतात, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाने मन व्यापून जातं.

मृत्यू अत्यंत जवळ येऊन ठेपला तरी प्रो. मोरींना त्याचं भय नव्हतं. मृत्यू हा त्यांनी आपला अंतिम प्रकल्प ठरवला. मानवी ग्रंथ किंवा असं पाठ्यपुस्तक की ज्याचा अभ्यास करून इतरांना शिकता यावं. जिवंत असतानाच त्यांनी मित्रमंडळी व नातेवाईकांना आमंत्रण देऊन स्वतःचं फ्युनरल रचलं. त्या अनुषंगाने मोरी व त्यांच्या संबंधितांत दुतर्फी, मनःपूर्वक संवाद प्रथमच घडून आला. आलेल्या संबंधितांबरोबर तेही त्यांच्या दुःखात सहभागी झाले. आपल्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा फायदा समाजाला, नातेवाईकांना, मित्रमैत्रिणींना जेणेकरून देता येईल तो द्यावा; तेव्हाच मनाला शांती मिळते. होता होईल तेवढं माणूस बनण्याचा, माणूस म्हणून वागण्याचा प्रयत्न केल्यास मनोबळ आपोआपच मिळतं. आपण स्वतः वेदना, क्लेश सहन करत असता जे क्लेशाने पीडित लोक आहेत त्यांच्या अधिक जवळ जाऊन त्यांना दिलासा देण्याचा प्रयत्न करावा. ज्या वेळी स्वतःची कीव येऊ लागते, स्वतःविषयी दया वाटू लागते त्या वेळी आपल्या आयुष्यात घडलेल्या व घडणाऱ्या सर्व चांगल्या गोष्टी आठवाव्या. भेटणाऱ्या लोकांवर मन केंद्रित करावं. दिवसातील काही क्षण स्वतःची कीव करण्यात घालवणं आवश्यक आहे. परंतु ते फक्त काही क्षणांपुरतंच मर्यादित असावं. प्रो. मोरींच्या मते आपण जन्मभर आपल्या अहंकारात, स्वार्थात इतके गुरफटून जातो की त्यापायी आपलं कुटुंब, व्यवसाय, पैसा, गाडी, घर याखेरीज अन्य कशावरही लक्ष जात नाही, “मला फक्त एवढ्या गोष्टींचीच गरज आहे का? आयुष्यात अजून काही करण्याचं शिल्लक आहे का?” हे प्रश्न स्वतःला विचारण्याचा आपल्याला विसर पडतो. प्रो. मोरींच्या मते कसं मरावं ते शिकल्याखेरीज कसं जगावं ते शिकता येत नाही. या जगांतील प्रत्येक गोष्ट नश्वर आहे. त्यासाठी मायेत अडकू नका, असा उपदेश हिंदू धर्मात व बुद्ध धर्मात केला आहे. सर्वांतून अलिप्त राहण्याचा आदेश आहे. प्रा. मोरींच्या दृष्टीने हा सर्वांत महत्त्वाचा आदेश आहे. जीवनाची आसक्ती सोडू नये परंतु त्याला कायम पकडून राहण्याचा प्रयत्नही करू नये, मला एक उर्दू शेर आठवला. “जिंदगी मौत की अमानत है, वो उसे एक दिन लौटाना ही पडेगा।।” मनोबळ टिकवून धरण्याचा,

मृत्यूला न भिता, निर्भयपणे सामोरं जाण्याचा व इच्छाशक्ती मजबूत करण्याचा प्रो. मोरींचा हा फॉर्म्युला वाचून मी शोधत असलेला गुरू मला त्यांच्या जागी सापडला.

ज्या वेळी मी अधूनमधून नकळत स्वतःची कीर्ण करण्यात गुरफटून जाते अशा वेळी शायर बहादूरशाहा जफरची शायरी त्यात सहभागी होते.

‘मैं नहीं हूँ नग्मा-ए-जा फिजाँ, मुझे सुनके कोई करेगा क्या?

मैं बडे विरोग की हूँ सदा, मैं बडे दुखों की पुकार हूँ।।

त्याच वेळी गेल्या दहा वर्षांत भेट न झालेली माझी मैत्रीण अफझल माझ्या आजाराची बातमी मिळताच फैज-अहमद-फैजच्या शायरीतून मला दिलासा देण्याचा प्रयत्न करते.

“अगर मुझे यकीं होता मेरे हमदम मेरे दोस्त, के तेरे दिलकी थकन, तेरी आँखों की उदासी, तेरे सीने की जलन, मेरी दिल-जई, मेरे प्यारसे मिट जाएगी।

मगर ये सफाँ मसीहा मेरे कब्जेमें नहीं, इस जहाँ के किसी झिरूह के कब्जेमें नहीं, हा मगर तेरे सिवाँ, तेरे सिवा, तेरे सिवा।।”

शायरी वाचताक्षणीच मी या शायराच्या प्रेमांत पडले. माझं मनोबळ, इच्छाशक्ती, मार्गावर येण्यास हातभार लागला. निरुद्योगी, निरुपयोगी, निकामी ही केवळ माणसाची मनःस्थिती आहे, ते मनाचं दुखणं आहे. मनाच्या दुखण्यातून शारीरिक व शारीरिक दुखण्यातून मनाची अनेक दुखणी उद्भवतात. मानसिक दुखण्यावर एकमेव इलाज म्हणजे आपण निरुद्योगी, निरुपयोगी, निकामी नाही हे स्वतःच्या मनाला पटवणं.

सकाळी उठल्यावर आपण अजून हालचाल करू शकतो हे जाणून आनंद होतो. मग तो दिवस कसाही का असेना! पाऊस मनावर शांततेचा शिडकावा करतो. ढगांचा गडगडाट मी अद्याप जिवंत असल्याची आठवण करून देण्यासाठी माझ्याशी संवाद साधत आहे याची खात्री पटवून देतो. थंडी, बर्फ जरी घरात कैदी बनवून ठेवतात तरी खिडकीतून दिसणारं निसर्गाचं गोजिरवाणं रूप मन मोहून टाकतं. निसर्गाचं एवढं सुरेख ‘ब्लॅक अँड व्हाइट’ चित्रण पडद्यावरही पाहण्यास सापडणार नाही. सूर्यप्रकाश असेल तर पर्वणीच. अधूनमधून येणारे ब्लू जे, ओरिओल, कार्डिनल, चिमण्या मनाला आल्हाद देतात. एवढचं नव्हे तर सर्वांना कर्कश वाटणारी कावकावदेखील कानांना संगीताप्रमाणे मधुर वाटू लागते. दोन-अडीच वर्षांत एक कार्डिनल पक्षी खिडक्यांच्या तावदानांवर वारंवार डोकं आपटून हाराकिरी करण्याच्या प्रयत्नात असे. त्याचा आवाज मनःशांती बिघडवून टाकत असे. परंतु

काही काळ तो न आल्यास काळजीने मन व्यापून जाई. प्रथमतः तो पक्षी माझा मृत्युदूत असावा अशी शंका मनाला स्पर्श करून जाई. त्याच्या हाराकिरीचा प्रयत्न जवळजवळ अडीच वर्षे चालू राहिला तेव्हा तो नक्कीच आपला गार्डियन एन्जल किंवा देवदूत असल्याबद्दल खात्री पटली. कारण तो येत असे, त्या काळात सतत काही ना काही जीवघेणे आजार चालूच होते.

तीन वर्षांपूर्वी दोन वेळा परतीच्या वाटेवरून परत आल्यावर मनोवृत्तीत, विचारांत, मूल्यांत अचानक परिवर्तन घडून आलं. तत्पूर्वी अत्यंत महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या गोष्टी आता क्षुल्लक भासू लागतात. अध्यात्माकडे मनाचा फारसा कल नसला तरी मन बरंच भावुक होऊ लागलं आहे. आजवर बाळगलेली अहंता, अस्मिता लुप्त झाली. 'मी' हा शब्दच माझ्या शब्दकोशातून नाहीसा होत चालला आहे. माझ्यातील 'मी' चा मृत्यू पाहून 'आपुले मरण पाहिले म्यां डोळा' असं म्हटल्यास चुकीचं ठरणार नाही. जीवनाच्या रेल्वेच्या ट्रॅकवरून मृत्यूच्या इंजिनची कर्कश शिटी ऐकू आल्यावर जीवनाचा अर्थ व महत्त्व कळू लागलं. सर्वांत अमोल गोष्ट म्हणजे प्रेम - प्रेमाची गरज सर्वांत महत्त्वाची. प्रेम ही एकमेव संयुक्तिक - rational बाब आहे हे लव्हीनचं म्हणणं मनोमन पटलं.

मृत्यू अटळ आहे हे प्रत्येक प्राणीमात्र जाणून आहे. परंतु सर्वजण या सत्यावर विश्वास ठेवण्यास अगर त्याचा स्वीकार करण्यास राजी नसतात. नाहीतर सर्वांच्याच वागणुकीत, वर्तणुकीत बदल घडून आला असता. "मृत्यूची छाया जशी, स्पष्ट होऊं लागली तेव्हा कुठे या जीवनाची ओढ वाटू लागली" असं भाऊसाहेब पाटणकरांप्रमाणे माझ्या बाबतीत घडलं नाही. उर्वरित जीवन यथेच्छ भोगण्याची इच्छा आहे, परंतु त्यासाठी अधिक जीवनाची ओढ नाही. मनःशांती मिळवण्यास दुसऱ्याला क्षमा करणं यासारखा सोपा उपाय नाही हे मी शिकले. यापूर्वी कुणाचा फोन वा पत्र न आल्यास मी स्वतःहून त्यांच्याशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न कधी केला नाही. आता मात्र कुणाच्या पत्राची वा फोनची वाट न पाहता मी स्वतःच ते काम करते. परिणाम नेहमीच चांगला होतो. दुरावत जाणारी मनं पुन्हा जोडली जातात. कुणी वेडंवाकडं बोलल्यास राग मानत नाही, वाईट वाटून घेत नाही, कुणाबद्दल वाईट बोलत नाही.

पांगळेपण आल्यावर माणसाचं सोशल लाइफ जवळजवळ नष्ट होतं. पार्टीत किंवा समारंभात एकतर अपंग माणासची उपस्थिती जाचक वाटत असावी अथवा त्यांच्याकडून परतफेडीची शक्यता कमी असल्यामुळे त्यांना आमंत्रण देणं उचित वाटत नसावं. काहींच्या बाबतीत पथ्यपाणी सांभाळणंही कठीण जात असेल.

जिवश्च कंठश्च मित्रमैत्रिणी मात्र मैत्रीचा लागाबांधा टिकवून धरतात. त्यांच्यामुळेच काही ऋणानुबंध टिकून राहतात. तरीसुद्धा कित्येक ठिकाणी स्नेहातील अपार्थिव आनंदाची खात्री देणारं गोत जुळणं कठीणच! आता मात्र सोशल लाइफ फारसं ऑक्टिव्ह नसल्याचं महत्त्वही वाटत नाही. ते पुस्तकांशी निगडित राहतं. पुस्तकांची साथ कायम टिकून राहते, ती आपली सोबत सोडत नाहीत व त्यांच्या सहवासात वेळही आनंदात जातो.

काही वेळा ध्यानी येऊ लागतं की मृत्यू जवळ येऊन ठेपलेल्या व्यक्तींबद्दल इतरांना अचानक कुतूहल वाटू लागतं. अशा व्यक्ती दोन विश्वांना जोडणारा पूल आहेत असं बऱ्याच लोकांना वाटतं. मी पूर्वीइतकी जिवंत नाही, परंतु अजून मृतही नाही. जीवन व मृत्यू या दोन्हीमधला पूल बनून उभी असल्यागत वाटतं, मी मृत्यूच्या जवळपास उभी आहे हे सत्य आहे. दुसऱ्यांना स्वतःचा काही अंश द्यावा, आपलं अस्तित्व इतरांबरोबर वाटून घ्यावं, त्यात इतरांना सहभागी करावं ही भावना प्रबळ होऊन मन जिवंत ठेवते.

‘घरसे मस्जिद है बहोत दूर, चलो यूँ करे
किसी रोते हुए बच्चे को हँसाया जाये ।’

नेहमी नापास होण्याचा, होमवर्क वेळेवर अगर कधीच परत न करण्याचा अनुभव असलेले शिष्य जेव्हा रिपोर्ट कार्ड घेऊन ‘अे’ मिळवून ऑनर रोलवर आल्याचं अभिमानानं मिठी मारून सांगतात तेव्हा त्यांच्या डोळ्यांतील चमक पाहून आयुष्याचा बोनस देण्यामागे विधात्याचा काय हेतू असावा ते कुणी न सांगताच उमगू लागतं. हे जीवनदान केवळ वेदना व भोग भोगण्यासाठीच मिळालं आहे हा गैरसमज विरघळू लागतो. “मी वर्षभर क्लीन आहे. आता ड्रग्सच्या वाटेलाही जात नाही. जूनमध्ये माझ्या हायस्कूल ग्रॅज्युएशनला जरूर ये.” अनेक वर्षे ऑक्टिव्ह असलेल्या मुलाच्या तोंडून ही वाक्यं ऐकावयास मिळतात त्या वेळी दिलेल्या या आयुष्याच्या दानाबद्दल विधात्याचे आभार मानण्याचा मोह आवरत नाही. इंग्रजी शिकण्यासाठी येणाऱ्या पाकिस्तानी स्त्रियां येऊन, “सिर्फ आपकी वजहसे अंग्रेजी बोलना और लिखना मुमकिन हुआ. उर्दूमें भी दस्तखत नहीं कर पाते मगर अंग्रेजीमें कर लेते हैं आपकी दुआसे” म्हणत दुवा देतात तेव्हा या उधार मिळालेल्या आयुष्याचा अर्थ हळूहळू उलगाडू लागतो.

वृद्ध होण्याची भीती मला कधीच वाटली नाही. कारण वाढत्या वयाबरोबरच ज्ञानाचीही वाढ होते. आपण कायमचे पंचवीस वर्षांचे राहिलो असतो तर तेवढेच

अज्ञानी राहिलो असतो गद्धेपंचविशीत. वार्धक्य याचा अर्थ फक्त ऱ्हास वा अवनती नव्हे. त्याची दुसरी होकारात्मक बाजू म्हणजे आपण जाणार हे समजणं. या ज्ञानामुळे जगणं सुसह्य होतं, जीवन सुखावह होतं. ज्यांना वार्धक्याची कायम भीती वाटते अशी माणसं अपरिपक्व, अपरिपूर्ण जीवन जगत राहतात.

“मौतसे क्यूं इतनी दहशत, जान क्यूं इतनी अजीज
मौत आने के लिये है, जान जाने के लिये।”

असं असूनही येणारा प्रत्येक नवीन दिवस अधिकाधिक उपभोगण्याची ओढ कमी होत नाही. उतार वयांतील वाढदिवसाला आचार्य अत्रे काढदिवस म्हणत. मी मात्र त्याला ओढदिवस म्हणते. उरलेलं थोड फार आयुष्य पुरेपूर भोगण्याची ओढ, सहवासात येणाऱ्या माणसांची ओढ व या बरोबरच पैलतीराची ओढ. आणखी एक ओढ आहे ती हार्ट अ‍ॅटॅकपायी दोन वेळा रद्द करावी लागलेल्या ऑस्ट्रेलियाच्या सफरीची.

भारतात असलेल्या एकव्याण्णव वर्षांच्या आईला भेटण्याचीही अत्यंत ओढ आहे व ती पुरी होईल अशी आशा बाळगत आहे. सर्वात महत्वाचं पतीबल असेल तर काहीच अशक्य नाही.

स्टॉक मार्केटप्रमाणे सतत खालीवर होणाऱ्या वेदनांपयी विव्हळण्याची वेळी आली तरी देखील संगीत ऐकण्यात खंड पडणार नाही, घट होणार नाही. वाचन व लिखाण थांबणार नाही. फार्सी-उर्दू शिकण्यांत व्यत्यय येणार नाही. नातवंडांच्या कहाण्या ऐकण्यास वेळ पुरणार नाही. जीवन भोगण्याची इच्छा जरूर आहे. पररुत त्यांत गुरफटून जाण्याची तयारी नाही. त्यासाठी अधिक आयुष्याची मागणी नाही. परतीच्या प्रवासाचं भयही उरलं नाही. कारण दोन वेळा घेतलेला अनुभव आनंददायक, शांती देणारा व सुखावह होता.

लता देशपांडे

जन्म, बालपण व पहिल्या एम.ए.पर्यंत शिक्षण मुंबईत

शिक्षण :

१९५८ बी.ए. व १९६० एम.ए. विषय - मराठी, फिलॉसॉफी व संस्कृत - मुंबई विद्यापीठ

१९६३ एम.ए. (एम.आर.सी.) Rehabilitation Counseling University of Florida U.S.A.

१९७४ एम.एस. Special education of mentally challenged & emotionally disturbed children. Syracuse University, U.S.A.

१९८७ सी.ए.एस.ई Administration of special schools, John Hopkins University, U.S.A

(Certificate of Advanced and School law - Studies in Education.)

- ♦ प्रा. अनंत काणेकर ॲवॉर्ड, १९५८ - मुंबई.
- ♦ इंटरनॅशनल पीस स्कॉलरशीप.
- ♦ रोटरी इंटरनॅशनल ॲवॉर्ड फॉर कम्युनिटी सर्व्हिसेस, १९७३ - नवी दिल्ली.

व्यवसाय - दिल्ली व बाल्टिमोर येथील अपंग व गुन्हेगार मुलांसाठी शिक्षणसंस्थात प्रथम शिक्षिका व नंतर प्रिन्सिपल व नंतर केंद्र शिक्षण संचालक. रंगभूमी, संगीत, क्रीडाविषय व प्रवास यांची अतिशय आवड. प्राथमिक शाळेपासून वाचनाचं व्यसन - वाण्याच्या दुकानातून अथवा इतर कुठूनही आलेल्या पुड्यांच्या वर्तमानपत्राचा कागदाचा तुकडा देखील मन लावून वाचण्याइतपत.

१९९६ साली सेवानिवृत्ती घेतल्यावर लिखाणाला थोडी सुरुवात. आजवर मुंबई येथील 'चैत्राली', 'मीरा-मधुरा' व 'रूची' या दिवाळी अंकांत काही लिखाण प्रसिद्ध. 'मिळून सान्याजणी' व 'बृहन्महाराष्ट्रवृत्त' यांतून अधूनमधून लिखाणाला प्रसिद्धी. 'एकता' त्रैमासिकामध्ये जवळजवळ नियमितपणे लेखन प्रसिद्ध. कथासंग्रह अनिकेत प्रसिद्ध.

मृत्यु : ६ एप्रिल २००५

सुयस्त्रिावे किरण

एखाद्या आजाराशी, दुखण्यांशी सामना देण्याचा प्रसंग आलेले, येणारे माझ्यासारखे अनेक लोक माझ्या नजरेसमोर येतात. काहीनी पहिल्या डावापासून हार खाल्लेली, काही थोडाफार झगडण्याचा प्रयत्न करून आशा सोडून दिलेले, तर झगडून झगडावं तरी किती म्हणत स्वतःला व विधात्याला उर्वरित आयुष्यभर दोष देत बसणारे. माझ्या या जीवन प्रवास कहाणीमुळे यातील कुणालाही थोडं फार मनोबल मिळून हसतमुखाने आजाराला सामोरं जाण्याचं धैर्य मिळून दूरवर का होईना कुठेतरी आशेचा किरण त्यांना दिसावा व त्यांचंही आयुष्य माझ्या इतकंच आनंदमय, शांतीदायक व सुखकारक व्हावं या एका आशेच्या धाग्याने ही कहाणी विणण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

हे सर्व प्रवासवर्णन म्हणून लिहिलेलं नाही, तर एका वेदनामय, पांगळ्या जीवाचा व्हिल चेअरवरून जग पाहण्याच्या प्रयत्नात इतरांनी सहभागी व्हावं यासाठी लिहिलं आहे. केवळ चालणं शक्य नाही म्हणून नशिबाला दोष न देता जे करणं शक्य आहे ते करण्याचा प्रयत्न मी केला. अर्थात त्यासाठी आयुष्याच्या जोडीदाराची योग्य ती साथ व उत्तेजन मिळालं म्हणूनच ते करणं शक्य व साध्य झालं.

चीनच्या माओ-त्से-तुंग यांनी म्हटलं आहे की
"You are not a man enough until you climb the
'wall of China'. त्यापुढे जाऊन मी म्हणते की,
"Being a woman, I have proved to be more than
a man because I climbed 'wall of China' in my
wheel-chair".